

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

Милеџа Продановић, Томислав Маринковић, Жарко Ђуровић, Булаџи Окуџава, Пејско Војнић Пурчар, Миленко Фржовић, Угљеша Рајчевић, Бојан Самсон, Иван Анђић

ОГЛЕДИ: *Олџа Фрејденберг, Камалудин Серажудинович Гаџијев, Алекса Буха* **СВЕДОЧАНСТВА:** *Василије Ђ. Кресић, Милорад Живанчевић, Лазар Чурчић, Свештозар Кољевић, Ласло Блашковић, Алек Појов, Свештозар Иџов* **КРИТИКА:** *Јован Делић, Стојан Ђорђић, Небојша Девеџак, Жанеџа Ђукић-Перишић, Александар Б. Лаковић, Славко Гордић, Љиљана Пешикан-Љушићановић, Зоран М. Мандић, Драџиња Рамадански, Бранислава Васић-Ракочевић, Весна Крчмар*

Министарство културе Републике Србије
и Покрајински секретаријат за образовање и културу
омогућили су редовно објављивање
Летописа Мајнице српске.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавец (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредништво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредништва

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор

ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор

БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник

ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књијарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

E-mail: letopis@maticasrpska.org.yu
Интернет адреса: www.maticasrpska.org.yu

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Год. 183

Јануар—фебруар 2007

Књ. 479, св. 1—2

САДРЖАЈ

Милета Продановић, <i>Музеј крилатог дејеша</i>	5
Томислав Маринковић, <i>Пеђе</i>	26
Жарко Буровић, <i>Пет њесама</i>	30
Булат Окуцава, <i>Једна њрича и једна њесма</i>	34
Петко Војнић Пурчар, <i>Крошња</i>	49
Миленко Фржовић, <i>Нацрџајџи њесак</i>	53
Угљеша Рајчевић, <i>Ојерајџивац</i>	58
Бојан Самсон, <i>Чејџири њесме</i>	67
Иван Антић, <i>Смола</i>	70

ОГЛЕДИ

Олга Фрејденберг, <i>Меџафоре једења</i>	75
Камалудин Серажудинович Гаџијев, <i>Ајолоџија Великог Инквизиџора</i>	96
Алекса Буха, <i>Глобализаџија или универзална еманџијаџија</i>	126

СВЕДОЧАНСТВА

Василије Ђ. Крестић, <i>Шџадлер и Шџросмајер — анџијоди или иџџомиџџеници</i>	148
Милорад Живанчевић, <i>Присењања (II)</i>	166
Лазар Чурчић, <i>Нови џрилог иџџорији срџских библиоџрафија</i>	186
Светозар Кољевић, <i>Кулџ безосењајности?</i>	192
Ласло Блашковић, <i>Чиџајџи човека ко књиџу</i>	195
Алек Попов, <i>Књижевности и сџрес</i>	197
Јелена Дубајић, <i>Уџеха је у књиџама</i> (Разговор са Светлозаром Иговим)	200

КРИТИКА

Јован Делић, „Неверовајни доживљаји” и метафизички квалитети (Горан Петровић, <i>Разлике</i>)	207
Стојан Ђорђевић, <i>Портрет уметника у садашњости</i> (Горан Петровић, <i>Разлике</i>)	214
Небојша Деветак, <i>Малим васкрсењима до закоровљеног идентитета</i> (Ђорђе Сладоје, <i>Мала васкрсења</i>)	220
Жанета Ђукић-Перишић, <i>Историја књижевности као наука</i> (Александар Николајевич Веселовски, <i>Историјска поетика</i>)	222
Александар Б. Лаковић, „Ни љубави ни хлеба” (Небојша Васовић, <i>Ни љубави ни хлеба</i>)	228
Славко Гордић, <i>Метафизичко и аристотелско</i> (Селимир Радуловић, <i>Где Богу се надах</i>)	231
Љиљана Пешикан-Љуштановић, <i>Светислав Стефановић као изучавалац народне књижевности</i> (Тамара Грујић, <i>Народна књижевност у виђењу Светислава Стефановића</i>)	234
Зоран М. Мандић, <i>Певање о згодним парадоксима</i> (Вислава Шимборска, <i>Две тачке</i>)	237
Драгиња Рамадански, <i>Мртве ће, у црне усне, бела ноћ љубави</i> (Светислав Травица, <i>Мртве ће, у црне усне, бела ноћ љубави. Антологија руске андерграунд поезије</i>)	238
Бранислава Васић-Ракочевећ, <i>Руски виртуелни свети</i> (Ирина Антанасијевић, <i>На крају виртуелног света; водич кроз нову руску прозу</i>)	243
Весна Крчмар, <i>Здрав и природан хумор</i> (Коста Трифковић, <i>Избрана дела</i>)	245
Бранислав Карановић, <i>Аутори Лейбница</i>	251

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ • ЈАНУАР—ФЕБРУАР 2007

МИЛЕТА ПРОДАНОВИЋ

МУЗЕЈ КРИЛАТОГ ДЕТЕТА

Туристички водич

До дана данашњег нисам успео да пронађем одговор на питање које ме често заокупља: да ли средња класа више пати од недостатка маште или од недостатка знања? Зашто, питате се, само средња класа, зашто не људи у начелу?

Можда зато што сам током свих година које су иза мене углавном сретао припаднике средње класе. Школе које сам похађао биле су школе за средњу класу, на послу сам, касније, сретао искључиво људе који заузимају горње регистре те широке категорије. Такви људи били су моји послодавци и моји клијенти.

Бескућнике карактеристичног задаха, оне који живе у крхким конструкцијама од картонске амбалаже и греју се на вентилационим отворима подземне железнице виђао сам у многим градовима, са безбедне удаљености. Фавеле сам посматрао двогледом. А, са друге стране, оне којима је секира упала у мед познавао сам углавном само путем филмова. У неколико наврата био сам водич на крстарењу Медитераном — брод је био највише категорије, са неколико базена, скијалиштем са вештачким снегом на највишој палуби, биоскопским дворанама, саунама и теретанама, апартманима од по неколико одељења... али, будимо искрени, они који су *заиста* богати путују сопственим јахтама. Њима не треба туристички водич — они, ако пожелe, могу да имају робове или роботе са уграђеним компјутерима, не морају да се тискају у редовима да би видели ремек-дела у неком од музеја: зар није једноставније сва та платна купити и донети у јахту, у дворац на Лоари или вилу на Беверли Хилсу?

Жао ми је што на послу нисам водио дневник или барем белешке: много тога се заборави, много онога што би било можда вредно памћења. Да сам, попут каквог антологичара прикупио питања која су ми на различитим местима постављена — верујем да би та колекција, без накнадних интервенција, била међународни бестселер.

Зашто нису боље чували ове храмове? Да су их боље пазили вероватно данас не би били претворени у рушевине...

Да ли је Казанова користио стимулативна средства?

Због чега овај човек у углу слике има козје ноге?

Да ли су Микеланђелу упадале боје у очи када је сликао ове слике на таваници?

Зар не постоји ефикасан начин да се ова силна вода уклони са венецијанских улица?

Ко је са Тријумфалне капије однео капке врата?

Где се у Колосеуму налазио семафор за резултате утакмица?

Како им је пало на памет да сазидају овако нагнуту кулу?

Чиме је Ханибал хранио своје слонове када је прелазио Алпе?

Где се налази гроб звонара Богородичине цркве?

Да ли су у старо време лавови заиста имали крила?

Како је Тутанкамон видео када ова маска нема прорезе за очи?

Зашто говорите „грчка пластика” када у старо време људи нису знали за пластичну масу?

Који производ заправо рекламира Ајфелова кула?

Да ми је преостало мало више научних амбиција могао бих да напишем продубљену психолошку студију о тој доколичарској касти — о понашању туриста, о томе шта купују, шта једу, како реагују у опасним ситуацијама, зашто се опредељују за поједине дестинације, шта која нација очекује од хотела, о томе како их продавци сувенира варају на сваком кораку, како етикета „*local product — hand made*” заправо значи да је та аутентична тосканска кутија за писма издељана негде у Индонији... Могао бих и да напишем апотеозу моје професије, професије туристичког водича — водич је истовремено гуру, отац, мајка, исповедник, лекар, глумац, наравно, по потреби и у одређеним ситуацијама и љубавник...

Да саберем: током свих година рада са радозналим или мање радозналим припадницима туристичке касте суочио сам се са четири срчана удара и два мождана, само један са фаталним исходом, између петнаест и двадесет ломова екстремитета, двадесетак тровања храном или алкохолом, у просеку две или три љубавне афере по сезони, младе мајке, рано сазреле

кћерке, распуштенице, шизике, неколико озбиљнијих брачних понуда...

У почетку сам веровао да је посао туристичког водича моје привремено запослење. Звучно име института на којем сам стекао диплому и препоруке ментора гарантовали су ми беспрекорну академску каријеру. Магистратуру сам уписао код професора који је у рукама држао оригиналне Леонардове и Микеланђелове цртеже онако како ми држимо новине...

Разочарање је дошло када се, након више од годину дана напорног рада, појавио мој први чланак у стручном часопису. Анонимни рецензенти потврдили су беспрекорност мог истраживачког подухвата: није било примедби нити на моју методологију, нити на резултате. У бриселској Стокле колекцији постоје два мермерна попрсја несигурно приписана Десидерију де Сетињану — једну од тих атрибуција сам оснажио, другу оповргао. Веровао сам да ће моји закључци изазвати одређено таласање у стручним круговима, барем бес наследника колекције, али се — уколико изузмемо неколико колегијалних тапшања по рамену — није догодило баш ништа. Полако сам схватао да највећи део чланака и студија у чију се израду по правилу улаже огроман напор није ништа друго до скоро приватно дописивање у уском кругу људи разбацаних од Калифорније, преко европских градова, до Јапана и Аустралије.

У мени је изгледа преостало понешто од мотива мојих далеких предака и рођака. Једног од њих, извесног Едварда, причало се по фамилији, појели су људождери у некој од мисија у централној Африци. Када сам, као дете, први пут чуо ту породичну легенду, непогрешиво сам замислио сиротог Едија како, одевен у халат, вири из огромног котла окружен Африканцима опасаним сламеним сукњицама, са алкама у носевима и коскама у коси, баш онаквим какви су били приказани у мојим сликовницама. Пошто сам, попут већине људи из мог окружења, био религиозно равнодушан, није ми преостало ништа друго него да мисионарски нагон усмерим на ширење онога у шта сам сâм веровао: идеја лепоте и духа опредмећених у делима архитектуре, сликарства и скулптуре.

Кабинетски рад, показало се, није био најбољи начин да врхунска достигнућа различитих цивилизација постану својина великог броја људи.

Захваљујући колегиници са студија позвали су ме из једне познате међународне туристичке агенције. Недостајали су им људи способни и расположени да преко лета буду стручни водичи групама америчких пензионера који су целог живота сањали о ходочашћу по Европи или, најпросто, оних што су путовање добили када је талон испуњен купонима са амбалаже

детерџента и њиховим уписаним именом извучен из стотине хиљада истих таквих талона. Верујем да је моја пријатељица, као нарочиту препоруку, истакла моју комуникативност, никада до краја развијени таленат глумца и забављача.

— Са њима не треба ићи у детаље, појединости их само збуњују — препоручио је, између осталог, Џорџ, мој непосредни надређени, када је, приликом првог разговора о послу, угледао наслов мог јединог текста поносно истакнут у приложеној биографији. — Уосталом, видећете... Надам се да ћете врло брзо бити у стању да опипате пулс и препознате потребе сваке групе.

Када смо се, претходно потписавши уговор, срдечно руковали, сетно је додао:

— Штета што не говорите јапански...

У нови, тада сам веровао привремени, посао уронио сам са енергијом преобраћеника. Проучавао сам најразличитије штампане водиче, подвлачио грешке у њима, засновао сам колекцију старих бедекера који су се за безначајни износ могли купити готово свугде, правио упоредне спискове радних времена музеја, палата и цркава, затим сличне табеле римских папа, персијских шахова, аустријских царева, француских краљева, багдадских калифа, разних војвода, гвелфа, гибелина, тирана, листе несталих топонима, давних, сада заборављених имена разних градова и острва: Арбе, Лусина, Палагроса, Гравоса, Занте, Санта Маура, Хадрианополиса, Колоса, Хона, Урфа...

То сам наставио да чиним и када сам се опипљиво уверио у истинитост Џорџових речи о непожељности детаља, све у нади да ће се, пре или касније, појавити неко кога то истински занима.

Трему сам испратио заједно са првом групом америчких туриста. Првога лета био сам ограничен само на север Италије. Групе су се смењивале као на покретној траци. Обично бих их дочекао на неком од аеродрома, разместио по хотелчићима и пансионима и, пазећи да се неко од њих не изгуби у сплету уских улица, обишао круг по локалитетима у водичима означеним са четири звездице у неколико градова. Морао сам поштовати унапред задати план и узети у обзир искуства мојих претходника: стога ме је то све подсећало на некакав велесламом без снега.

При крају сезоне Џорџ је дошао у неку врсту инспекције. Испоставило се да је он, изван климатизованог, минималистичког простора своје канцеларије, више но прихватљив компањон. Старији од мене неколико година, био је недвосмислени хедониста и, касније ћу се уверити, потиснути анархиста осуђен на ношење одела јапија.

Познавао је тосканска вина, посебно кјанти, барем у оној мери у којој сам ја познавао опусе браће Лоренцети. Разликовао је микролокалитете винограда, винарије и особито добра годишта. На плановима градова прво што сам уочавао биле су палате, цркве и музеји — он је, пак, најпре препознавао локације ресторана који су на њега оставили нарочито добар утисак. Сећао се њихових назива, менија, чак је у неким случајевима памтио и имена конобара или мајстора кухиње.

Неименоване газде чији је он био изасланик биле су задовољне мојим учинком. Џорџ је, одмах је то открио, са собом понео нови уговор, сада на годину дана, до краја наредне летње сезоне, а када се, после извесног времена сасвим опустио, прекршио је строга корпорацијска правила — показао ми је евалуационе формуларе и дописе оних који су осетили потребу да компанији пошаљу своје утиске. Скоро сви су били повољни, усуђујем се да кажем, чак и ласкави... Изузев два или три у којима је било наведено да се служим сувише компликованом терминологијом и износим више чињеница но што је то, по њиховом мишљењу, потребно.

Нови уговор није био ограничен на простор Италије, тако да сам почео да наступам и у играказима који су имали наслове „Јесен у Паризу”, „Десет европских престоница”, „Велика медитеранска тура”, „Сунце грчких острва”, „У сенци пирамида” или „Чари средње Европе”.

*Проширење ојсега професије
или
Како животи учинити забавнијим*

У „Великој европској тури” пролазно време нам је било, чини ми се, брже од експозиција фотоапарата мојих клијената. У групама је бивало све више оних који су јапанским компакт-камерама снимали сваки мој покрет и сваку моју реч. Имао сам утисак да им је главна брига да нешто случајно не остане неснимљено. Са подједнаком страшћу усмеравали су објективе према Лаокону, Аполону, порталима катедрале у Ремсу, барокним таваницама Сицилије или Андалузије, колико према тезгама са баналним сувенирима, саобраћајним знацима, рекламним паноима за пиво или хигијенске улошке. Претпостављам да су, када би се вратили својим дрвеним домовима у Кентакију, Орегону или Мисурију, сатима анализирали снимке или организовали кућне пројекције за своје пријатеље, суседе или парохијску заједницу конфесије којој су у том тренутку припадали.

Џорџ је мислио да је то добро — то је нека врста пропаганде, оне најбоље, „од уста до уста”, то компанији уштеђује много новца за рекламе и огласе, интерна истраживања показују да скоро двадесет процената корисника наших услуга управо на овај начин одлучују да узму кредит за туристичко путовање и одаберу баш нашу, а не неку другу фирму.

Када сам му се, на крају треће летње сезоне, пожалио да се оно што радим у великој мери разликује од визије коју сам оформио приликом нашег првог разговора, Џорџ је само беспомоћно слегнуо раменима. Рекао сам да сам себе видео као неку врсту мистагога древних лепота, а не као банални завртањ глобалне туристичке индустрије.

Дуго је ћутао, затим ми је, добро пазећи да ми не каже више но што је у том тренутку намеравао, поверио да и сâм понекад осећа извесну нелагоду, да је пред главним акционарима фирме у више наврата предлагао увођење понуде за специјализоване кориснике, на пример за универзитетске групе, за образовану популацију, чак и за групе повезане некаквом страшћу, на пример за љубитеље гралских легенди... Предлози никада нису недвосмислено одбијени али је формулација да до тога може доћи тек када се изведу озбиљна истраживања тржишта у пракси значила да то неће бити скоро. Ипак, саветовао ми је да будем стрпљив, пре или касније појавиће се познаваоци, шефови ће, притиснути конкуренцијом, увидети значај проширења понуде у том правцу, доћи ћу, без сумње, у позицију да сâм креирам програме и уводим посве нове дестинације, престаћу да будем само пуки извршилац нечијих површно састављених итинерера.

Увек бих га, када бисмо се срели — а то је бивало барем неколико пута годишње, било негде у Европи, било у његовом пространом офису са друге стране велике баре — питао колико још морам да будем стрпљив? Одговарао би неодређено, помињао да су одобрена средства за темељно истраживање тржишта које ће нам сигурно дати за право.

Ако бисте ме питали да ли сам се навикао на посвемашно незнање мојих драгих путника — често сам их, у наступима мрзовоље, називао пацијентима — кратак и недвосмислен одговор гласио би: нисам. Године одвојености од праве науке порушиле су за мене све мостове могућег повратка. Није ми преостало ништа друго него да радикално изменим приступ послу и тако га учиним занимљивијим. Самом себи — они којима сам се обраћао ионако су били тек нешто више од равнодушне масе.

Почело је врло скромно и, рекао бих, наивно. У спискове чувених хуманиста или моћних породица неког од тосканских

или умбријских градова додавао сам измишљена имена. Када бих проценио да је група испод ионако ниског просека у погледу опште културе убацивао бих имена позната из сасвим других области живота: тако су се међу сијенским клановима нашли Бугатијеви, Версаћеови, Мисонији, Фераријеви...

— Зар „Бугати” није назив аутомобила? — стидљиво би упитао неко из групе.

— Сјајно сте то повезали... — рекао бих одушевљено — То је била једна древна породица банкара која се у тренуцима историјске кризе условљене пропашћу градова-република преоријентисала на израду кочија, па је отуд било природно да се њихови далеки потомци, након индустријске револуције, упусте у производњу луксузних аутомобила... И не само то: они у данашњој Италији производе тридесет процената лифтова и покретних степеница, око двадесет два процента делова за авионе и јавне телефонске говорнице...

Уколико би се догодило да неко из групе има издужени „Мишленов” водич, „Блу Гајд” или неку сличну поуздану публикацију, и ако бих приметио да често пребира по густо одштампаном тексту, избегавао бих претеране узлете маште. За сваки случај.

Моји излети у фикцију могли су се, поједностављено речено, поделити у две скупине. Прву су чиниле ситуационе импровизације, а другу етапна разрада једног концепта. Суочен са чињеницом да они којима сам покушавао да приближим златну епоху ренесансе ни после свега што су видели нису били у стању да разликују Ђотове фреске од Рафаелових уља, да им је било сасвим свеједно да ли стоје пред Мантењом или пред Тицијаном, конструисао сам лик фиктивног уметника — Позамантрича.

Пјерлуиђи Арчибалдо Позамантричо живео је, према потреби, негде између краја тринаестог века па све до дубоко у шеснаести. Потicao је из старе занатлијске породице и отац му је понекад био позлатар, а у неким случајевима медаљер. Радио је све врсте слика, од зидних до минијатура, опробао се у религиозним и профаним композицијама, а остао је запамћен и као изванредан портретиста. У почетку је радио сâм а касније је, попут Рубенса или Бернинија, био окружен читавом војском асистената и помоћника. Отуд и та разноликост рукописа која се може приметити у опусу овог ствараоца.

Био је прототип екстровеертног уметника, велики заводник, нека врста претече славног земљака Ђакома. Љубомора како колега, тако и мужава-рогоња из моћних сталежа је, верује се, један од разлога за његову данашњу скрајнутост. Погледајте, рекао бих, прегледе венецијанског сликарства или ваше

водиче — нигде нећете пронаћи то име. Али та историјска неправда на путу је да буде исправљена: заборављени геније васкрсава, откривају се његови радови, дела која су приписивана другима враћају се личности правог аутора, из пожутелих архивских списа израњају детаљи његове биографије...

Са сваким мојим наступом Позамантричов лик постајао је све опипљивији, до мере да сам у једном тренутку помислио да би било добро да, као неку врсту додатне игре, напишем и неке поунудим за штампу његову монографију илустровану бројним репродукцијама радова.

Одвео бих групу у недавно обновљену пицерију „Четири грбавца” у парохији Сан Сиро. На зидовима и ниској таваници непознати вештак насликао је праву папазјанију: било је ту свега, од пасторалних и рибарских сцена, призора Венеције, цитата познатих слика... То бих представио као епохални рани рад нашег уметника и замолио их да нарочито обрете пажњу на стил јер ћемо, касније у току дана, имати прилику да видимо и остварења из времена његове старости. И када би нас пут, на крају дана, довео до железничке станице „Санта Лучија”, увео бих их у хол са радњама и билетарницама и показао мурал настао шездесетих година прошлог века, тривијалну стилизацију групе људи у покрету.

— Приметите — рекао бих — како је Позамантричов стил еволуирао од потребе за потпуном, илузионистичком материјализацијом у делима која смо видели раније, до радикалног свођења линије на суштину, до једне, скоро да би се могло рећи *аистиракције* у овој зидној композицији. Имајте у виду, драги пријатељи, да се све то догађа неколико векова пре футуриста, авангардиста и осталих опсенара модерне епохе! Најновија истраживања постављају Пјерлуиђија Арчибалда Позамантрича на трон једног од најрадикалнијих иноватора у целокупној повести уметности!

У кругу окупљеном око мене многи су значајно климали главом. Севнуо би и по неки блиц.

— Како сте рекли да се зове тај уметник? Можете ли да поновите име, нисам стигао да запишем...

Једноставна статистика казивала је да се могућност да будем ухаћен у превари повећавала са протоком времена. Кажем „превари” иако то, по мом уверењу, није одговарајућа реч. Не могу себе да видим као преваранта — превара увек подразумева и неку материјалну корист за онога ко је организује. У овом случају као једина корист могао би се препознати мој покушај да сачувам ментално здравље. На могућност да моја уметност импровизације буде погрешно схваћена рачунао сам од самог почетка. Најгоре што би се у том случају могло

догодити је да изгубим посао. А нисам сигуран да ли је то оно што сам подсвесно прижељкивао.

Никоме на челу не пише којим послом се бави или се бавио у прошлости. Како сам могао знати да ме — док сам развијао причу о инфилтрацији совјетских агената у Венецији — посматрају очи пензионисаног америчког обавештајца.

Пролазили смо преко неког од типичних млетачких кампа између Сан Марка и Ријалта: идеја ми је синула у лету. Зауставио сам своје стадо и почео:

— Венеција је, откако је настала, а то се догодило, како смо рекли, у време велике сеобе народа... била град завера, неоткривених тајни, најразличитијих шпијуна... Многи верују да је та слава заувек нестала са пропашћу Републике крилатог лава. Али, видећемо, добро скривене тајне завере планетарних размера догађале су се у овој лагуни колико јуче...

Тога дана био сам нарочито инспирисан. Вероватно сам био под утицајем неколико јефтиних шпијунских романа које сам сажвакао у паузама између два јурцања по Апенинском полуострву.

Рекао сам им да се испод трга са неизоставном круном бунара у средишту налази велика подземна или је можда боље рећи подводна дворана. Са том чињеницом је данас мало ко упознат. Оригинално, била је то велика цистерна и она је средином шеснаестог века преобликована у место где су се, у страху од инквизиције, састајали најпре малобројни венецијански протестанти, а потом и слободни зидари. Тај податак не постоји ни у специјализованим водичима по Венецији, али онај ко жели да истражује, може наћи траг у вишетомним Казановиним мемоарима или у записницима Већа десеторице. Ложа је напуштена пре више од две стотине година, али оно што је свакако интересантно јесте да се на врхунцу хладноратовске кризе неко сетио напуштене одаје...

Окупљени амерички туристи су жмиркали на сунцу, пиљили у камени бунар, један је чак неколико пута снажно ударио ногом о плочник, ваљда да по резонанци провери да ли се испод заиста налази шупљина.

Даље сам импровизовао причу да су, уз помоћ италијанских комуниста чија снага у Венету није била занемарљива, НКВД у тој просторији успоставио тајни шпијунски центар — увежбани рониоци, преобучени у туристе, месецима су доносили делове опреме и склапали их ту, на метар од места којим свакодневно пролазе хиљаде људи. Прислушни уређаји којима није сметао бат ђонова могли су да држе под контролом готово целу Цисалпинску Европу. Затим сам у детаље описао начин на који су Западне службе сазнале за постојање тог шпи-

јунског гнезда и како су му, у једној муњевитој, добро испланираној акцији, задале смртни ударац.

Наравно, напоменуо сам да ништа од тога није отишло у јавност из више разлога — један од њих је свакако и чињеница да је нешто тако уопште настало представљало превелику бламажу за оне који брину о нашој сигурности.

Настављајући према Ријалту, узгред сам наговестио да се о овој теми, опет у великој тајности, али сада из сасвим других разлога, у Холивуду припрема снимање акционог спектакла.

Тај скот од америчког обавештајца у пензији ништа није рекао одмах. Зар не би било логичније и поштеније да ме је одвукао негде на страну и рекао: *Слушај момче, мало си њрејше-рао...* Поделили бисмо бутелку малвазије и ја бих му изнео елементе моје животне филозофије — зашто себи и другима не улепшати дан неком згодном причицом? Сигуран сам да би ме разумео и поред тога што је читав живот радио у служби чије је основно обележје параноја.

Уместо тога он је написао писмо дирекцији моје фирме.

Зачеће у „Флоријану”

Са Џорџом сам се срео на аеродрому „Пунта Раиси” близу Палерма. До авиона којим је он, преко Милана, стигао из Њујорка испратио сам групу која је, уз наздрављање и бескрајно фотографисање у холу аеродромске зграде, завршавала петнаестодневну туру названу „Између Алпа и Етне”. Испоставиће се — последњу за компанију са којом сам сарађивао више од седам година.

Предао ми је повећи затворени коверат са меморандумом фирме. Садржај те пошиљке за мене није представљао никакву тајну — у претходних неколико дана телефоном ме је позвало неколико људи из централе. Неке сам познавао, са већином сам разговарао први пут. Сви су, без изузетка, урлали и претили, помињали психијатријско лечење... Тек сам, међутим, из трећег разговора схватио да ме је неко од путника откуцао. Ко и када — нисам тада могао да проценим.

Да је за мене све завршено схватио сам када ми је речено да не морам да журим у Венецију, да ће групу која слеће осамнаестог преузети млади колега који управо стиже из Америке.

— Унутра ти је карта до Лондона, неки папири које мораш да потпишеш и вратиш им, и писмо председника борда — рекао је Џорџ тихо.

Седали смо у кафетерији аеродрома стешњеног између вертикалних литица и мора и чекали наставак његовог лета на

локалној линији за Лампедузу, где је намеравао да проведе десетодневни одмор.

Наше ћутање трајало је три еспреса. Посматрао сам га и покушавао да утврдим шта ми је на њему необично. Највероватније то што сам га први пут видео без кравате, ситно пругасте кошуље и одела. Али није било само то: као да је нестала и она уз-одело-припадајућа пословна озареност. Био је замишљен, помало пометен, одсутан.

Пре но што смо уронили у још један период тишине упитао ме је, кратко, где намеравам да одем. Рекао сам му да године тумарања по пансионима и хотелима одвикну човека од стационарног начина живота: тешко ће ми бити да се вратим у собу која по свој прилици чува моје адолесцентске трофеје и фетише, књиге одрастања и постере рок-звезда које више нико не слуша, али, право говорећи, немам много избора. Не намеравам, наравно, да заувек останем у родитељском дому, тамо ћу само чекати било какву прилику за посао.

Уследио је, потом, још један период ћутања. До поласка његовог авиона за Лампедузу остало је још нешто мање од сата. Отворио сам коверат и погледом клизнуо низ уредно одштампане редове директоровог писма. Формална пристojност није постојала ни у првом пасусу. При крају прве странице схватио сам шта је имало улогу сламке која пребија кичму камили — наравно, била је то бајка о руским шпијунима.

Изненада Џорџ рече:

— Свака част, пријатељу... Већ дуже време потајно уживам у твојим малим субверзијама.

Из тих кратких реченица закључио сам да писмо умировљеног обавештајца није прва денунцијација која је допрла до управе фирме, као и да је Џорџ по свој прилици већ дуже време играо улогу бране постављене између мене и неразумевања виших шефова.

Када ми је пред капијом за лет АЗ 2841 махнуо и рекао да ће се ускоро јавити, веровао сам да је то само конвенционална фраза за растанак. Позвао ме је, међутим, чим се вратио са најјужнијег италијанског острва. Рекао је да му је излежавање под медитеранским сунцем помогло да донесе неке важне одлуке и да би желео да се са мном посаветује око неких замисли везаних за посао.

Не могу да кажем да нисам био радознао. Пансион на Лиду био је плаћен унапред, до краја месеца, па стога нисам журио са паковањем. Нашли смо се код „Флоријана”. Прескочио је кићене уводе и одмах прешао на суштину: по повратку у Њујорк иступиће из фирме. Намерава да покрене сопствени бизнис у којем би радо видео мене као партнера.

Рекао сам да не бих могао да унесем много капитала у будућу компанију, на шта је он одговорио да се то од мене и не очекује — пакет акција који износи из старе фирме сасвим је довољан за покретање посла. Осим тога он савршено познаје фирму коју напушта, ко колико вреди и ко је колико незадовољан додељеним послом, висином примања — сигуран је да ће моћи да са собом поведе најспособније организаторе, вредне мраве из сенке.

— А откуд ја у тој причи? — упитам.

— Ти си ми, хајде да то тако кажем, отворио очи. Могао сам, нема сумње, овај посао радити до века, и од њега сасвим пристojно живети. Али, већ дуго сам, као и ти, осећао да је то колотечина, да ту нема никаквог изазова. Увек иста места, увек исте реченице које им изговарамо... Будућност је нешто друго, осећам... Телевизија им је показала готово све, отупели су. Можда је време да понешто од тога и осете на својој кожи. Стварно узбуђење, а не тек слике према којима су постали равнодушни.

Многи европски кафеи познати су и по томе што су у њима настали различити авангардни покрети или револуционарне организације — „Флоријан”, место где се на најбољи могући начин укрштају средњоевропски и италијански стереотипи, нема такву репутацију, без обзира на чињеницу да се његов баршунасти ентеријер и башта са мало уздигнутим подијумом за оркестар појављују као сценографија безбројних литерарних и филмских остварења посве различитих домета. Па добро, нека остане забележено да је визија мог пријатеља и потоњег пословног компанјона баш на овом месту прерасла у нешто опипљиво.

Када смо платили рачун и устали имали смо не само детаљно разрађен концепт него и име будуће агенције — „Terra incognita”. Не могу да се сетим ко га је од нас двојице предложио, али нам се обојици допало: људи воле називе који им нису до краја јасни, а звуче добро и потичу из неког страног језика, француског, италијанског или латинског, свеједно. А за оне који спадају у оне који су у животу понешто научили име јасно сугерира да ће их агенција одвести у непознате области, географске, историјске, психолошке...

Капеле испред „Флоријана” и кафеа на наспрамној страни трга смењивале су се у музичким стандардима са јецавим виолинским пасажима. Није се могло одредити да ли на тргу има више туриста или голубова, било је топло, дискретни рефлектори обликовали су фасаду Светог Марка, да, било је то, без сумње, право место за настанак агенције која ће корисницима, на најразличитије начине, понудити крв, зној и сузе.

Кашасирофични туризам

Шест месеци након разговора у „Флоријану” Џорџова нервоза достигла је, чинило ми се, врхунац: кредити су каснили, рачуни агенције која је за нас преузела послове прављења бизнис-плана и стратегије маркетинга на крају су испали барем четири пута већи него што је био првобитни договор... Џорџ је примерак елбората, уз најстрашније псовке, претворио у паперје и папире разбацао по целом офису. Срећом, успео сам да склоним један примерак те студије написане сувопарним бирократским језиком на више од пет стотина страница.

Иако ту није писало ништа што нисмо знали пре но што се извесна сума преместила са нашег рачуна на њихов, показало се да је, на пример, модел упитника за запослење приложен уз елаборат врло употребљив. На оглас за посао, прецизно срочен, јавило се двадесетак потпуних аутсајдера, оних који би се, слутим, изгубили у сопственом купатилу, и барем исто толико фрикова, људи који су, на пример, у биографији наводили путовања у Гоу, Кашмир, Тибет, Колумбију, Гватемалу и друга места блиска нашем концепту. За почетак смо примили тројицу и још неколицини кандидата дали до знања да могу очекивати наш позив. Заједно са свемогућом секретарицом Ванесом, финансијском чаробницом Мери и још три окретна правника из старе фирме, био је то сасвим уигран мали тим.

Поље нашег рада поделили смо у неколико области. Најједноставнију је чинило оно што је Џорџ назвао „културно-историјски активизам”. И за те пакет-аранжмане, наравно, било је потребно извршити обимне и детаљне припреме. Како би то било да се, на пример, наши путници врате са туре назване „Најпознатији британски замкови са духовима” а да се не суоче са натприродним појавама. Програм „Тражење Светог Грала” био је нешто између класичне туре и колективне игре. Онај ко би нашао претходно сакривени Грал добијао је повраћај новца за путовање. Искуство туристичког водича научило ме је да постоје ситуације у којима људи нагло постају инфантилни — ово је била једна од тих. Било ми је забавно да посматрам остареле људе који се понашају као напаљени скаути.

У нашем каталогу црвеном звездицом били су обележени пакет-аранжмани на којима путно осигурање није на себе презимала наша фирма. Уз то, правници су саставили прецизну изјаву која нас је у потпуности ослобађала одговорности у случају незгоде са било каквим исходом. На пут су могли да кре-

ну само они који би ставили потпис испод тог текста протегнутог на шест страница.

На тим програмима понекад бисмо извели оно што смо, између себе, називали „адреналински бонус”. На лету према каквој врелој дестинацији наши симпатични водичи Симон и Франсиско неочекивано би се трансформисали у отмичаре. У томе су им од извесне помоћи биле и њихове антрополошке карактеристике: тамнији тен, бркови... Сценарио је предвиђао готово све што се у сличним ситуацијама догађа: тумарање од аеродрома до аеродрома, брутално понашање према таоцима, стјуардесе имобилисане лисицама или приручним средствима, махање ватреним оружјем, додуше само квалитетним имитацијама, преговоре са полицијом... На крају, када би број оних који су више пута губили свест премашио половину путника, Франсиско би театарлно раширио руке и рекао:

— Честитамо, све сте издржали! Ово је био поклон-пакет агенције „Terra incognita”!

Далсјрој и крстарење Беломорским каналом

Прилике у свету су нам ишле на руку: Џорџ је често трљао руке и понављао како смо у „овај воз” ускочили у правом тренутку. Век се постојано приближавао крају, пао је Берлински зид, дестинације које су се колико јуче чиниле недостижнима биле су на дохват руке.

Некадашњи Џорџов колега са студија је, тргујући обојеним металима, остварио одличне контакте са дојучерашњим руководиоцима Комсомола, а сада подједнако утицајним младим капиталистима. Захваљујући њему удвостручили смо понуду у одељку „Трауматично наслеђе двадесетог столећа”. Успели смо и у нечему што никоме није пошло за руком: чак три пута организовали смо обилазак рушевина нуклеарне електране у Чернобиљу.

На промотивну „Гулаг туру” водили смо групу новинара. Претходно сам, наравно, више пута обишао најатрактивније локације на које нога странца до тада није ступила — осим, наравно, ако се изузму странци-логораши. Публицитет је био одличан — не зна се да ли су били више одушевљени пределима севера или обиљем и разноврсношћу програма које сам припремио у сарадњи са нашим руским партнерима. Путовање је отпочињало из Скагвеја на Аљасци, луксузним крузером. Током пловидбе нашим путницима била су понуђена предавања из историје совјетских радних казнионица, упознавање са географијом те простране земље и локацијама на којима су се

налазили најважнији од неколико стотина центара за принудни рад. Они најзаинтересованији могли су чак и да похађају курс логорског сленга.

У Владивостоку смо из крузера „Регина Бореалис” прелазили у брод „Феликс Дјержински”. „Регина” је могла да се усидри и у Магадану, за свега двеста или триста долара срећени су сви лучки папири, али сам ја инсистирао да се до логорског пристаништа дође аутентичним пловилом, да то буде прва тачка поистовећивања наших путника са несрећницима који су својевремено упућивани у област Колиме. „Дјержински” је, када сам први пут дошао у ове крајеве, био зарђала олупина, али смо уз помоћ беневоолентних спонзора и стрпљивих ресторатора успели да га вратимо у стање у којем је био када је, од средине двадесетих па све до касних седамдесетих година прошлог века свакодневно саобраћао на линији Владивосток—Магадан.

Обилазак барака, земунца и златоносних рудника на Колими био је само почетак великог крстарења севером Русије — пут нас је водио, хеликоптерима, авионима или железницом, преко Сибира, до великог пловног канала којег су ископали заточеници. Тако смо и на последњој етапи путовања поново користили брод — њиме бисмо дошли до Соловјетског архипелага у Белом мору, најстарије институције ове врсте смештене у некадашњем манастиру. Ту се одигравао сусрет са преживелим заточеницима, дегустација логорске хране, ревија униформи и затворских одела... За мизерну надокнаду бивши становници овог комплекса пристали су да изведу реконструкцију једне представе логорског позоришта, комад са наглашеном пропагандно-преваспитавачком димензијом.

Нисмо заборавили ни оне који воле меморабилије — попућена је разноврсна колекција сувенира, значака, капа логорских чувара, аутентичних или реконструисаних пругастих униформи најтежих политичких затвореника, чак и могућност да се откупи штене — потомак некадашњих добро тренираних паса чувара логора.

У том делу света који је нудио бескрајне могућности за развијање посла проводио сам већи део године. Зато није било чудно што сам се у часу када се догодио напад на куле Светског трговинског центра задесио на истраживачком путу по Чеченији, Абхазији и Ингушетији. Џорџов бес се није стишао ни када сам се, почетком октобра, вратио у Њујорк. Непрекидно је понављао:

— Како то да нисмо знали раније... водимо људе по најудаљенијим буцацама планете, а таква ствар да се деси ту, на-

домак ове канцеларије. Колико би само људи из целог света дошло да види тај спектакл!

Било како било, једанаести септембар могао је донети фирми посредну корист — у најави је било отварање нових интересантних жаришта — али је, када се све сабере, донео и посредну штету јер је наш постојани успон нагло прекинут једним неочекиваним догађајем.

Под слоганима „Упутите се тамо где се нико не усуђује да пође” и „Ми смо први који ступамо иза ослободилачких чизама наших храбрих момака”, најавили смо туру по Авганистану. Џорџ је првим цивилним летом отпутовао у Кабул у намери да регрутује локалне водиче, прегледа локације и смештајне капацитете. У близини Кандахара заробили су га талибани.

Први снимак који је дошао до нас био је једва читљив. Ипак, јасно смо видели нашег пријатеља у некаквој просторији чији су зидови били застрти тканинама. Или у шатору. Затим је маскирани човек, торзоа обмотаног реденицима, на лошем енглеском, рекао да их не занима новац. За Џорџово ослобођење захтевали су укидање затвора у Гвантанаму и пуштање свих заробљеника.

Организовали смо лобистичке групе, потписивали петиције, ангажовали адвокате, покушавали да се пробијемо до конгресмена и сенатора. Од људи из Стејт Департамента није било никаквих конкретних одговора, саветовали су нам да сачекамо званично саопштење, а када би оно стигло могли смо да прочитамо бљутаву фразу: администрација улаже све напоре...

Отмичари су у два наврата продужавали рок, били смо на измаку снага... Коначно, једног дана, национални канали су обавестили јавност да је Џорџ Александер Јакубиско, председник борда угледне туристичке компаније, убијен на истоку Авганистана. Уз ту вест дали су архивске кадрове: наш Џорџи за својим радним столом, насмејан на палуби лађе, поред пирамида... Нико се није усудио да прикаже чак ни делове снимка који је емитовала мрежа „Ал Џазира”.

Донели су нам га партнери из локалне телевизије на којој смо често оглашавали наше пакет-аранжмане. У техничком погледу био је још гори од првог. Џорџ је, везан и наг до појаса, клечао на поду неке велике одаје. Иза њега су стајале две прилике скривене под наборима црне тканине. Дрхтавим, изнемоглим гласом Џорџ је поручио породици, сестрама и мајци, да их воли највише на свету, а нама у агенцији да наставимо мисију „без обзира на то како ће се ова ситуација разрешити”. Не могу да проценим у којој мери он није био свестан онога што ће се догодити — отмичари су очигледно добро

знали какво ће разрешење уследити: испод плашта један од двојице маскираних извукао је сабљу, подигао сечиво високо, замахнуо и одрубио му главу.

Иако смо и пре но што смо погледали материјал знали да је Џорџ убијен, били смо слеђени. Пошто се, крупним кадром одсечене Џорџове главе, завршио снимак, седели смо пред екраном на којем је био плави бланк. Нико није имао снаге са се помери. После пет, десет, петнаест минута Ванеса ме је, шапатам, упитала:

— Шта мислиш, да ли би било добро да овај снимак искористимо као рекламни спот за наше будуће пројекте?

Музеј крилашог дејшеџа

По клаузули Џорџовог животног осигурања три четвртине повелике суме добила је његова породица. Четвртину фирма. Такве су, по договору, биле полисе свих запослених. Публицитет који је пратио овај немили догађај сада нам није ишао на руку. Договорили смо се да, пре но што се околности промене и ситуација у свету мало уравнотежи, проредимо рекламе и повучемо се из јавности.

Алтернатива у коју смо, заједно са једном софтверском фирмом, својевремено уложили велики новац биле су тродимензионалне интерактивне симулације Париза, Лондона и двадесетак других градова после термонуклеарног напада. Степен илузије био је висок, људи са сензорским кацигама могли су слободно да крстаре виртуелним простором одабраног града и посматрају, на пример, рушевине базилике Светог Петра, истопљен Ајфелов торањ, парче Биг-Бена које вири из планине шута. И поред добро изведене маркетиншке кампање успех је био осредњи: биоскоп је ипак биоскоп, ма колико савршен. Показало се да се права ствар не може ничим заменити — јављали су се наши стари корисници, распитивали да ли ћемо ускоро имати нешто за Ирак или Либан.

Одлучили смо да поштујемо Џорџов завет, али да, барем у прво време, заобилазимо највредије тачке. Неко је предложио да се покуша са програмима у регионима у којима су сукоби прешли зенит, онима где се терен слегао на овај или онај начин. То се подударило и са нечим на шта смо набасали на нету: једна јапанска невладина организација из области екологије тражила је волонтере за програм деконтаминације терена загађеног пројектилама са осиромашеним уранијумом на Балкану. Била је то прилика да се споји угодно са корисним —

први пут смо добили могућност да учествујемо у дотираном програму...

Балкан је био релативно лако доступан, одговарао је опису „постконфликтног региона”, али сам ипак био уздржан. Имао сам врло негативна искуства из тог подручја. Када су, својевремено, савезници бомбардовали Србију од неких наших новинара чуо сам да је београдски ноћни живот под пројектилама нешто што апсолутно вреди доживети. Брзо смо саставили програм и нашли људе на терену, резервисали хотеле. За два дана јавило се двадесетак заинтересованих, што наших старих муштерија, што људи који су нам се први пут обратили. Појавио се, међутим, један банални проблем — визе. Службеник у њиховом конзулату био је црњи и гори од свих типова које сам сретао по непроветреним канцеларијама бившег Сојетског Савеза: непрекидно је постављао глупа питања, помињао шпијунажу, виктимизирао себе и свој народ, држао неосносне лекције из историје које су знале да трају и до пола са-та. Када смо, коначно, после обилатог подмићивања, добили те визе — бомбардовање се већ увелико завршило.

Прочитао сам брдо књига о историји Балкана и најновијим сукобима на том простору, али не могу рећи да ми је све било јасно. Локални водичи који су стекли искуство и богатство водећи екипе глобалних телевизија понекад су наступали као власници целе земље, сваки час тражили су новац којим је требало потплатити овога или онога. Народ изван градова био је бедан и запуштен, рушевине на све стране и после десет година од ратних окршаја... Обновљене куће обично су јахале једна другу, склепане, понекад гротескно накићене. Надомак једног потпуно разрушеног града видео сам хотел у неоренесансном стилу. Таман сам се порадовао, помисливши да бих ту могао да сместим групу — али су ми брзо објаснили да је то заправо надалеко чувена јавна кућа коју држе двојица бивших војника међународних мировних снага.

Уз све то, била је то земља прекрасних предела, чистих планинских река, горских језера, на свим местима где се нису умешали људи подсећала је, понекад, на рај. Помислио сам да би мали, усредсређен напор био довољан да, ради окрепљења, овде привуче хиљаде људи уморних од свакодневне пословне јурњаве.

Обилазили смо контаминираних локације у забитима или близу неких насеобина — ни по чему се нису разликовале од других рушевина. Неке су биле обележене знаком опасности од радијације, већина није. Једна од оних на којима није било никаквог знака налазила се на широкој морској плажи поред улаза у дубоки залив сличан фјорду. Објаснили су ми да војни

авиони не могу слетети са теретом и зато су наши овде истресали све пројектиле који из разноразних разлога нису могли бити усмерени према циљевима. Плажа је тог дана била препуна купача.

— Само ви уживајте... — прозборио је, више за себе, мој возач Еди — леукемија вас чека...

Поред организовања главне активности, моја обавеза била је и да припремим програм упознавања са културним наслеђем земље. Већина џамија, цркава и других племенитих грађевина које су препоручивали пре рата штампани водичи више није постојала. Зато ми је пажњу привукао путоказ који је најављивао да нас скретање на излокани земљани пут, након пет стотина метара, доводи до нечега названог „Музеј крилатог детета”.

Еди ме је одвраћао од намере да погледам тај музеј. Рекао је да је то заправо приватна кућа коју је један старац претворио у мамац за радознале пролазнике, да су ови крајеви и пре ратова били познати по преварантима, и да неколико километара даље, на другој страни некадашње линије разграничења, постоји исти такав објекат којег је направио старац са још мање зуба у вилици од овог овде... Да ли је посетио неки од та два музеја-близанца? Рекао је да није, али да је о томе својевремено било доста у штампи и да је од некога чуо да то не вреди баш ништа. То је, и иначе, била карактеристика људи које сам сретао — компетентно говоре о ономе што не знају, информишу се гласинама.

Био сам упоран.

Кривудава, узак пут кроз идилични предео довео нас је до оронуте куће са стрмим кровом од шиндре. На зиду од набоја било је руком исписано MUSEUM. Мало даље, стадо оваца спокојно је пасло кржљаву траву. Рундави пас је дремао у сенци.

Еди је барем у нечему био у праву: старац који нас је дочекао и наплатио улазнице у висини од неколико долара у локалној валути заиста није имао много зуба у вилици. Једва разумљивим енглеским најавио је да ће пустити траку која ће нам све објаснити. Са неким чудним страхопоштовањем приближио се касетофону и дрхтавом руком, као да додирује ужарени метал, притиснуо једно од дугмета. Из звучника размештених по угловима једине музејске одаје разлегао се глас професионалног спикера:

„Налазите се на месту јединственом у целом свету. Баш овде, а не негде другде, у жеку крвавог рата са вероломним комшијама, Бог је послао крилато дете. Рођено је и први пут

подојено под овим кровом, први пут успавано у колевци коју видите ту са десне стране...”

Поглед ми је клизио по зидовима. На њима су, без уочљивог реда, били размештени различити етнографски предмети, крчази, плитки метални тањира, ћилими, нојева јаја, црно-беле фотографије наоружаних бркатих људи у народним ношњама, гоблен рађен по Делакроаовој слици „Слобода предводи народ на барикадама”, фотографије и невеште уљане слике новорођенчета. На фотографијама су били приказани детаљи, мајушна шака, стопало, смежурано лице. На једном снимку видела су се и леђа — није се могло одредити да ли су то јако истурене лопатичне кости или заиста некаква крилица. На уљаним сликама машта аутора није имала никаквог ограничења: крила су била раскошна, обрасла перјем.

Патетичном интонацијом глас са траке је објашњавао да је долазак на свет крилатог детета, скоро да би се могло рећи — анђела, недвосмислено показао да су правда, истина и Божја милост на њиховој страни. Затим је уследило набрајање свих историјских неправди и трагедија које су се кроз старију и новију историју сручиле на његов народ и јасно исказана нада да ће долазак овог неочекиваног дара с неба прекинути тај ланац несреће. Старац, да кажем — кустос, све време је климањем главе потврђивао истинитост речи које, верујем, није сасвим разумео.

Изнад пулта где су се продавале накардно обликоване брошуре на разним језицима стајале су, у рамовима, насловне странице новина које су, својевремено, пропратиле необичан догађај. Били су то, без сумње, таблоиди, локалне верзије „Новости из света”. Не бих смео да се закунем, али ми се учинило да ми је илустрација на једној однекуд позната: за разлику од визија уметника, на овој фотомонтажи дете је изгледало застрашујуће, личило је на фетус којем су прикачена огромна крила слепог миша.

Амбијент музеја подсећао је на старетинарницу: било је ту прегршт предмета које је било заиста тешко довести у везу са крилатим новорођенчетом — железнички фењер, писаћа машина марке „Ремингтон”, дрвено кормило брода, контрабас без жица, плакати са мишићавим радницима и насмејаним жетеоцима, гас-маске, старински грамофон, обиље пластичног цвећа...

После кратке, драмске станке спикер је наставио још свечанијим гласом: гоњени помамном љубомором зли људи украли су новорођенче, бесрамно отели тај знак милости. Из онога што је речено није било сасвим јасно да ли су то учинили заклето непријатељи са суседне планине или лукави странци.

У једном тренутку, и пре но што се трака завршила, старац је са зида скинуо некакву рустичну виолину, сео на трон-жац, поставио инструмент између колена и почео да превлачи лучним гудалом преко једине жице. Опори, једноличан звук допуњавао је муклим гласом. Нисам могао да проникнем у садржај песме, али не сумњам да је говорила о натприродној појави која је усрећила њихово место. Као да сам видео и сузе у његовим очима.

На мах сам помислио да се нешто чудно дешава са мојим телом: музика која ми се само час раније чинила одбојном почела је да ми се увлачи под кожу, носиле су ме њене модулације, осетио сам неиздржив свраб на леђима, кренуо руком да се почешем и под лаком кошуљом напипао израслину која је, учинило ми се, расла великом брзином.

Старац је престао да свира и посматрао ме у чуду. И у Едијевом погледу препознао сам исту такву запрепашћеност.

Истрчао сам на пропланак испред куће, у светло, сунчано слепоподне, раскопчао и свукао кошуљу, мало поскочио и ви-нуо се. Ова земља заиста је била место које је Бог поклонио људима: искошени зраци сунца бацали су дуге сенке, тамне шуме смењивале су се са зеленим ливадама, понегде су се, у дубоким кањонима, пресијавале жиле горских река.

Успињао сам се све више, пробијао кроз паперје облака, струјање ваздуха голицало ми је лице. Чини ми се да сам дошао до тачке са које се сасвим јасно могла препознати закривљеност планете.

ТОМИСЛАВ МАРИНКОВИЋ

ПЕГЕ

НЕИЗБЕЖНО

*Мајстор у захвајању светлости,
И прешакању светлости у хлад —*

*А ипак било је неизбежно:
Угасио се средином лета,
У дану највеће жеге.*

*Жилав и необухваћан је био,
Лиснасти, баршунасти брест,
И увек пошврдан одговор давао на питање:*

*Може ли се још увек имасти
Поверења у издржљивост природе
И људску нарав?*

*Онда су зуби шестере дошли по своје.
Сенка га је заувек напустила.
Трава је, ћушке, прекрила место где је растао.*

*А после тога — мир.
Сирашан мир.*

ПЕГЕ

*У пегама на уловљеној пасџрми,
Преознао си јесен, ране деведесете, сиреињу.*

Прошли век је цврчао у шињању,
Постајао све зајасијији, по рубовима — рещ.

Ниси, као ратних година, на себи имао униформу
Војника. Нији си, утврнулим прстима, хваћао

Опечене рибе, које је река носила после
Подводног, динамичног праска.

А ипак се у шелу, проводнику времена,
Јавио дрхтај, колико тога заборављеног, немог.

Постајао си још само као
Пламичак мисли, сојствени дух.

Положена на бок, риба је прежоревала
На дну шињања, праскала и пушила се,

А није имао ко да је окрене.

КРАЉЕВСКИ ЗНАТ

Затеклао сам се у најтишем часу
У мрачном сокачешу, куд не залази
Пословни свеш и лакокрила младеж —
С минђушама и привесцима око пуйка.

Окаслелом сликом прожеш, застао сам.

Збрчкана прилика на калдрми, манџилом је
Прекривала плећа, ослонив се на лакаш;
Раздвајана од студени само слојевима
Буђавих наслова и одресцима картона.

Срастао с посебностима града, пред наласком
Ноћних пролазница, што се на плочник
Стоциљаше из неког љубавног јада,
Промрси само: „Краљевски занаш”,

И уз кикошање и јеку пошешница, заста.

РАЈ

Замишљавам овако могући рај:

*Шеф ђаланачке сџанице
Изази на ђерон да ђрођустџи воз
И махне црвеном засџаваџцом.*

*Исџраћа воз са само једним ђуђником.
Суђрадан изјуђра ѓа дочекује.*

*Ођеџ је весео и звиждуће ђесмицу без краја.
Ођеџ жени ђоклања умилне речи, које
Туђњава џочкова ђрођуђа и исџљуне у равницу.*

Самоћа нема ниџџа са џаквим месџом.

*Она, нечуђно, кроз ѓрадске каџије ђролази.
У вишесџраџницама, чија срца су лифџови,
А вене сџеџљани свежџеви каблова, она сџанује.*

*Чији ђрозори су ђродорне и хладне очи јасџреба,
Најусамљеније ђџице на свеџу.*

ДАНИ АНЂЕОСКОГ ЛИЦА

*Док су џе џочкови носили,
Као олуђни веџар, кроз равницу,
И босонођо ђоимање свеџа узмицало
Пред заџређом од двесџођине
Захукџалих, искричавих коња,
Мамузаних ђаџуџицом за ѓас,*

*Улеђнуће на лежају, у џвојој соби,
Блисџало је у сноју сунчевих зрака.
Чувало је дрхџави облик џвођ џела
На ђодвиђеном чаршаву,
И снежном белином ођрађивало
Оно џџо сџварно јеси.*

*Пролеђно сунце, кроз сџакло
Ауџомобила, ђадаше на џвоје лице.
Беџе ли џо исти онај зрак*

*Што гнздио се у удубљењу пошћеље
Сшоћинак километра даље?*

*Док је мошор мрмљао усјаванку,
Склољених очију, осећао си
То јединство, и само је мало недосћајало
Па да из тебе пошеку речи које беху
Исписане на унутршњости кайака:*

*Дани анђеоског лица, како сте брзи!
Како лако нестајемо из вашег погледа,
Као кратки исечци бујајуће целине дуж пута...*

*Али, ћућке си уицао светлост, свет је
Био у теби и ти си јздио светом.
Ништа није могло да те усмери
Ка другом циљу, ништа ниси тражио,
Јер срцу беше превише да се разлива
На вице од две паралелне траке —*

*Јер друго ћућа, осим оног који
У рефровизору гомила прошлост,
Уистину, нема.*

ЖАРКО БУРОВИЋ

ПЕТ ПЕСАМА

ЗАГОНЕТКА ДАНА

*Кад мислим на дан небо скривам
У ковчежиће ѓамћења
Хиће бих да га сачувам кад ноћ у налећу дође
Дан је домишљању власићиа оѓрлица*

*Машићом обиѓрава флорне ѓерформансе:
Росу и цветићни ѓрашник
Сјај сунца у ѓравном ѓовоју
Брда избораних лица
Реку у вишещком надахнућу*

*Кад дан замакне иза ѓланинских чука
Знам да ће ѓоново доћи
И своју фиѓуру умно размесићићи у ѓросићору
И Орфеј је задивљен ѓаквим дужностићима*

*Ветћрове најеве својски уважава:
Рибу у брзој води
И воду увек ѓашићу на своје дићирамбе
И шуму набрана неба свуда ращћркалоѓ.*

РАЗДАН И МОРЕ У ЧУЛИМА

*Честћо ѓоходих море
И бих сведок неѓовоѓ ѓркоса у ѓрудима
Једино се обали хћело ѓошћинићи*

Лежај засїири у родној дубини
Са јасїучницама алїи и корала
Риїам сїруја зарива у океан
Оживи у дане буре
Вејући уоколо акрибични ваздух
И ѓорку со

И у моме крвоїоку слична ужурбаносї
Нема је на разїледницама
У лекаревој дијаѓнози ѓомила сїрах

Дише смирено када је бонаца
Не ойседа ѓа харачки наѓон и неверица

Обузданосї ѓа чини оданиїим духу
Коїи їодецава облике у їросїору
И шири шесїар сну
Размишљаам о їомере ѓонећи мрак
Из сваке їримисли

Раздан у чулима
Море ѓа је условило.

АРХЕТИПСКЕ СЛИКЕ

Кроз време као кроз сїїо мрака
Ноћ їросејава звезде
їросејане їосїају усклик

Можда је їо їаїна коју сам їомерио
Из лежишїа и дао јој моћ
Археїїїске слике

Време обийава у космичкој лусци
Одаїле се расиїа у їацїњаке и ѓорја
Да їамо нађе свој свейлосни їород

Можда диск їарадокса и ѓлувине
Можда крик маѓле крунисане

Поїуї лавине време се обруцава
У хронику мноѓих узрока и удеса

*Због њих дрхимо ко пролазећа вода
пре неђе нас пресрејне нечасиви мрак.*

ЧЕЖЊА

*Слична је зују њеле
Не знам кад дан у њој свиће
И када се ошвара себи
И када у небо њушња њиће*

*Не знам где ће сџићи
Какву жлобу њроћи
Где дошрчати*

*Можеш је домишљаџи
Без њрава на образац
Са наслонем у њошљку*

*Верна ћерка огледала
Абазур на ноћној ламџи
Горџадно шрчи кроз мрак*

*Као сви изњнаници
Са ножем ваздуха у руци
Не иде само до жраничне црше
И иза ње божје молишве сеје*

*Ружи дарује очи
Трену њрежрџи озонске најлавине
Родишељи јој живе у флуиду сна*

*Некад је бездана вода
Ашрибуџи жрљене руке
Суџрошносџи јейких веџрова
Чији се њушеви шару о небески свод.*

ОДЛАЗИМ У ВИСОКА БРДА

*Одлазим у висока брда
Да будем ближи себи
Да будем небу раван
Нешџо као друг*

Сирмим сїазама ходам
Крај сїаза просушо биље
Са прасїарим бојама и мирисима
Божја га је воља расцвейшала
Са мном се поїело на ћувиков врх

Дању алуђе пресвлаче облаци
Кад зажеле залећну у мој сїих

Памїим им имена и навике
Обесї и заґонейне ћуїње

Одлазим у висока брда
Међ магле раседлане
Међ лиїице расрћене

Да се шамо у нейорочносїи биља
Удвојим са слуїњом и шїишином.

БУЛАТ ОКУЦАВА

ЈЕДНА ПРИЧА И ЈЕДНА ПЕСМА

КАКО ЈЕ ИВАН ИВАНОВИЧ УСРЕЋИО ЧИТАВУ ЗЕМЉУ

Иван Иванович је у слободно време израђивао дрвене рамове за слике са најразличитијим украсним резбаријама. Није их правио за продају већ онако, за своју душу. Испало би сасвим добро. А затим их је са задовољством поклањао својим познаницима и познаницима својих познаника. Нико их није одбијао и, уопште узев, ова занимација је улепшавала његов сасвим обичан и просечан живот. Посао му је био напоран а време некако напето, несигурно. Али увече, кад би се вратио са посла, чекали су га његови рамови и разне резбарске тестерице и турпијице, лакови и мирисно дрво. И одмах би све заборавио — и како је шеф викао на њега због некакве тричарије, и како му је он хтео рећи: „Добро, а што се ви толико дерете?” Али Иван Иванович је, наравно, ћутао, или је покорно климао главом, или говорио: „Моја грешка...” Да, све то би заборавио радећи на својим рамовима. Заборављао је, како је санитарни техничар рекао, сав баздећи на вотку: „Па шта ако цури? Немам дихтунга, је л’ ти јасно?” — и како је у повратку са посла три сата стајао у реду за месо, и како му нико није рекао хвала за његову стрпљивост и учтивост, него су га псовали и гурали, а продавачица је покушала да му место меса ували кости.

Услед свега тога Иван Иванович је изгледао погрбљен и уфитиљеног лица, као да су му се животне недаће нарочито одражавале на чело, лице и држање. Али ово не значи да му је живот био мрзак. Напротив, он је волео живот, и свој посао, а поготово своје рамове. Али код других је некако све било једноставније, док би са њим некако испадало као да увек свима

смета и никоме није потребан и сви сасвим лепо могу без њега. Чак и његови пријатељи — а боље речено, тек познаници — нису се богзна како занимали за његов живот; живи човек, па нека га. Истина, ти његови рамови су леви и занимљиви, и што да их не узму, кад већ нуди?... А иначе, могли су сасвим лепо и без њега и његових рамова. Али кад их поклања, неће га ваљда вређати одбијајући поклон?

А онда се десило да је један од тих рамова на ко зна који начин доспео у руке председнику велике јапанске фирме „Синсеидо”, господину Отакесану, и господин Отакесан се изузетно обрадовао том раму. Не, није он имао намеру да тргује рамовима за слике, нису, у датом случају, трговачки интереси руководили њиме, него је ствар била у томе, што је Отакесан у слободно време сликао, онако, за своју душу, па је ставио једну своју слику у рам Ивана Ивановича и увидео да се рам и његова слика савршено слажу. Његов јапански мотив и лакирана шара на дрвеном раму непознатог московског мајстора имали су нешто заједничко, сродно. Наравно, не треба сумњати да је тако богат човек као што је био Отакесан могао набавити рамове за своје слике у свом Јапану или у, рецимо, Америци, али допао му се управо овај. И он је пожелео да што више споји ове две уметности.

У Москви, наравно, о томе нико ништа није знао, сви су били преокупирани перестројком, кад одједном у установу где је радио Иван Иванович стиже званични позив од фирме „Синсеидо” лично Ивану Ивановичу да посети Јапан, да буде гост фирме и учествује у прослави четрдесете годишњице њеног оснивања. Можете замислити шта је онда било! Прво је, наравно, био шок. Затим се шеф страшно увредио, позвао Ивана Ивановича и стао викати на њега и алудирати на његово у последње време врло сумњиво понашање и сасвим могуће шпијунске везе са Јапаном. У ранија времена ничег таквог не би било, јер би се шеф задовољно осмехнуо и отпутовао у Јапан сâм, рекавши Јапанцима да је Иван Иванович озбиљно болестан, али сада је била перестројка и обичаји су се мењали, и шеф је одозго добио налог да одмах шаље Ивана Ивановича на пут. Све се завртело, растрчало, испретумбало. Шеф се држао за груди: преплавио га је страшан осећај неправде која је вапила до неба, јер је судбина одједном показала благонаклоност према неком ништавном, погрбљеном и бедном сараднику, њему су се отвориле срећне перспективе, и уопште све то је једна велика грешка, апсурд; ето шта им је донела перестројка... Укратко, ма колико то шефу тешко падало, морао је, стиснувши зубе, да изврши наређење, и канцеларија је про-

радила, и Иван Иванович је убрзо добио све што је било потребно.

Треба рећи и то да је, као врхунац свега, лет у оба правца у првој класи јапанског авиона платила дотична јапанска фирма. То је, очигледно, још више појачало шефову антипатију. Он је чак од јада покушао да развије сплетку, дошапне нешто овамо-онамо, посеје сумњу, али захваљујући, опет, новом времену, његови напори нису уродили плодом. А када се Иван Иванович запутио у његов кабинет да му захвали, шеф га није примио, него му је преко секретарице поручио да на путу добро пази на своје понашање и да се не осрамоти у подмуклом капиталистичком свету.

Сам Иван Иванович није био у еуфоричном расположењу. Напротив, наставио је да живи и ради својим уобичајеним темпом. Чак је уочи самог пута по обичају саслушао преко телефона разне службене налоге и грдње, затим је заређао по продавницама како би обновио кућне залихе, неколико сати чекао на парадајз, дуго и мучно се пробијао у аутобус, а кад је најзад изишао из њега, праћен псовкама саплеменика, видео је да се његов парадајз у полиетиленском паковању претворио у кашу. Али није га бацио, јер се чак и тако могао искористити за боршч.

Наравно, мало га је бринуло што нема прикладну одећу за пут у иностранство, али ту се није могло ништа и његово огорчење је брзо прошло. И, наравно, пало му је на памет да купи матрјошке као сувенире за поклон, али је последњег дана имао много посла тако да није стигао.

И тако је одређеног дана Иван Иванович са прастарим коферчићем у руци и пакетом рамова отишао аутобусом на Шереметјевски аеродром, прошао кроз стаклена врата, и Москва је остала иза њега.

Иван Иванович се почео збуњено освртати јер није знао куда сад да иде. На табли пред њим стајала су обавештења на непознатом језику. Сви су некуд хитали. Чуо се иностранци говор. Иза пулта је стајала раскошна плавуша хладних очију. Прилазили су јој угледни странци, питали нешто, пружали пасоше и карте, осећали се као код куће. Иван Иванович је мало посматрао како они то раде, прикупио је храброст, чак је покушао да се исправи, пришао и тихо упитао:

Куда да идем?

А откуд ја знам — рекла је плавуша заколутавши очима.

Треба да путујем у Јапан — рекао је Иван Иванович гласом кривца — али не знам куда сад да идем.

Ваш пасош — строго је рекла она.

Он пружи пасош. Рука му је мало дрхтала.

Карту — рекла је она. У очима јој је био нескривени презир.

Он стаде да тражи карту у новчанику. Плавуша је злокобно ћутала.

Иван Иванович је стајао пред њом погрбљен, увукавши главу у рамена, и мислио: „А шта ако је карта лажна?...”

Службеница се дуго бактала са његовом картом. Најзад коферче и пакет одоше ескалатором. А онда плавуши приђе неки њен колега, завири у карту Ивана Ивановича и рече:

Људочка, шта радиш? Видиш да је то карта за прву класу!

И плавуша је пред Иваном Ивановичем поцрвенела, и он виде њен поглед пун недоумице, као да покушава да схвати како може један овакав ништавни Иван Иванович да лети првом класом, и то још јапанским авионом.

Она је преписала неке картице и дала му их заједно са авионском картом.

А шта сад да радим? — упитао је он.

Катро... изрекла је она, још увек не верујући да се све то заиста догађа, и окренула се следећем путнику.

Иван Иванович је кренуо у неодређеном правцу кроз салу, понављајући у себи: катро... катро... Али његова божанска природа ипак није сасвим замрла, укључила је очајање, а ово, са своје стране, интуицију, која је довела Ивана Ивановича до стаклене кућице која је и представљала мистериозни катро, то јест граничну контролу, и сасвим млади гранични службеник позабавио се његовим пасошем. То је трајало прилично дуго, и Иван Иванович опет уплашено помисли да ће службеник рећи: „Ваша виза је фалсификат!” Али све је било у реду и пропустили су га. Куд сад да иде — то опет није знао, а већ је било близу време полетања.

Али човек који је прошао школу редова, институтских лавирината и свега другог, поседовао је такво искуство да га ништа није могло сасвим помести. И Иван Иванович, пошто је мало тапкао у месту и освртао се, одједном спази два Јапанца који су самоуверено ишли некуд од граничне контроле. И он пође за њима и, наравно, поступио је исправно. И они стигоше до стакленог зида иза којег су се видели редови удобних седишта, прођоше кроз стаклена врата показавши карте, прођоше још једну контролу, где је код једног Јапанца нешто запиштало, зазвонило, па су га зауставили и почели претраживати, па су му нашли кључеве од стана и замолили га да поново прође кроз специјална врата. Јапанцу су вратили његове кључеве, а Иван Иванович је прошао без проблема и нашао се у сали са седиштима. И тек што је сео и обрисао зној, неки пријатни глас је преко разгласа објавио укрцавање управо на

његов авион и путници су пошли ка указаном излазу. Иван Иванович се придружио општем кретању. То му је сасвим одговарало; није морао да се напреже, тражећи правац. Бујица га је носила вијугавим ходником и он је срећно стигао до отворених врата куда су пролазили сви и, премирући, прешао праг...

Иван Иванович је дотле само једном летео авионом — из Москве у Свердловск. Тада је ушао у авион и стјуардеса му је наредила да што брже прође напред и седне на своје место. И он је седео у тесном седишту, подвијених ногу, уз рику мотора, и нико није обраћао пажњу на њега, и само једанпут су га понудили воћним карамелама и чашом лимунаде... А овај пут је било сасвим другачије. Прешао је праг и нашао се у великој просторији, такорећи сали, са широким удобним седиштима. Окружиле су га три очаравајуће Јапанке, срећно се осмехујући. Оне му се ниско поклониле, и њиховом усхићењу није било краја. Нису викале, нису плакале и нису махале рукама, али је било толико среће у њиховим осмесима, дочекале су га са толико неглумљене радости, да је Иван Иванович, док су га водиле до његовог седишта, озбиљно помислио: „Шта им је; да нису душевно поремећене?”

Једна му је врло услужно помогла да скине сако, друга да обуче лагани плави кимоно, и чак му се учинило да је почео разумети енглески језик на којем су му се обраћале, а оне су биле тако искрене у својој радости и радовале се управо њему, а не неком нестварном условном путнику, да се Иван Иванович полако почео смиривати, и смирио се, и одбацио мисао о њиховој поремећености.

За то време авион се полако покренуо и равномерно повезао по асфалту аеродрома, и Иван Иванович се опрезно осврнуо у свом дубоком седишту. У првој класи је било врло мало путника, свега седморо. Они су такође били у плавим кимонима. Авион је тихо брујао. Ивану Ивановичу паде вео с очију. Све је постало много јасније и једноставније. Он крадом погледа јапанске стјуардесе. Оне, заправо, и нису биле баш тако лепе, али како су биле очаравајуће, како јапански женствене и симпатичне и, ма колико се трудио, оне ипак уловише његов поглед и опет му се наклонише са срећним осмехом.

„Претварају се? — помислио је Иван Иванович. — Шта сам им ја то тако добро учинио?” Испуњен најузвишенијим осећањима, Иван Иванович је одједном пожалио што није стигао да купи матрјошке, или већ такво нешто, да би имао шта да им поклони. Чак је поцрвенео због своје непажљивости.

Авион је загудео јаче, завршио залет и лако се одвојио од писте. И ту Иван Иванович схвати да је све што му се дешава

стварно, и да лети за далеки Јапан. Кроз неколико минута гудење је нагло престало и авион је попримио хоризонталан положај, и само је лаки шум пратио његов лет.

А иначе, летење се није ни осећало — само лаки шум и свежина.

Оне младе Јапанке заправо нису биле неке велике лепотице, али, такође, нису биле ни истоветне, како му се у први мах учинило. Условно их је назвао у себи познатим именима — Вера, Нађа и Љуба. Вера је била висока и добро грађена, наизглед Европљанка. Нађа је била нижа, са истакнутим јагодицама и малко пунија; заносно се осмехивала и сваки час му прилазила и питала га на енглеском да ли му је удобно и треба ли му штогод. И он као да је све разумео. А Љубочка је била сасвим ситна и фина, као лутка. У њеном осмеху Иван Иванович чак као да је наслутио неку загонетку. Можда су томе доприносиле њене шишке, а можда нешто друго.

Оне су и са другим путницима биле сусретљиве и љубазне, али са њим (јасно је то осећао) некако посебно. „Зашто им се тако допадам?“ — све време се питао и није налазио одговор.

Осећао се неуобичајено пријатно. Раскомио се у меком седишту и спремио за нова изненађења. И није их дуго чекао. Прелепа Вера му је донела мале слушалице и, смејући се његовој недоумици, показала му како да их користи. И он је зачуо предивну, дубоку музику, затим је окренуо дугменце, зачуо енглески говор и, на своје запрепашћење, одмах је све разумео. Испочетка се готово уплашио, како то да разуме страни језик који дотле уопште није учио; чак се на тренутак запитао да му се није десило нешто. Али постепено се занео извештавањем речитог дописника, који је говорио о догађајима у Либану. Слушао је час вести, час музику, час приче за децу. Требало је само да окрене дугменце. Нико му није сметао, нико га није узнемиравао, а ни он сам никог није нервирао, тако да се осећао безбрижно и срећно. Тог часа пришла му је Нађа и уз наклон уручила му невелику ташну од јеленске коже са патентзатварачем, и при том рекла да му је то поклон за успомену на авиокомпанију. Иван Иванович се зачудио и узео да истражи садржај. Пред његовим очима се, пријатно поблескујући, указаше разне бочице са колоњском водом, тоалетном водом и још нечим, засад непознатим, безбедан бријач за случај да пожели да се обрије, и у тубици крема за бријање. Затим — чешаљ у футроли, ако хоће да се очешља, кутијица са провидним мирисним сапуном и у бочном одељку невелик фротирски пешкирчић, као и комплет најразличитијих стварчица за сређивање ноктију: маказице, турпијице, пинцете. И, напо-

слетку, мали избор дугмади, игала и конца, за сваки случај. Али у Ивана Ивановича сва дугмад је била на свом месту.

Иван Иванович је, што се каже, био пријатно изненађен свим тим, а највише пажњом и усхићењем које се видело на лицима симпатичних Јапанки. Уто стиже и време ручку. И заиста, Иван Иванович је баш осетио глад. Све три девојке се ужурбаше — и Вера, и Нађа, и Љуба. Покрети су им били брзи и прецизни, и све су радиле са пређашњим дубоким наклонима. Одједном је нека унутрашња сила подигла Ивана Ивановича из седишта. Он скочи и исправи се, висок и подмлађен, а онда се дубоко поклониле изненађеним девојкама, тако да оне плеснуше рукама, ликујући. Затим му донесоше топлу влажну салвету и он обриса лице и руке. Затим му понудише пиће, и он узео коњак. Затим му донесоше мени, у којем је он све прочитао, схватио и замолио сирову рибу, пиринач и кувано поврће, и обавезно штапиће, чију је употребу зачас савладао. Само на тренутак присетио се парадајза згњеченог у аутобусу, али та непријатна слика одмах се изгубила. После ручка отишао је до тоалета, али не онако погрбљен као увек, а и корак му је био лак и самоуверен, и Јапанке су му се дивиле. Све му је ишло од руке, свима је био пријатан и чак неопходан, и скутови његовог плавог кимона вишезначно су се љуљали у ходу. За то време његово седиште је претворено у удобан лежај уз помоћ домишљато направљеног механизма. Иван Иванович је легао. Под главу му ставише меко снежнобело јастуче и покрише га лаким и топлим ћебетом. „Ово је већ превише — помислио је он. — Ту су претерали. Може се одремати и седећи...” Али ипак је легао и одмах заспао.

Иван Иванович се пробудио као сасвим други човек. Образи су му се заоблилили и заруменели, рамена су се подигла, крв је опет била врела, а осећање живота необично и неоптерећујуће. Девојке су га срећно поздравиле кад се пробудио, и он им се осмехнуо као млађим вољеним сестрама, и треба рећи да му је осмех био сасвим пријатан. Он се осмехнуо и замолио чаја или нешто друго да попије, и то на чистом енглеском језику без замуцкивања. И то га више нимало није чудило, већ је сматрао нормалним. Умало да почне и на јапанском, али је на време схватио да засад не уме правилно да склопи реченицу.

У предњем делу салона бешумно се са таванице спустио огромни екран и почело је приказивање америчког филма. Звук се преносио преко слушалица тако да није сметао онима који су спавали или размишљали о животу.

Иван Иванович је пажљиво пратио радњу филма, пијуцајући зелени чај. У салону је владала тишина и само је тихи

шум који је допирао споља указиво да се налазе у авиону који лети. После филма Иван Иванович је опет мало одремао. Пробудила га је Љубочка лаким додиром. Понудила му је да ужина и он је спремно пристао. Обрисао је руке и лице топлим влажном салветом, а затим се прихватио пржених морских рачића и пилетине у сосу од соје. И опет зелени чај и нејасно испрекидано сећање на Москву, у којој је можда некад живео, а можда му се само учинило. Управо учинило, јер се у прозорима појавише, изронивши из облака, јапански пејзажи.

Земља се брзо приближавала. Седиште је опет усправљено. Девојке су се осмехивале, али у њиховим осмесима Иван Иванович као да је наслутио тугу због расанка. „Како ћемо сад једни без других?“ — помислио је сетно.

Слетање је било тихо и меко. Кад су се мотори угасили, Нађа је пружица Ивану Ивановичу његов сако, он се преобукао и устао. Она га погледа од главе до пете усхићеним очима. „Како ћу без њих?“ — опет је помислио Иван Иванович, и у грудима му се стегло.

А затим, неколико пута се дубоко поклонивши једни другима и разменивши дирљиве речи, они се растадоше. Прошавши кроз специјалан ходник, Иван Иванович се нашао у огромној аеродромској сали и без оклевања пошао за гомилом и ишао све док му није притрчало неколико Јапанаца са радосним усклицима и са плакатом, на којем је писало на руском: „Добро дошли, Иване Ивановичу!“ Међу онима који су га дочекали био је и сâм Отакесан, председник фирме „Синсеидо“. Био је то крупан човек са широким лицем и очима детета. Отпочели су са дубоким наклонима, што је код Ивана Ивановича сад изгледало савим неусиљено и нимало није изражавало некакву сервилност нити, поготово, понижавање, већ, напротив, пријатељство, уважавање и чак усхићење сабратом, саплемеником, личношћу. Међу онима који су га дочекали био је и млади аспирант славистике Ђоторосан, кога је фирма позвала као преводиоца за Ивана Ивановича.

Јапанци нису ни слутили каква се метаморфоза одиграла са Иваном Ивановичем. Он више није био погрбљен, а блага жутина која се вратила на његове образе могла се објаснити дуготрајним летом. Сви су се радовали сусрету и томе што госта чека соба у хотелу А класе, где се може одморити од пута. Стигао је мерцедес. Љубазни шофер је носио беле рукавице. Леђа и наслони за главу седишта били су покривени уштирканим белим чипкама. Иван Иванович се чак мало збунио, помисливши да то специјално њему указују такву част, али поред њих се зауставио други ауто са истом опремом, и у свим таксијима је било исто, и сви шофери су имали беле рукавице. И

тако су се одвезли, и довели у огромни Токио, и стигли у рејон Сенђуко, и паркирали се поред високог хотела „Сенђури”, и подигли се лифтом, и ушли у чисту пространу светлу собу са удобним белим намештајем. Иван Иванович и Ђоторосан. Напољу је тихо брујао бескрајни град, кретала се река аутомобила, све нови као са траке. Са равног крова суседног небодера узлетео је плави хеликоптер. Иван Иванович се одједном сетио своје Сретенке и нешто га, не много јако, убоде под срце.

Ђоторосан је уручио Ивану Ивановичу коверту са новцем за ситне трошкове од фирме, и упитао:

Желите да се одморите?

Иван Иванович је расејано климнуо и остао сâм. Покушао је да заспи, али није могао. Опет је гледао Токио, и опет видео Сретенку и свог шефа. Шеф је изгледао уморно и уплашено, гледао је Ивана Ивановича продорним, молећивим погледом и нешто говорио, али се због великог растојања његове речи нису чуле.

А онда је почео буран и испуњен догађајима јапански живот. Увече је у овалној сали хотела приређена пресконференција за Ивана Ивановича. Окупио се велики број дописника јапанских новина и часописа. Сви су припремили бележнице и диктафоне. Ненавикнут на те ствари, Иван Иванович је имао трему, очекујући агресивна новинарска питања, али на конференцији су га врло доброћудно питали о рамовима за слике, то јест, да ли се одавно бави њиховом изградом, и како се то слаже са његовим послем, и зашто не продаје своје предивне творевине, и шта уопште за њега значи стваралачки процес... Израз „стваралачки” у односу на израду рамова веома је збунио Ивана Ивановича, заборавио је све шта се спремио да каже о томе, једва се нечег сетио и одмуцао нешто вишезначно. Али Јапанци су све његове речи брижљиво записивали, климајући главама и осмехујући се. Ипак, више нису постављали питања о стваралаштву и рамовима за слике. Уследила су питања о перестројци.

Тамо, у Москви, да ли од лењости ума, да ли од сложености свакодневице, Иван Иванович о перестројци некако уопште није размишљао. То јест, размишљао је, али онако; перестројка — перестројка, престројићемо се ако треба, што да се не престројимо?... Чак му је једанпут на улици човек са телевизије гурнуо микрофон пред уста и упитао: „Шта ви мислите о перестројци?” — а Иван Иванович није мислио ништа, па је само увукао главу у рамена и побегао у продавницу поред које су се налазили. Понекад је гледао како на телевизији расправљају о економији и разним финансијским питањима разни

симпатични људи, гледао је, и све му се некако чинило да они ни сами не разумеју о чему говоре, да ни сами не знају како постићи да у продавницама буде свега, и да људи међусобно разговарају без вике и са уважавањем сабеседника. Перестројка, па шта; велика ствар... преживели смо ми и горе... И он би искључио телевизор и још страственије и марљивије би се прихватио својих рамова, а у мисли би му, на силу, упадао шеф, вичући: „Читава земља се престојава, а ти ту правиш некакве идиотске рамове!” И, уморан од свих тих оптужби и непрестано се осећајући крив за све, Иван Иванович би увлачио главу у рамена и трудио се да не мисли ни о чему. А сад одједном опет исто питање и јапанска лица пуна ишчекивања: „Шта ви мислите о перестројци?” И ту се Иван Иванович одједном осмехнуо и одговорио необично слободно:

То је наша последња шанса. Наше друштво је тешко болесно, али ја верујем да је та болест излечива. Полако нам се отварају очи и престајемо са игнорисањем општесветских процеса.

А шта ако перестројка пропадне? — упитао је један новинар.

Биће катастрофа — мрачно је одговорио Иван Иванович. — Мада — наставио је сигурним гласом — чак и ако би све стало на овоме, већ и то што се досад десило је веома добро...

Али ко или шта омета перестројку? — упитала је једна симпатична Јапанка. — Бирократе? Зашто иде тако тешко и споро?

Иван Иванович је размислио и одговорио:

Било би смешно и наивно сматрати бирократију главним узрочником тешкоћа. Кочница нису бирократе, већ читаво друштво, и то је главни проблем. Главни непријатељ перестројке је низак ниво политичке, економске и моралне културе.

Питања су пљуштала као из рога изобиља и, ма колико то чудно било, Иван Иванович је на свако имао спреман одговор.

Разговор је трајао више од сат времена, споменут је и Јапан, и Иван Иванович је између осталог рекао:

Ево ви сада седите преда мном тако сити, срећни, спокојни...

Јапанци се тихо насмејаше, и њихов смех личио је на шуштање лишћа. Иван Иванович се мало уплашио и журно рекао:

Не, нисте ме добро схватили. Ја разумем то да и ви имате много проблема. Уопште узев, где су људи, ту су и проблеми; разумем ја то... Ивану Ивановичу је веома стало да га не сматрају за тупавог туристу и покушавао је да им објасни своју

тачку гледишта. А они су климали главама, записивали и осмехивали се.

А затим су дани почели промицати један за другим, и сваки му је поклањао нове очаравајуће утиске. На много шта се већ навикао, доживљавао као нормално, али, такође, све чешће се пред њим појављивала Москва, и то управо у свитање, у ружичастој боји, и његов институт, и његов шеф, и свега тога се сећао са сетом и нежношћу, као да никад није било редова, претрпаних аутобуса, закерања, осуда, псовки...

„Е, да ви све то доживите — мислио је, гледајући Јапанце који су му се клањали са осмехом — не би вам било до смеха...” Такве су биле мисли које су га све више обузимале, мада у њима није било ни трунке недобронамерности или, рецимо, непријатељства; не, само блага горчина и сета.

Ивана Ивановича су водили по музејима, по раскошним парковима, по улицама, и свуда где би се појавио, где би свратио, прилазили су му уз наклоне, показујући своје уважавање и чак, можда, љубав, и, пун захвалности, он је корачао високо подигнуте главе, радујући се што је потребан људима, што им причињава задовољство да га виде и саслушају. Нарочито су га чудили аутомобили, кад би се у уској старој токијској улици одједном створили пред њим па замрли, као жива бића, док је он гордо подигнуте главе прелазио цесту. Онда би се они тихо покренули а на лицима возача је сијао вечити осмех. „Ма какво сам им ја то добро учинио?” — мислио је он, и сваки пут би му дошло да викне за њима: „Браћо и сестре, откријте ми тајну!...” Узгред, он би то могао да викне и на јапанском, јер га је већ савладао у завидној мери, али се устручавао да наруши улични мир.

Уочи повратка Иван Иванович је купио себи лагано одело беж боје, обукао се у њега и први пут од дана свог доласка стао пред огледало. Пред њим се указао високи, добро грађени мушкарац средњих година. Његова привлачна глава била је високо подигнута и свеже лице није одражавало никакве посебне амбиције, већ обично људско достојанство, а образи су били лако зарумењени.

Тог дана десио му се не много важан али, по његовом мишљењу, веома занимљив случај. Шетајући у свом новом оделу једном од главних улица, изненада је спазио таблу са познатом речју: „Beriozka”; та реч је била написана латиницом. Латинична слова овде су изгледала као нешто најрођеније и дах домовине долетео је до узбуђеног срца Ивана Ивановича. Та табла над стакленим вратима водила је у продавницу где су, као што је то логично закључио Иван Иванович, држали робу из његове земље. Искушење је било велико и Иван

Иванович је закорачио под рођени кров. Прво што је угледао било је огромно мноштво флаша вотке „Московска”, „Престонична”, „Сибирска”, „Пољска”; затим флаше са јерменским, грузијским и молдавским коњаком; кримски „Каберне” и друга вина, и све то сасвим јефтино и без икаквих редова. Ивану Ивановичу су засјале очи и већ је пружио руку према том благу, али одмах се тргнуо и насмејао. За њега је та роба била крајње привлачна, али продавница је зврјала празна и Јапанци се, очевидно, уопште нису журили да дођу до толико дефицитарних артикала. Затим су пред путником заблистале конзерве са раковима, затим... витрина на супротној страни натерала га је да задрхти: пред њим су на многобројним рафовима, гледајући у њега плавим равнодушним очима, скупивши светлоцрвене уснице, у непомичним редовима замрли вишезначни баталјони шарених матрјошки. Њихова обла телашца изражавала су вечити презир према иностраним задовољствима, у њиховим безданим утробама запретене су биле читаве армије будућих покољења са већ зашкљеним плавим окицама и стиснутим црвеним усницама и надувеним ружичастим обрашчићима. И све то мноштво гледало је у Ивана Ивановича, не показујући ни најмање интересовања ни према њему, ни према остатку света. Продавница је била празна. Не успевши да заустави дрхтавицу, Иван Иванович је напустио то фантастично место.

Последњег дана је председник фирме „Синсеидо”, господин Отакесан, приредио у својој кући опроштајну вечеру. Ивана Ивановича довезоше у комфорну јапанску кућу где је на прагу, по овдашњем обичају, морао да остави обућу. У предсобљу су га дочекали домаћини и остали гости. Дуго су се клањали једни другима, не кријући своја узвишена осећања. Опрезно ступајући по пиринчаном татамију, Иван Иванович је ушао у собу. У средишту собе, у којој су се налазили помични зидови од пиринчаног папира, стајао је ниски квадратни сто окружен пљоснатим јастучићима. Свако је сео на своје, а ноге су пружио под сто у специјално удубљење чије је дно загревано. Тако су ноге биле у топлоту и никоме нису сметале. Напунили су дрвене квадратне чашице врућим sakeом и испили за драгог госта. „Кампај!” — зачуло се међу папирним зидовима.

Пили су sake и пиво и јели штапићима разне јапанске деликатесе, оплемењујући их сосом од соје. Водио се неусиљени разговор о поезији, сликарству, музици, када се поглед Ивана Ивановича зауставио на супротном зиду, где је препознао свој рам. Без лажне скромности похвалио је у себи његову мајсторску израду и обрадовао му се, али оно што се у раму налазило дубоко га је потресло. Пред њим се простирала црвеножутозе-

лена ливада — наравно, условно говорећи — и на том црвено-жutoзеленом испружио се, опустивши дугачки жалосни врат, црни ждрал на самрти. Иван Иванович није могао видети да ли су му очи отворене или су се већ склопиле, али у самој пози било је толико очајања и чежње и чак неслагања са судбином, а истовремено толико покорности, да је посматрач хтео да викне, моли, чак захтева... Зар се може лишити живота нешто живо, топло, нешто што воли? Да, али за кривицу, која се скупља у нама током целог живота, а то смо ми сами криви за сопствену несавршеност, и зато пре или касније морамо платити највишу цену... Ах, кад би то само зависило од наклоњености звезда, а не од људске ћуди. Јадни црни јапански ждрал, који је тако руски, тако грузијски, тако татарски одлазио са овог света!...

Сви су, задржавајући дах, гледали у Ивана Ивановича. Он подиже чашицу сакеа и рече:

Пријатељи моји, ово је дом, где се говори о уметности и жали за црним ждралом. А то значи да ми, без обзира на све, остајемо људи. Пијем за то. Кампај!

Кампај! — узвратили су окупљени.

Господин Отакесан је тихо плакао.

Ујутру, пред полетање, било је опет много осмеха, клањања и туге. Улагивачки и вишезначно брујао је Токио. Иван Иванович је погледао људе који су га испраћали — у њиховим очима и на њиховим лицима била је исписана срећа што га гледају. И он са очајањем помисли: „Како ћете сви ви сада без мене?!”

И одлетео је. А сутрадан, тек што је стигао на посао у свој институт, телефонирао му је шефова секретарица и позвала га да дође у његов кабинет.

Ишао је ходником еластичним, чврстим кораком. У пријемној секретарица стиже да му дошапне да сад већ имају новог шефа, стари је отишао. Иван Иванович се није зачудио. „Тако и треба — помислио је без икакве злобе. — Таквих се кадрова давно требало ослободити. Ново време тражи нове људе...” Ушао је у кабинет без некадашње понизности, без некадашњег страха и тамо, удобно и достојанствено седећи у фотељи, сазнао између осталог и то да је његов бивши шеф отишао на вишу дужност.

* * *

*Римска је империја из времена јада
Одавала ушисак беспрекорног реда:
Главни на свом месту, сарадници исто,
Живој беше савршен округло сјо јосјо.
Ал' кришника казаће да реч „сарадник”
није римски дејал,
И да ова жрешка целу јесму смисла лишава...
Можда није, можда није — није нека шјетја;
Уојшје ми јо не смејта и чак ме узвицава.*

*Римљани империје из времена јада
Јели су шја имају и јили од јада.
А јосле су, шрезнећи се, расол сркутали;
Да им јада империја — јо нису ни знали.
Ал' кришника казаће да реч „расол”
није римски дејал,
И да ова жрешка целу јесму смисла лишава...
Можда није, можда није — није нека шјетја;
Уојшје ми јо не смејта и чак ме узвицава.*

*Младићи империје из времена јада
Сањали су сјално глава да им сјрада.
Све су у јуришу, никако да сјтану,
Негде јо Евроји, ил' Авганисјану.*
Ал' кришника казаће да реч „јуриш”
није римски дејал,
И да ова жрешка целу јесму смисла лишава...
Можда није, можда није — није нека шјетја;
Уојшје ми јо не смејта и чак ме узвицава.*

---

* Доводећи у овој песми у везу војну интервенцију у Авганистану са падом совјетске „империје”, Булат Окуцава упућује на дужи низ историјских збивања и одговарајуће закључке, до којих можда ни у самој Русији многи нису дошли. Када је царска Русија изгубила Кримски рат 1853/56, то је довело до кризе феудалне структуре и укидања кметства. Изгубљени Јапански рат 1904/05. довео је до Прве руске револуције 1905. године. Неуспеси и огромни људски губици у Првом светском рату узроковали су Фебруарску револуцију 1917, пад монархије и болшевички октобарски преврат. И, најзад, изгубљени Авганистански рат довео је до кризе која је резултирала фамозном перестројком и њеном главном последицом — распадом СССР-а. Као што видимо, сваки изгубљени рат Русије, или велики губици узроковани спољним фактором, драстично су се одражавали на унутрашњем плану. Без имало сумње могли бисмо рећи да би се СССР распао најкасније до 1950. године да се, након огромних губитака у првим годинама рата, Други светски рат није завршио крајње уверљивим тријумфом Црвене армије на његовом крају. (Прим. прев.)

*Римљанкама империје из времена пада —
Само њима беше нешто боље пада;
Уставши из постеље у радни дан зором
Могле су на посао, могле су у форум.
Кришица у хору: „Ах, форум, форум!
То је прави римски деџаљ!
Једна мала реч — а песму украшава!”
Можда јесте римска, можда, али штеља —
Баш ми она смеља и смисао ујројашљава!*

Превео с руског
Андриј Лаврик

ПЕТКО ВОЈНИЋ ПУРЧАР

КРОШЊА

КРАЉЕВСКА ПЛАЖА

*ђоворили су нам сада вас водимо на краљевску њлажу
веселу дружину с истока еуроје нисмо њонијели ѡермосе
с ѡојлом црном кавом нисмо ни сунцобране ѡѡо ће нам
вјеѡровиѡо вријеме није нас омело да се радујемо и вичемо
идемо на краљевску ѡлажу идемо на краљевску ѡлажу
не ѡиѡајући се ниједном а ѡдје је ѡај краљ ѡобођу зар се скрива
ил излази само када је сунчано и ѡољед ѡуца ѡреко аѡланѡика
ѡа заѡливаѡи се може и у обичним ѡаћама ѡлажа је ѡосве
ѡразна
хладњикав вјеѡар ћарлија уређени лежајеви доиста су на ѡлажи
и кабине свјеже оличене сивило је лейзасѡо и ѡокоји велики
облак
аѡланѡик мирно лиже ниску низоземску обалу ѡлима надолази
осека чека своју ѡансу свакодневно ѡрчимо ѡо ѡлажи
само да се ѡојави однекуд ѡѡић с великим кљуном
и да кликне заборависмо фѡѡоаѡарѡи у хоѡелу и ѡко ће нам
ѡовјеровѡѡи
да смо били у великом лучком ѡраду и веселили се на
краљевској ѡлажи ѡко*

ЗАЉУБИТИ СЕ ДАНАС

*заљубиѡи се данас није исто као заљубиѡи се ѡрије ѡодину дана
ил још раније ѡримјерице ѡрије ѡеѡ ѡодина и раније можда реѡимо
десеѡ ѡодина се ниси заљубљивао и удварао женама боље рећи
слободним и самосѡалним дјевојкама јер безобразно је*

удвараџи се удаџим женама које имају својих бриџа
 ља још да слушају љвоја цвркуџава клеџеџања џуџуџања
 миџаукања а ниси ни неки лиџеџи мачак жене воле реџи мачор
 џи си набусиџи муџкараџ заџраво муџкарчина а не мили мачор
 јер џи ниси њихов мачор јер оне веџ обично имају своје муџкарце
 а џи си џу залуџала скиџница чак и џонеки деџаљ им се не
 свиџа
 на џеби али џи џо не видиџи и ако видиџи за џо не хаџеџи баш
 џе бриџа
 уздаџ се у џприроџени џарм џремда не знаџи џџо џо значи
 и заџо одусџајеџи од удварања удаџим женама видиџи и сџм
 да видиџи џо је досџа комџлицирано џрави се џуно џихе буке
 и заџо се окреџеџи једној дџевојци не знаџи у џрви мах
 је ли дџевојка џлава или смеџа али џи је симџаџична и умилна
 осмџехује џи се а џи се њој кисело смџеџкаџи и кривиџи своје лице
 џек сад џримџеџујеџи боју њене косе лиџеџе блисџаве очи
 алабасџерске руке џо је џговор џиџела вели се њено џиџело
 доисџа је видиџи али џиџање је види ли она џговор џвоџа џиџела
 она се можда веџ заљубила у џебе можда си се и џи заљубио
 хиљаде риџечи џи навире у џисмо које ћеџи јој џрво најисаџи
 не елекџронско не смс џоруку веџ класично џисмо
 најисано налив џером и џо ће је можда оборџи с ноџу

РОЂЕЊЕ ПЈЕСМЕ

џо сџеме џај замеџак џај силни набој који није за цриџеџ ниџи
 за џоџреб
 џџо џако кружи у риџечи и замеџе све џраџове џонекад
 оџкривајуџи их
 џо снажно џроџло џџо џихо џихо иџаџџава смисао који нам
 је близак
 џџо мачиџи умилно џџо џроџовара о болу о очајању и џрену
 који несџаје
 у џроџеџу џланине коју не видиџи а кад је видиџи више није биџна
 ономе џџо јеси и ономе џџо ниси џланино зар ћеџи сџаџи у
 џкољку џјесме
 џек оџлоџене џек роџене у мисџериџ без вела без зазора и без
 џовике
 оџиџи несџани у џраху и џеџелу ал враџи се џоново за дрвени
 сџол
 иза којеџа сџоји онај који џговори џјесму и онај који је слуша
 најокон

извири ишчили ишчујај бишак њјесме скуја с коријеном који не
видиш
удахни издахни дубоко наивно ѡромишљено без бронхијалне смейње
шакни шийку на шелевизијском ѡријемнику и знај да се шјамо
ийица гнијезди

СВЕЧАНИ САЛОНИ

добар дан добро дошли добро вас нашли доистја
добар дан добро дошли једва смо вас ѡронашли ѡбогју
ја гдје ви сшанујете у овој бејшонској зградурина о ле
сијају као из рукава своје знање шјањолскога језика
који их засија с шелевизијскога екрана о ле ѡнављају
имају и замишљени сомбреро и надмјени сшав шоредора
све шјо имају али немају нимало обзира ѡрема нама
мојој суѡрузи која сѡрема знансшвену радњу о ѡјеснику
из девешнаесшог сшолјећа који сигурно није могао
замислиши ни у највећем надахнућу да ће неки мали људи
узимаши заклон у шјој кушцији и говориши нам и савјешоваши нас
и ѡријешиши нам из шје кушцијице у коју гле чуда сшане
и цијели један ѡрламенш и сви ѡрламеншарци скуја
ал када шјакнеш дугме шелевизијскога ашараша сви несшану
а ѡјесник ће онда: баш се воле играши дјеца из 21. сшолјећа баш

КОРИЈЕН ПАКЛА

обрни окрени ши исијаваш увијек сумшораше ошровне ријечи и
када кадиш
када се ѡренемажеш када ушанши гласом ѡоуш вука шш
гуша јагње
шјо свешо биће не само у библијском зашису шјо чини инсерш
броја ѡакла
броја шланеш од југа ѡрема сјеверу ѡнекад и обрашно шш ли
си мислио
да ѡакао имаде аушомобилски ушрављач и да ћеш се невино
окренуши
и одлешшаш с мјеша злочина не само везана цивила не само
дјешеша
којега ниси видио када си га ѡосве случајно доистја случајно
усшријелио

када си га ти ус^тријелио дру^гом руком у маскирној униформи
твоја пак
да твоја пак рука држи шом^пус на дис^танци ти са сваким
уц^нем повлачи^ш
дим ци^гарете или још боље шом^пуса ти си изнад злочина ти си
сам злочин
теби ни^тко ни^шта не може ти си окружен ш^тјелохрани^тељима
ти њих храни^ш
они тебе чувају чувају ти леђа чувају ти чело чувају ти час^т
коју зар има^ш

КРОШЊА

за^право не види^ш цви^ет не ^примје^ћујеш орла а крош^ња с^тоји
изнад њих или испод свеједно држи^ш се начела 22 божанс^тва
за која зна^ш му^шно да су ^пос^тојала ал орла види^ш он је ^пу
клик^ће лови доноси младун^чет^у комад срне не у рес^торан
већ у ^жни^ездо на високој с^ти^јени ^преко ^пу^ша оне ^промет^ејеве
нахранио би ^пај орао и с^таро^г јунака али он одбија храну
бори се за ист^ину бори се за ^просви^је^ћене назоре али орао
али орао доис^та ^по не разумије и мисли ба^ш су чудни ови људи
и одли^је^ће на своју с^ти^јену са с^траш^ним ^пш^ићом кли^ћући

МИЛЕНКО ФРЖОВИЋ

НАЦРТАТИ ПЕСАК

ЈЕ ЛИ ИЗАШЛА ФРЖОВИЋЕВА КЊИГА

Колико је саиши

Је ли изашла Фржовићева књиџа

Није

Па шџа онда чекаише

*О књиџо њесама мојих
У „Просвети” београдској
За шџамџу љриљремљена
Хоћеш ли се љојавиџи најзад
Након љеџи џодина боравка у љределу фиоке
Хоћеш ли се наћи љред очима чиџалаца
Жељних леџе разлике и свеџа
Жељних нечеџ као шџио је
Расцветџана џреџња
Пред којом сџоји заљедани срећник
Без љоџребе да бежи
Као неко љред вулканом
Који наједанџуџи џовори
Разбацујуџи се врелим леџоџама дубинџа*

*Хоћеш ли изаћи на светџло дана о књиџо
Или ћу оџићи љо џебе 2001. џодине ове
Док јоџ џраје џако ми драџа разметџљивосџи
џролећа*

Да те понесем неком другом издавачу
захукшало

Знајући да

Ни тамо

Као ни код било ког издавача

Обично не може се срећи мирис њесме

И босиљка

Ни неко

Налик вихору босоногом или у њашикама

Ах није још изашла моја књиџа

А можда неће ни изаћи тамо где је

И размишља о нечему из Талмуда

Има једна прича о свешћенику

Који за све што му се догоди

Увек каже

Ко зна зашто је то добро

О књиџо моја са насловом

Све је у лаким корацима и њесмама

Петом си моја књиџа

А може се догодити да будеш и шестом

Ако пре тебе објавим књиџу са насловом

Кружећи око сунца

Али тумбања и претумбавања у свешћу

Нису ствар неизвесна и

Сама по себи лоша

И још кажем

Можда у „Просвети“ најодговорнији неко

А у свеколикој журби честитој и свакодневној

Не може очи да отвори

Па ћу сад весело рећи

Не види ништа

Као да му је неко просуо

Пун лонац млека на главу

А у оквиру размишљања

О личној слави

Шта рећи

И да ме не примећу нико

Нећу то схватити као смак света

Важно је да њицем њесме у којима

Види се нешто

Као у самоћи испод нежног сунца

Кад стаях на обали

Сав загледан у велике њице шћо седе
На бистрој води језера

ЕВО ШТА САЊАХ ТРИДЕСЕТОГ АПРИЛА 2004.

Најпре њрчасмо нас њројица
лагано
њрчасмо широким њушем
и њредстављасмо сав саобраћај у њихом дану
књижевник и академик Миодрађ Павловић
и ја
и једна особа мени њеознаѡа
У једном њренуѡку ја убрзах вихорно
и оствавих двојицу ѡркача далеко иза себе
а кад уђох у неко насељено и мало месћо
гледах у дубину ѡуѡа којим долећео сам
али не видех никођ
А кад зађох у неки ресћоран
или кафану
за сћолом једним
видех Миодрађа Павловића
са качкеѡом на глови а са главом на сћолу
као да се од некођа крије
и весело рекох
Где си Павловићу
јеси ли чуо за оно
иђрају се жмурке
А он ѡдиже главу
и ја рекох још
Баш сам се забринуо где си
А заѡим извесна особа
шћо седела је са моје десне сћране
исћрича нешћо шћо наљуѡи Миодрађа Павловића
који наједанѡуѡ усћаде
и нагнувши се над ѡросћрансћво сћола
као орао неки шћейа ѡођ човека за рамена
и силно ѡродрма га
А ја ѡом човеку рекох
кад у ѡрену најѡшосћ сћуације ишћезла је
рекох да је Миодрађ Павловић једно од
најзначајнијих имена књижевних у држави
у Србији и Црној Гори
И још рекох

Највише што можеће да учиниће је
да ћућиће њед њим
Је ли шако Павловићу
Уишах а он само климну жлавом

ПОПОДНЕ НА ПЕТРОВАРАДИНСКОЈ ТВРЂАВИ

Идем да јој оишах њулс
Рекох за сшаену
која лежи исод зимзеленог дрвеша
а коју шреба донеша
или најсировијом шехником ваљања
ѡриближии месшу њеног боравка новог
ѡа је сшојиши са малом башиом
исшред ашеша једне фине даме
да шу заједно са цвешовима разних врша
чини извесну лейошу
Најре збуних жушшера
што низ сшену склизну
и уђе нейровидни сшлеш шравки
А једна девојка иде исшовремено
сшазом што води на музичку академију
и сшазом на којој одвија се
моја борба са шерешом
а све шо може али и не мора да ушиче
на узбудљивосш њене свирке
кад шодеси иншшрументш и шочне силно да жуди

НАЦРТАТИ ПЕСАК

Деш се расшлакало силно
Због велике
Црвене јединице
Коју добило је у школи
Није умело да нацрша шесак

А шесак
То нису само зрнца
Просуша оловком шо харшији чистшој
Цршам најре сунце
Један круг са зрацима

Зайим йовлачим дуґу линију водоравну
А са њом еџо и неба и земље
Зайим сийам мношџиво џачака
Исџод џе линије
Еџо џо је йесак

УГЉЕША РАЈЧЕВИЋ

ОПЕРАТИВАЦ

Јован Јоца Рапајић, када је новембра 1944. године први пут поставио својој баки питање: „Зашто комунисти мрзе нашу породицу?“, имао је једва тринаест година. Њихову породицу, коју истини за вољу комунисти и нису имали разлога да посебно мрзе, чинили су деда и баба, њихове две кћери, два зета и три унука, синови њихове старије кћери и зета — три презимена, укупно девет душа. Породица је пала под удар комуниста одмах после уласка партизана у Београд, оног дана када је ОЗН-а ухапсила старог Петра Дубовића, Јоциног деду по мајци. Држали су га у затвору пет месеци без оптужнице и било каквог објашњења, а онда га пустили на слободу као да се ништа није ни догодило. У то време Јоцин отац био је још увек у немачком заробљеништву, као заробљени резервни официр Југословенске Краљевске војске, а његов теча, муж мајчине сестре већ се, увелико, припремао да побегне, емигрира из земље у којој су, како је бар он говорио, „укинути сви видови грађанских слобода“.

Догађаји су се одвијали невероватном брзином, за породицу крајње неповољно, тако да је Јован, Јоца, имао безброј разлога да поверује у то да комунисти, заиста, имају нешто против његове шире породице. Његова младост и неискуство нису могли да прихвате чињеницу да је његову породицу захватила обесна кампања освете и обрачуна придошлих Крајишника и иних са „реакционарном буржоазијом, окупаторовим колаборационистима и ненародним елементима свих пропалих идеологија...” — а како би се оправдале бројне противзаконитости, па и убиства. У првом налету Београђани су нестајали и без пресуда стрељани, затим затварани и осуђивани на дугогодишње робијање, протеривани из својих кућа и станова, одузимана им имовина, удаљавани су из државне службе... при-

слушкивани, шпијунирани — свуда и на сваком кораку. Јовица је своја уверења градио, и за сва времена учврстио, на чињеници да је његов деда, директор једне мале акционарске банке, без икакве кривице ухапшен одмах по доласку комуниста; да су његовог оца по повратку из немачког заробљеништва били прогласили за „српског националисту” и да му никада више нису дозволили да се врати у државну службу, у суд (а био је врстан правник); да су тетку и течу ухапсили у Ријеци у покушају илегалног преласка државне границе, да су их двапут изводили пред „Народни суд” и двапут осудили за једно исто дело — илегални прелазак преко границе, због чега су им конфисковали и целокупну имовину...; да је у њихов стан на Славији, у њихове кревете, улетео високи функционер нове власти — човек који ће се, касније, као јавни тужилац, прославити слањем у смрт једног од првих Брозових сарадника, наравно уз сагласност и благослов самог Зевса.

То су само неки од разлога који су Јована, Јоцу, још у раној младости, одвели у антикомунистичке воде, мада тога и није био свестан. Никада није прихватио понуду да постане члан КПЈ, мада су га на одслужењу војног рока врбовали; никада није био спреман да прихвати било које руководеће место док је био у служби (а имао је највише квалификације и углед цењеног стручњака); и никада није престао да „ровари” и говори против комуниста у свакој прилици, па и неприлици. До 1989. године своју политику „унутрашњег непријатеља” водио је из сенке, да би се после 9. марта тако разгаламио, тако „разлајао” да ни сâм себе није више могао да препозна. Од те 1991. године, од тог јуриша на полицију у коме је и сâм учествовао на Тргу Републике (Слободе), Јован Рапајић је био стално виђан на демонстрацијама и протестима опозиције, мада није приступио ниједној странци.

Тако, пред крај 2000. године, непосредно пред оно што се догодило 5. октобра, Јоца Рапајић је опет био на протесту, а то је ваљда био онај протест када су се потписивали захтеви за кривично гоњење Слободана Милошевића. После ватрених говора лидера водећих странака са бине подигнуте на Тргу, испред споменика Кнезу Михаилу, демонстранти крену у уобичајену шетњу. Рапајић је прошао поред биоскопа „Јадран”, скренуо лево, у онај најкраћи део Кнез Михаилове, и код палате „Албанија” ушао у колону демонстраната. Као и обично ишао је ивицом коловоза, с десне стране, уз сам ивичњак тротоара. Сматрао је да се тако најлакше може извући из поворке уколико се умори, или из било ког другог разлога хтедне да прекине своје учешће у протестној колони. Није прешао ни десет метара од „Албаније” када му се с леђа, убрзаним кора-

ком, приближи у ходу непознати човек средњих година, млађи од њега, изговоривши реченицу:

„Богу хвала, данас нас има много више него обично!”

„Знатно више. Лепо је вече, па ће нам шетња свима пријати.”

„Хоће. Само је питање хоћемо ли према Славији, или низ Кнеза Милоша?” — питао је, онако узгред, придошлица.

„Надам се да ћемо по равном, до Славије, или, евентуално, око Савезне скупштине. Мада бих ја више волео да се самоиницијативно спустимо до Топчидерске звезде и одемо у походе *славној йородици*, тек колико да им поручимо: да ће бити боље да сами побегну, где и како знају... да се не би поновило оно из Букурешта.”

У том тренутку путнички аутомобил, који је пристигао из правца Призренске улице, хотела „Балкан”, и чији је возач хтео да пресече колону и, највероватније, прође колима према Булевару, изнервиран тиме што демонстранти неће да га пропусте, притисне гас и својим предњим браником, левим делом, удари у десну ногу Јовановог саговорника. Ударац је био неочекивано јак. Човек јаукне и падне испред кола. Најближи притрче и покушају да из кола извуку возача, младића двадесетих година. У томе су само делимично успели, ударајући га успут песницама и отвореним шакама по глави и телу. Вичан вожњи младић убаци мењач у рикверц и, спретно, делом по коловозу, делом преко оног пешачког острвца, побегне низ Балканску улицу.

Саговорник Јована Рапајића још увек је лежао на земљи, испуштајући неартикулисане гласове и тек покоји, пригушени јецај. Јоца је покушао да га усправи на ноге, али повређени то никако није могао. Тек тада Јоца уочи, схвати, да је човеку поломљена нога, да је у питању отворени прелом потколенице. Иако се Јоца веома добро снашао у тој ситуацији, није успео да мобилним телефоном добије службу хитне помоћи. Зато одлучи да повређеног, он и још један од сведока догађаја, пренесе до Теразијских степеница и да ту ухвате неки такси, када колона одмакне. Имали су среће. У кола, такси, на задње седиште, угурали су повређеног, док је Јоца сео поред возача, старијег човека. Договоре се да таксиста, макар и неким заобилазним путем, али брзо, вози до Ортопедске клинике на Бањици, где је Јоца имао пријатеља, угледног ортопеда др Ђукића.

Таксиста се тешком муком пробијао београдским улицама, али, после добрих двадесетак минута, стигли су пред капију болнице. Портир, иако се Јоца позивао на ауторитет свог пријатеља, доктора Ђукића, био је неумољив. Није их пустио

да уђу у круг болнице, већ их је послао у Ургентни центар, на ортопедско одељење. Та возња, с једног на други крај града па назад, трајала је дуг, а болови повређеног били су све јачи, скоро неподношљиви. Јоца је повређеног, белог као крпа и с крупним грашкама зноја по челу, држао за руку и охрабривао га да мушки издржи то што га је снашло. У Ургентном центру, на одељењу за ортопедију, после свих формалности на пријемном одељењу, релативно брзо примили су повређеног. Дежурни лекар, пошто је погледао ногу повређеног, саопшти пратиоцу, Јоци, да ће пацијент морати одмах на операциони сто и да он, Јоца, сад може да иде без бриге за повређеног.

Човек с поломљеном ногом, коме Јоца није знао ни име ни презиме, захваљујући се, тражио да из његовог новчаника узме новац за такси, али он то није учинио. На ранку, дежурни лекар рече пратиоцу повређеног да већ сутра, после три сата по подне, може да посети свог пријатеља који ће лежати у једној од соба на том одељењу. Пацијент је већ био положен на покретна колица и, док су га болничари односили у операциону салу, успели су да један другом махну руком у знак поздрава, а повређени и то да, Јоци, гласно изговори своје име и презиме: „Влада Матејић. Лако ћете запамтити...”

Рапајић се те вечери, па и сутрадан пре подне, више пута сетио свог новог познаника, мислио на исход његове операције. Ништа о несрећнику није знао, били су само случајни саговорници у колони демонстраната, па ипак, и упркос свему, нешто је Рапајића гонило да оде до Клиничког центра и посети настрадалог Владу Матејића, како је овај рекао да се зове.

Само који минут после три Јоца је већ био у болници, на портирници ортопедског одељења. Нервозна службеница, можда медицинска сестра на задатку који јој се није свиђао, пронашла је, после више покушаја листања пријемне књиге, пацијента Матејића у соби 14, на другом спрату.

Док се пео уз степенице, Рапајић је размишљао о томе шта да каже новом познанику, како да га утеши и охрабри да што лакше преброди своју несрећу. Пошто су се упознали на протесту опозиционара, помисли да ће бити најбоље да Матејићу саопшти како је, после јучерашњих демонстрација, дефинитивно дошао крај Милошевићеве тираније... Размишљајући о томе, стигне и до собе у којој је лежао унесрећени. У болничкој соби, око кревета у коме је лежао Матејић, Јоца затекне неке њему непознате људе. Били су то, како је касније сазнао, најближи чланови болесникове породице: супруга, ћерка и један колега с посла. Пацијент, повређени Влада Матејић, развуче лице у осмех и пријатељски пружи руку уз чврст стисак, а онда, повишеним гласом, рече:

„Ево мог спасиоца... да није било њега, остадох ја на плочнику, да ме изгазе демонстранти.”

„Није било баш тако драматично, али...” — покушавао је Рапајић да пред присутним болесниковим рођацима умањи свој удео у спасавању повређеног, да дâ мањи значај свему што је учинио за унесређеног.

Рођаци, колега с посла и Рапајић стајали су десетак минута поред болесника, његове постеље, и водили уобичајени разговор, а онда кренуше да се разилазе. Први је отишао колега с посла, а недуго за њим спремали су се да крену супруга и ћерка. Рапајић покуша да искористи тај растанак повређеног са својим најближима, супругом и ћерком, па повређеном пружи руку. Овај, када је видео да и Рапајић намерава да га напусти, заустави га повишеним гласом:

„Немојте ићи. Имам нешто важно да вам кажем.”

Када је породица изашла. Када су остали сами, Матејић покаже руком на крај своје постеље, и замоли Јована Рапајића да седне поред њега. Пошто је осмотрио пацијенте који су лежали у постељама око његове, да Јоци знак руком да му приђе још ближе, па, скоро шапатом, почне своју исповест:

„Господине Рапајићу...”

„Откуд ви знате моје презиме? Па, ми се нисмо ни упознали како ваља, а ви...” — зачуди се Јоца.

„Само мало стрпљења и све ће вам бити јасно, као на длану.

Познајем ја вас, драги мој господине Јоване Јоцо Рапајићу, најмање две године. Има толико, можда и нешто више, од када вас ја, службено и по задатку, пратим и прислушкујем шта и о чему причате са својим истомишљеницима, опозиционерима.”

„Ви, мене...?” — збуњено промуца Рапајић.

„Ја, лично вас, драги мој господине. Пратио сам вас, прислушкивао, и својим извештајима пунио ваш досије у полицији. Служба вас, господине, није сматрала нарочито опасним унутрашњим непријатељем, али смо вас, ипак, с времена на време пратили и прислушкивали. Највише због ваше блискости са Српским покретом обнове. На скоро свим демонстрацијама, бар последњих година, могли смо вас пронаћи на простору између Споменика и службеног улаза у Народни музеј. Ту сте се, како ми то место зовемо „испод репа” (мислио је на реп Кнежевог коња), састајали са неким од првака поминуте странке: Јованом Кажићем, Бобаном Атанацковићем, Љиљаном Шоп..., те сарадницима, новинарима *Српске речи* и другим противницима режима на власти.

Вас је, мој господине, било лако пратити. Маркантан, дуге беле косе и браде, снажног гласа и устаљене навике да говорите гласно, ништа не кријете, олакшавала нам је посао. Ја сам вас, иако се не могу похвалити нарочито добрим слухом, могао чути шта причате, о чему говорите, и са раздаљине од пет-шест метара. А, о томе како је тај ваш разговор с истомишљеницима бележила техника, да и не говорим.”

„Добро! Али, мени, нипошто, није јасно, зашто ми то сада говорите? Па, ви сте радили само свој посао, за који сте били плаћени, надам се добро, и, није ваљда да се сада због тога кајете...?”

„Не. Нипошто се не кајем. Посао као и сваки други посао, радите оно што од вас претпостављени траже. Али, ипак, не можемо према сваком да будемо болећиви, да на своју руку ’заборавимо’ шта је дотични радио, с ким се сретао и шта је све говорио. То не можемо, не смемо, али можемо понеком, ако нам је симпатичан, да прогледамо кроз прсте, да у извештају ствар ублажимо. Ја, рецимо, да узвратим то што сте за мене учинили. Ево, ја, нисам и нећу послати белешку о нашем јучерашњем сусрету на демонстрацијама. Нисам написао извешај, иако је колега, кога сте малопре видели, то тражио. Заборавио сам и све оно што сте предлагали да се иде у председникову кућу...”

„Мислим да сте погрешили. Ја, знате, немам разлога да кријем своје мишљење, а ви сте, ето, не знајући то, пропустили да одрадите свој посао на време и савесно.”

„Знате, ваша примедба на неопходност самоиницијативног одласка демонстраната пред кућу председника Милошевића, као и ваше мишљење да им треба саопштити ’да сами побегну где и као знају’, могло би знатно да погоршају ваше позиције у полицији, код оних који одлучују шта ће и како ће са унутрашњим непријатељем...!” — био је упоран оперативац ДБ-а.

„Можда, али, да ја наставим од својих задњих речи, од оних прекинутих када је на нас, на колону и вас, директно, ударио несавесни возач. Нисам стигао да вам кажем и то како је, по мојим сазнањима, у Србију већ била ушла група специјалаца обучених у једној европској земљи, група којој је био задатак да Милошевића отме и, живог и здравог, испоручи Хагу.” — На те своје речи, можда их је у тренутку био измислио, Рапајић се гласно и од срца насмејао.

Човек у болесничкој постељи, који је мислио да ће му Рапајић бити захвалан због исповести коју је чуо, признања и некаквог свог кајања, није знао шта да каже, шта да мисли о причи коју је управо чуо. За тренутак је помислио да му се Ра-

пајић руга, да је причу о специјалцима и њиховој припремљеној акцији измислио, али је и даље био уверен, посве сигуран, да Рапајићеве „бисере” никада неће унети у његов подебели полицијски досије.

Растали су се као пријатељи, разменивши адресе и телефонске бројеве. Болесник је обећао да ће се, чим изађе из болнице, јавити Рапајићу, а овај обећа да ће, неком згодном приликом, заједно сести да попију пиће и да о свему, још једном, детаљније поразговарају.

Владу Матејића, оперативца ДБ-а, седмог дана по пријему у болницу, лекари отпусте и упуте на кућно лечење. За то време, док се оперативац полако опорављао, Јован Рапајић био је све активнији учесник у догађањима на српској политичкој сцени. Тражећи одговор на многа питања која је постављао самом себи, Рапајић је покушавао и да нађе оправдање за доушнички рад оперативца Матејића, па и за своје ангажовање да помогне настрадалом, када му је помоћ била неопходна.

Покушавао је Рапајић да „врати филм уназад”, да се пресети свих детаља у вези с несрећом, која се могла завршити и много трагичније, само да је возач оних кола, с додатим гасом, улетео дубље у колону демонстраната. Да оперативац није ишао с његове десне стране, он би, полумљених ногу, био данас у гипсу. А, што се тиче доушничког заната, Јоца је имао разумевање и за тај нечасан посао, уверен да је праћење и прислушкивање унутрашњег непријатеља био једини посао који је Матејић знао да ради, и тако успевао да прехрани своју породицу и себе. Што се тичало његовог ангажовања да повређеног човека превезе таксијем до болнице, да га преда у руке здравственим радницима, лекарима, Рапајић је био уверен да је то била његова грађанска дужност, хумани гест човека према унесрећеном човеку. Чињеница да он, док је пружао помоћ унесрећеном и није знао ко је био његов саговорник и чиме се бавио у животу, Јован уопште није придавао било какав значај, уверен да је то у таквим ситуацијама потпуно неважно — да би тако поступио и да је знао да га Матејић прати и шпијунира.

То што се Јоци повређени Матејић, док су били сами болесничкој соби, „исповедио” и покајнички обећао да никада више неће својим доставама пунити његов досије у полицији, њему је било потпуно неважно. Он је себи успео да приграби онолико слободе колико му је било потребно да нормално живи и комуницира са својом околином, и није више било те силе, те претње казном, па ни затворском, која би га могла спре-

чити да јавно износи своје политичке ставове, свој антикомунизам и нетолерантност према најславнијој српској Породици.

И док се оперативац Матејић одмарао и опорављао од повреде, Јован Јоца Рапајић био је, данима, напет као струна, ишчекујући да се догоди оно што се мора догодити последњој комунистичкој власти у једној балканској земљи.

5. октобра 2000. године Јован је био приправан на све. Плашио се могућности да може доћи до уличних немира, кривопротиња, али га то није спречило да се међу првима нађе испред Савезне скупштине. За ту прилику, поред фото-апарата и десетак филмова, понео је и гас-маску, једну од оних које смо сви, још за време Брозова, морали да купимо себи и члановима своје породице. Када се маса покренула, када је командован јуриш на Савезну скупштину, покренут Вељин жути багер, Јован је био међу првима. Није он ни разбијао, ни палио, ни пљачкао, али је с фото-апаратом био у првим редовима када се улазило у Скупштину, палила зграда Телевизије, освајала на јуриш Станица милиције „Стари град”, и исписивале пароле по зидовима растурене, уништене парфимерије Марка Милошевића, маминог и татиног сина, на Теразијама. Неке од парола забележио је на целулоидну траку и памтиће их за цео живот: „Пичко татина где си?” и другу „Жали се тати!”

У свему што се догађало после 5. октобра, Јован Рапајић, зачудо, није више учествовао, али се понашао као да резултат неких промена у друштву, чак и оних значајнијих, које је и сâм годинама прижељкивао, њега уопште не интересују.

Једном се поверио пријатељу да је озбиљно разочаран тиме што нова власт касни у свему, што су се на многим местима у власти задржали исти, компромитовани кадрови социјалиста. Зато му се необично свидела она порука Отпораца: „Само вас гледамо и чекамо”, спреман да тако нешто и сам потпише.

Време је брзо протицало, а понешто се и догађало, када је Рапајић једном приликом окренуо број телефона који му је оставио оперативац ДБ-а. Добио је одговор да су се Матејићи одселили пре десетак дана, и да нису рекли где ће живети — у Београду или у унутрашњости. Већ је Рапајић почео, полако, и да заборавља свог личног доушника и његово обећање у вези са постојећим полицијским досијеом, када почетком јуна 2001. прочита у новинама саопштење Душана Михајловића, министра полиције, о одлуци да се отпечате досијеи свих унутрашњих непријатеља.

Рапајић се није журио да завири у свој досије, а знао је сигурно да такав постоји, јер га је на једном информативном

разговору у полицији, после демонстрација одржаних у ноћи између 1. и 2. јуна 1993. године, видео, када је инспектор из тог, његовог досијеа, извукао судски документ и предочио му шта у документу пише. После пуне две недеље од дана када су досијеи били створени, када се у згради ДБ-а могло прочитати шта је о вама мислила стара власт, њене службе репресије, Јован је имао свој досије у рукама. У једној фасцикли, на педесетак страница исписаних руком али и писаћом машином, било је толико тога да се Рапајићу, док је ишчитавао прву страницу извештаја са неке трибине, на којој је говорио ружно, али аргументовано о једном високом државном функционеру, малтене смучило да поврати. Окренуо је садржај фасцикле наопачке, сигуран да су пријаве слагане по реду, хронолошки. Сигурности ради почео је да прелистава сложена документа од позади, све до оног првог, већ поменутог, а онда је, уз цинични смешак — који је изненадио присутног инспектора, одгурнуо фасциклу и устао од стола.

„Зар је то све?” — питао је инспектор Рапајића.

„Све, и сасвим довољно” — рече Рапајић, сада чврсто уверен да у свим службама, па и на овим пословима (које он, уистину, никада не би могао да ради) има часних људи код којих, кад-тад, проради савест, па учине понешто од оног што од њих никада нисте очекивали, још мање тражили. Учине то на сопствену штету, дубоко верујући да су неке били од помоћи.

Док се удаљавао од зграде ДБ-а на Новом Београду, Рапајић је хтео да верује, и веровао је, да ће се, једном поново срести са Матејићем оперативцем ДБ-а и да ће испијајући пиће које су помињали док су се растајали у болесничкој соби, имати о чему да поразговарају, трудећи се да један другог разумеју и свему нађу оправдање, а да њихов разговор, којим случајем, не прислушкује оперативац нове — демократске власти.

БОЈАН САМСОН

ЧЕТИРИ ПЕСМЕ

САМУРАЈ

*Хиљаду њуша
могу лупањати шаком о сџол
као мачем
Развалињати својим гласом
зидове и сџене,
џа ојети сркањати горчину
зајнењеним усџима
Увек је свуда
џо мени, монашка крв,
никада у мени...
Покушавам разумети
носџалџију
ђуџљивоџ хаику џесника
и џоџлед којим
џосмањира џроцвалу вицњу,
џрекривену
белим џуџољцима*

SUPERBLUES

*Чудан је blues.
Риџам даје ми знак.
Заборави!... Сада су сви
џи џроблеми далеки,
несџварни.*

*Моћан је blues!
Простор у којем туга постојаје
равнодушност. Дobar почетак. Није важно
колике су ми шансе, све док
играју blues.*

*Молим те,
не престај! Свирај ово
због себе. То је пућ до ужашка:
тај заводљиво безбрижни
superblues!*

ПОТРАГА

*Не прихватам додир као
поглаћени оштар, што бљешти
лажном светошћу
Није он блаћнава каљужа:
постојећа за безумне,
прождрљиве свиње
Нека додир буде сафирни
иланински ваздух
Удисаћеш га свакога шрена,
не слушаћи његову
ћућљиву моћ
Бакља се разбућтала
Защо се пробудице
ветрови, ти очеви безумља
Преобликоваћу додир
у сањиву воду језерску
Умиваће ти образе,
усне, враћ твој и чело
И очи твоје ће умити
Наставиће се пошрага
за јашом ластавица, што
долетеше са југа*

ШКОРПИОН

*Облаци ми понекад изгледају
као стојала која желе*

да ме згњече
Ипак, што ме не плаши
Моја бодља је увек сиремна,
пажљиво наоштрена
Ако волиш да ћутиш,
да се не померац нагло,
ако немаш илузију,
али ни сирах, шада бисмо
могли бити добри пријатељи
Зашто очекујеш неки
глас из мене, неку реч
објашњења, реч помирења?
Веруј, узалуд је све што!
Када се умори хуситињски вештар
и разбеже се ушваре,
схватићеш моју немост
Мене је паралисао власити отров

ИВАН АНТИЋ

СМОЛА

ЛОШ ШЕГРТ

Ја бих се сасвим комотно осећао у улози лошег шегрта, шегрта мајстору који ми је, на пример, рођак или дужник мог оца, па зато мора да ме трпи; и он, рецимо, намешта црепове, нагнут до појаса кроз коси тавански прозор. У почетку, ја му нешто као помажем, али случајно забрљам, те ме он — не гунђајући, јер је навикао на моју неспретност и научио да ме подноси — пошаље унутра, натраг у мрачну просторију и нареди да му придржавам мердевине како би се још више истурио вани.

Ревносно придржавам стубе. Шаком, додуше помало се устручавајући, али ипак с неком топлом нежношћу, стежем његов чланак у страху да се не претури. Међутим, убрзо ми то досади те изнађем начин да једном ногом стојим на доњој пречки мердевина, док се другом ослањам на хоклицу. Тако, одржавајући равнотежу, успевам да протурим главу кроз прозор који је одмах до овог. Гледам, гледам и учим гледајући, јер сам се, додуше на самој површини бића, можда осетио сувишним и бескорисним, те је почела као да ме гризе савест. Посматрам га како се нагиње и даје све од себе да посао уради како треба. Он је снажне конституције, нисмо сачињени од исте супстанце; зноји се, ја сам у мајици, а напољу дува јак ветар. Каже ми да уђем унутра да се не бих прехладио. Погађа ме његова брига. Скоро очинска. Задовољан, улазим унутра. Напољу сија неко болесно-бело сунце, он се упиње из петних жила, а ја уживам опет придржавајући мердевине; али и то ми стање убрзо досади. Срећом, угледах свој лик у огледалу које стоји на зиду с десне стране. Почех пажљиво да посматрам сваки делић свог лица. Малициозно проучавам: нешто се про-

менило, као да нисам више исти. Гледам се у очи. Поглед не скидам са њих. Чини ми се да не трепћем, мада знам да је то илузија, јер не могу себе видети у тренутку када жмурим, осим ако не гвирим на једно око, али онда то није то. Чије су то очи, шта ми говоре, зашто зелене, има ли зла у тој зеленој... Примећујем поре на кожи лица, откуда оне ту, мора да ме је овај испуцали ветар већ продувао... Чујем ударце његове песнице по црепу — тупо као кроз воду — који треба да се углави, више нисам ту, кожа, цреп, ударци, поре...

Спазим збирку песама на оближњој полици и заборављам на све, на посао због којег сам овде, на дужност, на мердевине, на оног ко брине о мени подносећи ме... Видим своју руку испред себе. Она би да се протегне, издужи, дохвати књигу. Истежем се. Полица ми је све ближе и ближе. Примичем се, сечем желе растојања оштрим бридом воље... Одједном, нешто се ломи, лупа, котрља, треска, све је даље и даље, ниже и ниже, као низ кров, звук је изнад мене, а већ је испод...

У трку пењем се на хоклицу испод другог прозора, провирујем кроз сурово окно и видим свог мајстора како покушава да се успне на лактове, доле, на ивици крова. Ипак само блењем. Као да се преда мном одмотава филм: цреп за који се држао остаје му у руци, другом руком хвата се за олук, овај се откачиње, одваја споро, лимено-трапаво од кровне конструкције...

Док сам слушао тај пад приметио сам да су се трагови два млазна авиона укрстили. На великом плавом небу једно бело Х. Неко је неког прекрижио. Али кога, мене или њега.

Није ме звао да му помогнем. Ни „Упомоћ!!!“, ни „Стевоооо!!!“, само клепетање црепова под његовом котрљајућом масом. Али, како је успео да се задржи на ивици, да се супротстави закону инерције? Спретан је и сналажљив био; чак и онда кад је требало да умре због моје грешке, одложио је смрт за неколико секунди. Добрим баратањем свог тела. Није ме звао. Сигурно је и у том тренутку био свестан да не могу учинити ништа за њега, да му не могу бити ни од какве користи. Ипак чудно. Страх од смрти и све то, хватање за сламку. Зовеш било ког, неко из тебе запомаже, можда живот, крик стар колико и амеба. Али, био је у праву. Како бих му ја могао помоћи. Како бих га могао спасити. Знао ме је добро, добар је то човек био.

Мени је, ваљда, свеједно, мада знам да ћу дубоко патити због овог губитка. На неки чудан начин мени је увек некако свеједно, а тек накнадно жао, јер туга долази са задршком; патња нас подсећа на *ништа* које смо осетили у трену када се

све то дешавало, кад смо изгубили нешто драго. Ваљда. Како год, недостајаће ми његова лепа брига.

СМОЛА

Шампион је био на поду. Напокон. Борио се до последњег атома снаге. Судија је почео да одбројава. *Један*. Густа маса пљувачке цурила му је низ леви образ. Противник је ликоввао. Из публике су се чули гласови навијача; нико више није био на његовој страни. Недељу дана пре меча она га је напустила. Мислио је да одустане од свега, али... *Два*. Сви мишићи су му бестежински лежали на изгаженом рингу. Кроз танак прорез очног капка и отеклине близу очне јабучице као да је видео фигуру судије која се, иако је нагнута над њим, издужује у бескрај. *Три*. Није више могао да гледа у вис. Ко зна колико ноћи пре тога, док је била у купатилу, пронашао је испод кревета, њиховог брачног кревета, остатке фотографија, изрезане, исцепане. То није слутило на добро, али, мислио је, најбоље је да сачека још мало, још само недељу дана, кад прође меч све ће доћи на своје. Лева нога сама, као по неком аутоматизму, покушала је да се усправи, да се ослони на колено, да колено постане ослонац за истоветни подухват десне ноге, што би га све укупно можда довело до клечећег положаја, када би му у неочекиваном таласу свесности који би га запљуснуо развучене слике напокон добиле смисао, поклопиле се саме са собом и повратиле значење, а из клечећег положаја би се већ лако — *четири* — подигао, усправио труп, ослањајући се прво на подлактице, а затим на дланове, био у положају четворonoшке... Али не. Још му је први потез био лоше прорачунат: лево колено, чим се понадало да ће постати стабилно, да ће наћи ослонац, а затим постати исти, не осећајући себе услед опште малксалости и отупелости, како на спољашње надражаје тако и на импулсе из мождане масе, захвати косину у ваздуху наивно верујући да је то исправност, да је угао прав, да ипак не постоји двојба око свега тога, и склизну... *Пет*. Ипак, у кобној ноћи прошапутао је њено име неколико пута, нежан звук завибрирао је између чаршава, *Сузана*, тихо, једном, затим још једном, и још једном, ходајући меко по површини перјаног јастука, *Сузана*, *Сузана*. Чула га је. Била је окренута на другу страну, ка; гледала у ноћ, није спавала, гледала у празно, тихо јецајући у себи, гушећи звук да не би била откривена, њена тајна, њен бол, окренута ка споља, леђима ка њему, од њега, додуше, као и увек. Њено тело говорило јој је поруку коју није желела да чује, коју је чула а није прихватала, годинама; гледала у таму

са спољашње стране кревета, никада није могла да заспи окренута ка њему, ка центру кревета, где ретка права љубав ствара велико заједничко срце које они који га осећају и напајају се његовим тихим дисањем лепљивог спокоја не спознају никада. *Сузана...* Никада је није звао другачије до пуним именом. Волео је укус сваког слога *Су* како се лучи и добија пуноћу *за* у устима док је изговара *на*. Ћутала је. Правила се да спава. *Шест*. Знала је да је уморан, да се бори са сном, меч који сигурно губи, дошао је с тренинга, као и увек, уморан, никада времена за њу, врео туш и стеновит сан. Тежак сан пада му на очи, *Суз...ана... Суз...а...на...* последњи трзаји и тада престаје све. Тишина надвладава све, тишина која траје, неподношљива тишина. Сузана скупи очне капке, зажмури у намери да јој се поглед одмори од таме и празнине уличне светиљке која се види кроз прозор, донекле заклоњена бором који је тако воле-ла, јер би, пре подне, када би радила у башти, често застајала ту поред стабла, гледала у кору, додиривала је прстима, храпа-во, и посматрала дуго масивну капљу смоле коју је лучило др-во, гледала кроз њу као кроз мед, гледала како све остало по-стаје жуто и истовремено глатко споља и лепљиво изнутра, жуто ако се гледа кроз ту капљу смоле која неодољиво подсећа на сузу; дрво које плаче сузе које она, које она никада, мисли-ла је, неће исплакати. Међутим, зажмуривши она несвесно стегну све мишиће око очију, кожа се згужва и потече врела ноћна суза, тражећи своје мало корито кроз набрану кожицу у углу очију; суза незахвална како за ноћ, тако и за оног ко пла-че, јер утехе сигурно неће наћи. *Суз... Суз...а...на...* Пресечена изнутра његовим гласом, одједном охлађена страхом, она се сва скупи, згрчи и стегну, изнутра, стомак напет, учворен. Умукну. Уплашена да је није чуо, али он је већ спавао. Њено име остало је негде између, заробљено, запретено, сада осло-бођено, ишчилело је. Чује само његово дисање укочена, само слух, спава, сигурно спава. Сачекаће још мало, а онда ће учи-нити то и биће јој лакше. Напокон.

* * *

Негде из даљине, крајичком свести, чуо је судијино од-бројавање, на неки чудан начин све време, то очекивање да устане; некако је чуо и један и два и тај ритам, чак је можда и видео ту испружену руку која се спушта одлучно у правилним размацима, и три и четири, црну руку, сенку, пет, као иско-шен, болан, напет угаони поглед одоздо на гиљотину која горе својом оштрицом прети и све је извесно и све је само питање

тренутка, шест, и несрећан први покушај, као отцепљена ножица инсекта, отцепљена од трупа и живота, *седам*, која прави још један трзај, још један покрет, живот бесмислено остао у уду указује на себе, *осам*, као да је то потребно, као да то нешто значи, *девети*, као да све већ није готово, *десети*. Напокон.

Пљувачка, сада већ изливена на ринг, кохезивно је скупљала сву праšину, сав осушени зној околo. Изгледала је врло густо и компактно. Једино се под победничким корацима, скоковима уз урлике баснословне количине ендорфина, благо тресла, бочно по маси, не мењајући облик, као желе.

ОЛГА ФРЕДЕНБЕРГ

МЕТАФОРЕ ЈЕДЕЊА

1. САДРЖИНА И СТРУКТУРА ПРВОБИТНОГ МИШЉЕЊА

Првобитно-комунистички услови за производњу (натурална привреда, истоветан, необично примитиван рад) и производни односи који произлазе из ње (социјална једнакост, квалитативно ниска, обезличена и једнобојна, без издвајања индивидуалног начела) јављају се као она база која ствара сасвим специфичне форме мишљења. Основна црта тог мишљења је опажање света у категоријама оне исте сливене, обезличене једнакости, која се налази у основи производње и производних односа; отуда, већ као последица, специфичне концепције времена и простора, дела и целине, субјекта и објекта итд. Али, та једнакост опажања, коју у свести ствара систем идентичности и понављања, карактерише првобитно мишљење само садржински; формално, такав систем идентичности и једнакости никада није реално постојао. Објективна стварност, аутентична реалност, која је подвргавана интерпретацији првобитне свести, била је разноврсно-множинска и покретна; објективно се испољавајући у друштвеном мишљењу, прелазећи из категорије спољашње појаве у унутрашњу, објективна стварност се, са једне стране, изравнавала и извитоправала у систему идентичности, а са друге стране — изнутра је сваку идентичност шарала реалном разноврсношћу разлика. Систем искомских идентичности могао би да постоји у свести једино у случају да је свест била аутономна; али, уколико је она увек настајала на материјалној бази, штавише — изражавала је собом, антизначно је манифестовала собом материјалну базу, утолико разноврсна реалност није могла да постоји сама по себи, а систем идентичности и сливености у свести — сам по

себи. Дакле, никако не треба говорити одвојено ни о идентичности ни о различитости у систему првобитне свести; не треба мислити да је у почетку постојала некаква сливена безличност, а да је затим, у процесу развитка, почела да добија разлике; и једно и друго су постојали истовремено и противречно. Слика је вршила функцију идентичности; систем првобитне сликовности је систем опажања света у форми једнакости и понављања. Самим тим, није могло бити ни архетипова слике: према погледу на свет не постоји разлика између једне и друге слике. Међутим, у реалности не налазимо једнаке слике; имамо посла са огромним бројем слика, које се међусобно разликују морфолошки, док су им семантике унутрашње идентичне. Функцију конкретизације слике врше метафоре. Мада се чини да је свест стварала преношење једне појаве не другу и тиме метафоризовала појаву — у ствари, свест то није чинила, и првобитно није било никаквих метафора — то је наш сопствени термин за означавање реалних историјских црта првобитног мишљења, које је интерпретирало објективну стварност. Дакле, метафора је прецизирана слика; она безличне нерашчлањене представе преводи на језик различитости реалних — и опет спољашњих — појава; у свакој метафори имамо противречну истовременост (која се не може поцепати и означити хронолошки) родовског јединства слике и њене засебне, конкретне особености. Слика се обликује помоћу појединачних, сасвим различитих, конкретно примењених метафора; слике су, на тај начин, семантички идентичне, али морфолошки увек различите. Питања стадијалног развоја слике стоје у зависности од развитка друштвене свести; сам темпо тог развитка није исти у свим формацијама; тако, читава свест бескласног друштва, без обзира на погресивну динамику друштвених промена, углавном остаје мало покретна. Стадијалне промене овде се огледају и на морфологији метафора, мада врло незнатно, дотичући, ако се тако може рећи, њену површину; али, нису битна та спољашња замењивања једне метафоре другом, битно је што остаје она иста унутрашња пропорција између слике и њеног обликовања, остаје процес метафоризације као та иста минимална, само објективно манифестована „постварњеност”. Идентичност субјекта и објекта, живог и неживог света, речи и радње доводи до тога да свест првобитне заједнице оперише неким понављањима. Идентичност и понављања стављају знак једнакости између оног што се дешава у спољашњем свету и у животу самог друштва; преосмишљавајући реалност, то друштво почиње да компоује нову, илузорну реалност, у облику репродукције оног истог што оно интерпретира: то и јесте оно што називамо обред, а што у мртвом облику постаје обичај,

празник, игра итд. Мишљење, које оперише понављањима, јавља се као предуслов за тотемистички поглед на свет, у којем су човек и околна стварност, колектив и индивидуалност — сливени; а због те сливености друштво, које сматра себе за природу, у свом свакидашњем животу понавља живот те исте природе, тј. речено савременим језиком, игра сијање сунца, рађање биљака, падање мрака итд. Упоредо са објективним током ствари појављује се радни, материјални и персонификовани свет „искривљене стварности”, доживљен погледом на свет, истовремено, он своје постојање дугује објективном свету а није повезан са њим формално-логичком доследношћу. Управо зато што су човек и природа једно те исто, и што човек и јесте природа, његов живот јесте живот природе: живот неба, сунца, воде, земље. Друштвени човек у свом свакодневном животу ради исто што свакодневно ради небо, сунце или земља; његов живот зато и јесте непрекидно понављање космичких радњи, макар и својеврсно схваћених, то је делатно понављање које је и створило тако задивљујућу, необичну ствар као што је обред. Не може се ни замислити да првобитно-ловачки колектив води неки начин живота у којем извесну улогу играју обреди. Не, то још нису обреди, али зато ван тих радњи уопште нема никаквог „начина живота”: сва свакодневица се овде састоји од непрекидног делатног приказивања космичког живота. Производња, чинови рада, биолошки моменти — све се интерпретира космогонијски и у складу с тим се приказује у радњи (мада сам појам космогоније још не постоји). Једење, полни чин и смрт су три биолошка момента; ниједан од њих се не схвата реално, јер нема предуслова за реалистичко схватање света. Првобитно-ловачки колектив се објективно налази у стању сталне и огорчене борбе са природом; сама његова производња је везана за сурову борбу, и у коштацу, у борби голим рукама и уз помоћ свог главног оруђа — руке и камена — он осваја животињу и њено месо, њену крв. Борба — једина је категорија доживљаја света у првобитно-ловачкој свести, једина семантичка садржина њене космогоније и свих радњи које је репродукују.

2. СЕМАНТИКА ЈЕДЕЊА: ЛИТУРГИЈА

Архаично осмишљавање јела, које потиче још из тотемизма, најбоље се сачувало у религиозном обреду званом литургија. Њена делатна окосница, у општим цртама, састоји се у следећем. Свештеник најпре припрема посуђе — путир, чинију, нож итд., а затим хлеб и вино за будуће „причешће”, ехва-

ристију. Хлеб, који он припрема, сматра се „јагњетом”, „телом Христовим”; свештеник га сече ножем на комаде и то алегоризује „страсти”, при чему комад хлеба служи као Христово ребро, нож — копље итд. У складу са тим, вино са водом се сматра за Христову крв. Пре централног момента причешћивања свештеник са помоћником врши ходање по цркви — први пут са чинијом и путиром у пратњи кандила, а други пут са чинијом хлеба на глави и путиром вина. Евхаристија се састоји у томе да свештеник подели хлеб на комаде, поједе сам парче хлеба са длана па затим да помоћнику, а остале комаде даје присутнима да поједу; исто ради и са вином. По завршетку читаве те церемоније посуђе се чисти и оставља на своје место, а сам обред се завршава. Наравно, процедура се од почетка до краја прати појањем, молитвама и разним симболичким радњама.¹ Али, из само летимичног погледа на њену схему већ је довољно видети да литургија репродукује древни обред једења и пијења — од припремања до чишћења. И тада постаје јасна улога стола у цркви: то је највиша „светиња”, „светиња над светињама”, „престо” који представља просто напросто — сто за обедовање. Али, најважније тајанство је такође — драма једења, а хлеб и вино су тело и крв божанства. Та иста света улога хлеба и вина постоји у неким другим богослужењима,² али се давање хлебног јела касније објашњава као чин из свакидашњег живота „ради појачавања снаге”.³ Ипак, не треба заборављати да нису само хлеб и вино у свим тим обредима представљени као оваплоћење божанства него да је и ходање свештеника по цркви означавало смрт и њено превазилажење. Та семантика хлеба као „вечног живота, који је сишао са небеса”, као симбола спасења од смрти и васкрсавања, нарочито је јасна у обреду посебног васкршњег хлеба, везаног за слику васкрсења;⁴ тај хлеб као божанство васкрсења држе на посебном месту у цркви, заједно са иконом васкрслог бога, и на празник васкрсења их обносе око цркве.⁵ Ходање монаха према јелу, уз звоњаву звона, уз појање „Христос васкресе”, док су испред њих икона васкрсења, тај васкршњи хлеб и неколико кандила,⁶ реконструише ту исту литургију, али ослобођену

¹ То је савремена литургија византијског канона (Јована Златоустог) (Brightman, 1896, 309; Никольский, 1894, 383). О томе да су евхаристија и трпеза — основни најстарији елементи свих литургија уопште — Lietzmann, 1925/26, 49, 51.

² Никольский, 1894, 231.

³ *Op. cit.*, 233.

⁴ *Op. cit.*, 619.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

од црквеног тајанства и развијену у свакидашњи живот, са оним истим ходањем, али реалним, и са оним истим јелом, али свакидашњим. Поред хлеба, оличења мушког божанства које васкрсава (артос), постоји исто такав хлеб који оличава женско божанство (панахија).⁷ Једино у култу тог „васкршњег хлеба” може се лако ухватити слика спасења од смрти, повезана са сликом једења и хлеба.

3. РЕЛИГИЈСКО И СВАКИДАШЊЕ ЈЕДЕЊЕ

У свим тим појавама истраживачи обично виде остатак агапа (љубавних вечери). Оне су се састојале од ломљења и заједничког једења хлеба, а дешавале су се у црквама; одатле их истерује Лаодикијски сабор⁸ у IV веку. Међутим, ствар није само у тим религиозним трпезама нити само у остацима прошлости: оно што се условно обично назива агапама, забележила је етнографија свих народа који су прошли кроз извесни стадијум развитка. Већ више пута је упућивано и на грчко-римске паралеле, на њихове јавне трпезе и на религиозне обичаје. Али, када се говори о религиозном једењу, онда се треба сетити, пре свега, грчких теоксенија као и римских пулвинарија и лекцистернија, зато што управо ту и видимо храмовно једење. Још нам је ближе и, можда, једноставније да се окренемо јеврејским агапама; јер је овде пред нама свакидашњи начин живота, и дан-данас на Западу, код патријархалних Јевреја, затичемо освештавање и благословљавање хлеба, а што је најважније — ломљење хлеба, које врши домаћин куће, а једе га читава породица.⁹ Самим тим отпада искључивост литургијског јагњета, хлеба или васкрсног артоса. Видимо и код Јевреја, уочи Пасхе, ритуалну трпезу са утврђеним и вековима непокретним каноном улога и форми, а у центру ње — обред хлеба (маци) и вина, праћен дијалозима, читањем светих текстова, симболичким радњама и, очигледно, затварањем и отварањем мација као (затварањем и отварањем) завесе или покрива над даровима.¹⁰ То је она иста литургија једења, она иста драма хлеба и вина, само што је богослужбеног карактера, мада има и домаћи карактер. Ако се литургија може упоредити са

⁷ Оп. cit., 620—621.

⁸ Трулски сабор понавља забрану (Lucius, 1904, 320; види: Nowack, 1894, 208).

⁹ Евр. энц. под сл. Суббота, стб. 597. Још ближе литургији је читање молитава над вином и пијење вина, које се овде догађа. Код Грка је и свакидашње једење имало сакрални карактер (Usener, 1913 (1), 216—217).

¹⁰ Jew. Enc., 548.

храмовним једењем, онда суботње ломљење хлебова највише одговара агапама. У обредима комадања хлебова и давања вина, било да је то у породици или у цркви, виђен је чин првобитне трпезе, и нико није у стању да то негира. Са друге стране, не могу се негирати ни идентичности тог момента у разноврсним формама трпезе, ни конзервативност начина живота. Ломљење хлеба код Јевреја или у агапи даје, заиста, типично васкршњу слику резања и једења васкршњег агапа: и овде домаћин, или свештеник, или патријарх врши поделу, а заједница или породица једе.¹¹ То сваконедељно или сваковечерње васкрсавање поставља оно исто питање које је поставио и пасхални хлеб: питање о вези јела са васкрсавањем и о преламању и једењу хлеба као спасењу.

4.

Дакле, постоји ли оштра граница између храмовног и свакидашњег једења? И како је уопште доживљавано само једење? Пре свега, шта може бити простије од стола, собе или одеће? Касније ћемо, ипак, увидети да је сто, обичан сто за једење, био осмишљаван у сликама небеске висине, и управо због тога што је постао место на коме борави божанство житарица и плода, божанство-животиње, постао је сто на којем се налази храна и за којим се једе. Шта може бити природније и животиње од потребе за одећом или пребивалиштем? Међутим, та потреба је осмишљавана представом о космичности покроба и поређењем шатора са небом, собе са паклом. И чин једења, свакидашње реалан и сасвим физиолошки чин, непрестано остаје такав, мада се доводи у везу и са кругом одређених слика. Али, не треба заборављати да у бескласном друштву не само што није било првенства једног облика идеологије над другим, него да су оне уопште повезане међу собом и да никаква реалија не уништава семантику, а осмишљавање не негира реалност. Између једења за кућним столом и црквене литургије нема разлике у свакидашњој или религијској садржини у нашем, савременом значењу. Зато, када у обреду ломљења хлебова установљавам најважнији моменат у животу првобитне заједнице, ја тиме још не стављам тачку него само почињем да тражим оно осмишљавање које је првобитна заједница давала

---

¹¹ О ломљењу хлебова као литургијском чину види: Gavin, 1928, 67; Krauss, 1912, 51; О суботњој вечери као евхаристији — Gavin, 1928, 64; исту тачку гледишта на литургију и евхаристију изражавали су Oesterlz (1925), Lietzmann (1925/26) и Völker (1927), Gavin, 1928. LI сс.

том моменту. Са друге стране, паралелизам једне исте појаве у свакидашњем животу и у храму оповргава једнострано мишљење о конзервативности само једних религијских форми и показује да обичај из свакидашњег живота није мање конзервативан и рудиментаран од религије.

У ствари, испоставља се да је празник рођења — празник једења, да Божић са својом божићном трпезом потиче из далеке, староставне давнине; на свадби постоји и обред хлеба и вина — после венчања следи гозба у кући или, у сваком случају, брачна трпеза; смрт и сахране се обележавају истим чином једења и на гробу и код куће, али, поред тога, постоји још и такозвана трпеза мртвих, тј. и сам покојник, приказан на вотивима и надгробним споменицима, замишљан је како једе и пије. Једно летимично набрајање тих општепознатих чињеница показује да је чин једења у представи древног човека спајан са кругом неких слика, које су трпези као утољавању глади и жеђи додали још и идеју да је чин једења повезан са моментима рођења, спајања полова и смрти. Али не показује само то. Ако једну исту радњу налазимо као реалну и као имагинарну, ако се сасвим различите појаве међусобно мешају у свести, и ако се биолошке чињенице као што је утољавање глади, као што је рођење детета или смрт човека, доживљавају упркос њиховом реалном постојању, онда је јасно да имамо посла са две појаве: прво, са стварношћу, друго, са концепцијом те стварности у свести. И тада храмовна реплика свакидашњег живота, како бих ја назвала свако богослужење, постаје индикативна паралела свакидашње религије, и сваки обред или празник открива у подједнакој мери својеврсни карактер првобитног осмишљавања стварности.

5. СЕМАНТИКА ЖРТВОВАЊА

Али, не треба упрошћавати оно што је само по себи сложено. Не сме се заглашавати та појава да евхаристија, ако се и јавља паралелно с агапом и представља радњу једења, истовремено јесте и неко, како се то и назива, жртвовање. А кога то овде симболично жртвују? Јагње, само алегоријски схваћено као божанство; али, по Библији, аутентично јагње. Дакле, ево још једне слике, понекад и још две. Према томе, радња једења јесте истовремено и приношење жртве и нешто везано са сликама рођења, спајања полова, смрћу и васкрсавањем; а жртва јесте направљена од брашна — хлеб, који се истовремено сматра младом животињом, али и очовеченим божанством. Као жртва, човек или животиња су за нас разумљиви, али нам је

несхватљив хлеб; као трпеза разумљиви су хлеб и животиња, али су нам несхватљиви човек и бог. Јасно је да се наше представе о јелу и о жртви не подударају са архаичним представама, мада је форма и једног и другог до сада на снази и код нас, али њено осмишљавање, њена семантика је сасвим различита.¹² Бескласно друштво је под јелом и под жртвом подразумевало нешто метафоричко, нешто везано за чвор слика о животу и смрти.

У антици се жртвовање састоји од момената убијања животиње и једења жртве; обред се врши уз музику. Овде постоји исто прање руку, припремање олтара и посуда, истеривање неупућених, довођење и прегледање жртвених животиња. Пошто главе жртава поспу истуцаном јечменом прекрупом, саслужници их убијају. Када оне падну, деру им кожу, узимају „почетке” од изнутрица и бедара и, пошто их поспу јечменом прекрупом, носе у корпама као жртве, које стављају на олтар, под њима ложе ватру и сипају вино.¹³ Овде је пред нама, да тако кажемо, света кухиња са чином сакралне чорбе, очигледно. Тај моменат, сведен на минимум у литургији, у сцени прегледања животиња и припремања јела оживљава једино код персијских несторијанаца. Код њих се почетак литургије отвара спремањем хлеба. Свештеник доноси брашно, уље и топлу воду, све помеша и тамо сипа квасац. Он овде додаје со и од свега прави тесто. Затим наступа спремање хлеба, које чини део богослужења. Паралела приношењу жртава постоји у разним сликама гозбе богова или гозбе за богове.¹⁴ Час видимо бога који једе сам и позива госте за своју трпезу — теоксеније, час трпезу на коју се позивају богови, и за столовима су распоређене њихове статуе — „селистерније” за богове који седе, лекцистерије за богове који леже. Али божанство, ако и није на гозби, ипак једе, и његов жрец се јавља као слуга његовог стола. По улози куvara видимо да је жртвовање схватано не само у нашем раскошном и богослужбеном смислу него је било много једноставније у основи и спајало се са представом, као што сам већ рекла, свете кухиње, припремања јела за божанства. Тако Атенеј на многим примерима открива, позивајући се на античке ауторитете, сакрално порекло грчких куvara. Он показује како је њихова уметност потекла од уметности приношења жртава, и како је у почетку била у надлежности

¹² Lévy-Bruhl, 1922, 37, 40, 38; Mapp, 1926 (6), 7.

¹³ Такво жртвовање, као свакидашња трпеза, постоји већ у епу, на пример, Od. XIV, 425.

¹⁴ Deneken, 1881; допуне код Weniger, 1923—1924, 22, 30; Wissowa, 1902, 52, 53, 105, 110, 223; Marquardt, 1885, 245; Robertson-Smith, 1907, 170.

слободно рођених људи; он директно поистовећује куваре са жрецима, који кољу жртвену животињу и умеју да рукују ножем и месом животиње; са своје стране, он даје примере и за то како су кувари знали, поред свог заната, и обред жртвовања.¹⁵

У пулвинаријама видимо да су се у храмовима налазили столови и постеља за богове.¹⁶ И код Грка у храму, упоредо с олтаром, често затичемо столове; јеврејски „хлебове предложења”, који су приношени на храмовни сто у свечаној церемонији, такође се полажу божанству или његовој персонификацији, свештенику.¹⁷ Томе одговарају и римске мензе као столови божанства.¹⁸ Недостаје само, са наше тачке гледишта, плоча; њену функцију вршио је олтар (жртвеник). У Грчкој и Риму хлеб се пекао у храмовима Хестије-Весте; у Риму су комади жртвене животиње приношени на олтар у облику куваног или печеног јела. У Индији и у Вавилону при храмовима постоје свети кувари и пекари, већином жреци.¹⁹ Библија показује како се за време приношења жртве у храму врши кување меса, и свештеник је спуштао виљушку у „котао, или у шерпу, или на тигањ, или у ћуп”.²⁰ Трулски сабор забрањује да се месо кува на олтару у цркви, и обред се гаси.²¹ Све ово доказује да је представу о божанству пратила и представа о једењу, и да жртвовање није било нешто изоловано, са оштром поделом на спаљивање и на једење.²² Али, као што једење постоји у свим основним обредима првобитне заједнице, тако се и жртвовање, божјије једење убијене животиње, уопште не исцрпљује само храмовно-религијским чиновима клања, приношења и изливања жртве, него у разноврсним формама иде по свим линијама живота богова и семантички је садржано у стварима

¹⁵ Аполодор (код Athen. 172f—173a) говори да су на Делосу кувари, у случају потребе, вршили богослужбене функције; они су били искусни у приношењу жртава и могли су служити за време склапања брака (Ibid 659d). Такав кувар о празнику обавља молитву и изливања жртава (Menand. III, 82, Kock). Куварима је био познат стари обичај, богослужбени и жртвени (Athen. 659f). Куварска уметност је била посао слободнорођених (Alexis II, 343 Kock). У давнини су куваре називали керицима, што упућује на њихову везу са култом (Athen. 660a, 425d, са позивањем на II, III, 245 и 268; 425 e = FHG I, 399). У одломку из Филемона кувар се јавља у улози оног који васкрсава мртве (Athen. 289a).

¹⁶ Glossarium, 1697, 151 — pulvinarium и pulvinar.

¹⁷ Nowack, 1894, 207. Види старе руске трпезнике из редова високог племства, који су ишли за царем носећи јело за време свечаних излазака.

¹⁸ Macr. Sat. III, II.

¹⁹ Hunter, 1872, Ch. III, IV; Io. Lyd. DM. IV, 94.

²⁰ I Цар. 2, 13—16.

²¹ Lucius, 1904, 320.

²² Robertson-Smith, 1907, 178.

(какве су сто, престо, олтар, жртвеник, постеља), у празницима, у култу, у светим легендама. Бог и човек су сливени у бескласној свести;²³ оно што је потребно човеку, потребно је и богу; свака реална потреба има своје осмишљавање. И зато што је обред богослужбен, и што он јесте приношење жртве, и што жртва иде за храну богу, у обреду се просто не искључује реалан чин смртниковог једења. Али, одатле следи и још један закључак: слика људске хране се не разликује од слике божанске хране.

6. ОБРЕДИ КОМАДАЊА

Споменула сам али нисам објаснила чињенице као што је хомонимија јагњета и хлеба у литургији или антички паралелизам животињске и жртве од брашна. Та семантичка идентичност је посебно очигледна управо у јагњету — ако га узмемо као прототип, васкршњу жртву, или као симболику нафоре. У овом другом случају део службе се и назива термином приношења жртве. Хлеб или жртва од брашна се све време сматра младом животињом; хлеб се, попут животињске жртве, диже увис; приликом сечења хлеба свештеник изговара „приноси се на жртву јагње Божије”; као оруђе за сечење служи копље, и свештеник „пробада” копљем „тело” хлеба: дељење жртве од брашна на комаде сматра се черечењем животиње, и свештеник говори: „ломи се и раздробљава Јагње Божије, које се ломи а не раздељује, увек се једе и никада не нестаје, но освећује оне који се причешћују” итд.; вино се изједначава са крвљу животиње. Сам термин, који означава раздробљавање хлеба, јавља се као облик грчког термина „спармагос”, „черечење животиње” — добро познат термин за техничко означавање најраспрострањенијих обреда на земљиној кугли: кидање, черечење, комадање са циљем једења, тотемског бога-животиње.²⁴ И по изразу „Јагње Божије које се ломи а не раздељује увек се једе и никада не нестаје” видимо да комадање носи у себи представу о разношењу, као и „спармагос”. Дакле, сада од нас самих зависи разумевање и смисао јеврејског обреда ломљења хлеба и увиђање да се и ту у центру налази „разједињавање” хлебне жртве, комадање од стране жреца, патријарха или главе породице, са циљем да се раздели саучесницима да је поједу. Међутим, такво је и свако архаично јело у својим

²³ Оп. cit., 333.

²⁴ Frazer, 1911 (3) и 1913 — специјалне монографије; Reinach, 1912 (1), 32; Reinach, 1905, 339 (Le roi supplicé); Harrison, 1927, 15; Воеводский, 1874.

свакидашњим формама: глава куће коље животињу и прво парче ње посипа јечменим брашном и баца га у ватру на олтару — то је јело за бога; затим сви присутни пеку све остале комаде, а домаћин их дели дајући сваком по парче.²⁵ У првобитној заједници једење се вршило заједнички, и главар је ухваћену животињу делио на комаде, које је давао присутнима. Такве су спартанске сиситије и атински ручкови у пританеји: свако је добијао свој део на јавној, бесплатној трпези, везаној за јавне дужности.²⁶ Није случајно што се пред нама јавља хомонимија хлеба и животиње. Не само да су спојене слике „бога” и „човека” него су спојене слике животиње и биљке. Посебно јасно се отвара тај, ја бих рекла васкршњи комплекс у оптужбама за убиство дечака и обредном једењу његове крви. По речима Римљанина код Минуција Феликса — једног од најобразованијих ранохришћанских писаца — хришћани се окупљају на тајним местима и с религиозним циљем черече и пију крв дечака, покривеног брашном.²⁷ У сижеу те оптужбе садржана је једна од књижевних интерпретација Васкрса као евхаристије:²⁸ саборно једење брашне жртве младог живог бића, комадање и пијење крви, које даје спасење од смрти.²⁹ На тај начин, чин једења првобитног човека представљан је чином једења и самог божанства (тј. приношењем жртве), али томе се још прикључило и комадање објекта хране и заједничко једење тела и пијење његове крви — ако је то била животиња, хлеба и биљног напитка — ако су то биле биљке.³⁰ Такво заједничко комадање јесте начин првобитног заједничког једења, када је рука служила као главно оруђе за производњу.³¹ Хомонимија богочовека и терио-биљке јасно говори о оном случају када се комада и једе човек или бог. Као примери служе нам култ Диониса и идеје причешћа. Знамо да је у елеусинским мистерија-

²⁵ II. IX, 205; Od. IX, 418.

²⁶ Plut. QC II, 10. Плутарх специјално пише на тему: „најбоље су поступали у старини, делећи на комаде, или данас, једући из заједничког котла” (Ibid.). Ручак у пританеји имао је карактер богослужења (Herm. FHG II, 80 = Athen. 149d—150). Јело као спармагос задржало се у фолклору, в. Снегирев. Т. IV, 64 и даље; Потобня, 1865 (1). Кн. 2, 36.

²⁷ Min. Fel. Oct. IX.

²⁸ О вези Васкрса и евхаристије — Gavin, 1928, 79; Dieterich, 1903, 178.

²⁹ Dieterich, 1903, L. c.; Reitzenstein, 1910, 5.

³⁰ Robertson-Smith, 1907, 174; Eisler, 1910, 148; Reitzenstein, 1904, 340. О култном пијењу крви в. Dölger, 1923/24, 169.

³¹ Тако су Келти јели месо узимајући га обема рукама и гризући га од целог комада (Posid. FGH III, 260). Телемах узима меса „колко оберучке могаше држати” (Od. XVII, 343); Менелај даје комад меса од свога дела „од оброка њему што намењен беше” (Od. IV, 65). Жреци Белони су наносили себи ране, сакупљали крв у шаку и из ње га пили (Буасье, 1914, 341).

ма и у обредима Атиса постојало исто такво симболичко једење, иза којег је постојало, још старије, сасвим конкретно једење.³² Оно је неоспорно зато што има паралелу код готово свих првобитних народа; класичан пример даје Грчка у религији Загреја, који је у детињству био отет, убијен и рашчеречен на комаде, а затим је оживљен.³³ Биографија свих богова, који имају своју причу о смрти и васкрсавању, има и причу о рођењу, која прелази у причу о детињству. То су васкршње и божићне биографије, у којима увек постоји прича о мајци-девици, која тајно рађа чедо, о његовој отмици или убиству, о његовом оживљавању и натприродној снази, о непријатељима који га насилно убијају, и о његовом васкрсењу. Изданци биљака представљају се као идентични првенцима и животиња и људи,³⁴ па зато упоредо са једењем биљака постоји „једење детета”, које пада у очи у свим тим обредима и легендама. На тај начин су и Божић и Ускрс — само у другим формама интерпретирано приношење жртава и трпеза, а њихов обредни сто је и даље њихов рудиментарни хомоним. То су оне исте теоксеније са чашћавањем бога, једино с том разликом што васкршњи бог сам за себе убија првенце, а грчки бог је смештен у куртоазније услове. Али „једење деце” је и чисто грчка појава: када Крон гута своју децу, он нам у грубом облику даје васкрсни комплекс на грчком тлу, са оним истим упрошћеним „ритуалним убиством”. Овде је, према томе, већ непосредна форма трпезе бога, и трпезе сопствених беба.³⁵ Тиме се оправдава слика „једења” као приношења жртве, али и као убиства. Штавише: „убијање животиње ради бога” добија нови смисао.

7. „ЈЕДЕЊЕ” КАО ВАСКРСАВАЊЕ

Занимљиво је да персонификација жртвовања, Тијест, у својој биографији има епизоду чисто васкршњег божанства: његов брат из освете чини то да Тијест, не знајући, поједе сопственог сина.³⁶ Јединство семантике у миту подвлачи се и тиме што Тијестова генеалогичка потиче од Крона, преко Тан-

³² Anrich, 1894, 102.

³³ Orph. Fr. 195—200 (Abel); Clem. Al. Protr. II, 12; Arnob. V, 19; Porphyg. DA II, 55; Firm. Matern. VI; Nonn. Dion. VI, 205 и др. Подробно о хомофагији код Harrison, 1903b, 484.

³⁴ Aristot. Eth. Nic. 1160a 25.

³⁵ Lévy-Bruhl, 1922, 345. Види: Durkheim, 1912, 483. Ко поједе део животињског тела постиже здравље, срећу итд. (Колмаческий, 1882, 373; Harrison, 1927, 136 sqq.; Dieterich, 1903, 178).

³⁶ Aesch. Ag. 1583. и др.

тала и Пелопа, а Тантал је онај јунак који је богове почастиио сопственим сином, од кога је припремио месно јело.³⁷ Тај син је био Пелоп, кога су богови оживели; али, касније су га раскомадале његове кћери, с циљем да га подмладе, скувале и препородиле га.³⁸ Син тог Пелопа је Тијест. Овде је, почев од Крона,³⁹ јасно видљива једна те иста семантика, благо варирана, и управо она у потпуности показује јединство слика јела, приношења жртве, свете чорбе и убиства, комадања, бесмртности. „Скувати”, испећи месо на ватри — значило је добити не само подмлађивање него и палингенесију, „ново рођење”, „васкрсење”. Космогонијско значење кувања је дуго остало и у грчкој митологији, и у грчкој филозофији. Сама ватра — олтар, ломаче или пећи — добијала је семантику тог начела које рађа и оживљава; отуда — семантика погребне ломаче као посебан случај регенерационе суштине ватре. Отуда пак и семантика светског пожара, који препорађа о обнавља васиону.⁴⁰ Бог који једе убијену животињу, испечену на ватри олтара, самим тим постаје бог васкрсавања. Несумњиво да је првобитно Агамемнон убијао и стављао на ломачу Ифигенију као што жрец или свештеник жртвују јагње,⁴¹ тј. за бога и, у својству божијег представника, за себе самог. Таква је Аврамова и Танталова жртва. Али, сада треба друкчије посматрати и Молоха са њего-

³⁷ Pind. Ol. I, 36.

³⁸ Pind. Ol. I, 25; Ovid. Met. VI, 406. Тако поступа и Прокна; пошто је убила и скувала сина, даје га за јело мужу Тереју (Apollod. III, 14, 8). Види бајке на исту тему код W. Schultz (1929, 56) и код И. И. Толстоја (1932, 248). Тако и Ифигенија кува месо људи у котлу Хада (Толстой, 1918, 61).

³⁹ Крон је прогутао своју децу (Hes. Theog. 459). О прождирану као обнављању — Воеводский, 1874, 293, 297, 301, 307. Космогонијска слика гутања касније постаје „прождрљивост” и „халапљивост”.

⁴⁰ „Скувати” и „испећи” месо на ватри значи дати палингенесију. Отуда — учење о екриписису, светском пожару, у којем свет пропада и васкрсава. Ствара се теорија да ватрена начела земље садрже хранљиве елементе, који стварају ново рођење. Жива бића су резултат прераде и кувања намирница, сувог и влажног; људи подражавају тај процес кувајући и пекући у посуђу, сличном посуди земље (види: Aristot. Meteor. 379b 10; Богаевский, 1916, 192—193). Тако је и грчка медицина под болешћу подразумевала прекувавања сокова, под оздрављењем — процес прекувавања. Мит о смрти света у пожару кроз призму фолклора код Котларевског (1891, 180). Види: Потевня, 1860, 10 (прождирати-горети, пожар прождире). По Филолају, Хестија је мајка богова (Philol. A 16 Diels). Ватра је, како у митологији тако и у филозофији, сматрана сунцем, божанством, примарном ствари (Anaxag. A 73 Diels; Anaximenes. A 15 Diels; Emped. A 1 Diels; Paramen. A 37 Diels; Hippas 8 Diels; Pherecyd. A 9 Diels и др.). Комадање и чорба као регенерација виде се код Diod. (III, 62, 6); код њега такође о регенеративној снази ватре (I, 12, 3). Када Неоптолем код олтара убија Пријама, Ахилеј — Тројила, Херакле — Бурисида итд., те жртве имају улогу жртвених животиња (Воеводский, 1874, 282). Отуда и мотив убиства на гозби.

⁴¹ „Жрец је био отац рођени” (Eur. IT 360).

вим жртвама деце, и Минотаура, и Ламију која гута децу, па и читаву генезу бајки о гутачима деце. Друкчије ћемо посматрати и прекаљивање деце у ватри и пролазак кроз ватру. Све оне Деметре, које ватром прекаљују бебе, Изиде, Тетиде, Иноне — све су јунакиње из епизода у којима се приказује света чорба,⁴² и где се те јунакиње појављују као жреци, тј. као они сакрални кувари, о чијим религиозним функцијама је говорио Атенеј. Деца су овде — хомоним јела од брашна или меса. Евхаристија свештеника, који једе бога-јагње, добија дубинско значење: у лицу свештеника и сам бог једе свог сина. Убиство, комадање, једење не само животиње него бога и човека, поготову блиског, рођеног, постаје осмишљено.⁴³ Када бог убија прворођенче, или човек убија човека — то води васкрсавању убијеног бића. Према томе, у првобитној заједници је не само једење него и смрт била схватана друкчије него сада. Видели смо да Тантал жртвује сина, да Тијест једе свог сина; знамо да хришћански бог жртвује свога сина, а једе га свештеник, представник бога — „жртвовати” и „јести” је идентично.⁴⁴ Дакле, чин смрти и чин једења све време нам се указује у облику сталног и непревазиђеног хомонима.

8. СМРТ И ВАСКРСАВАЊЕ ЈЕДЕЊЕМ

У том смислу, тешко да постоји нешто интересантније и старије од античких некродипни. То су оне надгробне слике трпеза мртвих, о којим сам већ узгред говорила. На њима имамо једење самог покојника, тамо, на ономе свету, паралелно са задушним једењем овде, на земљи. На некродипнама се мртвац приказује као гозбеник: седи за столом, који је богат сервиран јелима и пићима, у кругу породице и слугу. Општи

⁴² Нум. Сег. 239; Деметра је препекла Демофонтове смртне телесне комаде, Инона баца дете у казан који кључа (Apollocl. I, 5, 1; III, 4, 3; III, 13, 6; II, 4, 12). Херакле баца децу у ватру; Воеводский, 1874, 288, 326); аутор се држи гледишта о вези жртвовања са трпезом и са једењем човека; жртве паљенице су, каже он, имале значење хране (Воеводский, 1874, 184).

⁴³ „Убијање човека је сматрано побожним делом, а појести убијеног — за нешто најздравије” (Plin. NH 30, 4). Старце и децу и сада једу у Аустралији (Gräbner, 1924, 30; види: Herodot. IV, 26, III, 99). Упоредни материјал код Frazer (1911, 3), главе Eating the God и Killing the Divine Animal. Види код Емпедокла (B137 Diels): „Отац је подигао свог сина... уз молитву... коље за жртву... не слушајући општу вику, заклао га је и почео да спрема ружну гозбу. Баш тако и син, пошто је зграбио оца, и деца — мајку, убијају их па једу њихова драга тела.”

⁴⁴ Види у Втор. 15, 19—20: „Све прворођено... посвећују Господу... сваке године поједи то...” итд.

оквир тих слика је чисто култни; овде су уобичајени трагови жртвовања и обавезно присуство коњске главе и змије. Значење и смисао тих некродипна наука је одавно открила: више нико, као што је то још 1896. г. рекао Фрице, не мисли да је то само породична трпеза, без везе са загробним светом; исто тако је давно откривена семантика змије и коња као подземног начела.⁴⁵ У Платоновој *Држави* и код Аристофана, у паралели надгробним плочама и вотивима, говори се о пијанству умрлих, који непрестано пирују; мотив о јелу и пићу покојника је необично распрострањен у фолклору,⁴⁶ и нема потребе да подсећамо како је сама представа о рају везана за вечне чинове једења и пијења. Према томе, ако смо раније видели да нас анализа једења води до представе о смрти, и то призиване смрти — зато што убиство најбоље животиње или сопственог сина јесте срачуната смрт — онда се сада, приликом анализе смрти, суочавамо са представом о једењу. Тако се култ Хекате, подземног божанства, прослављао трпезом; на раскрсницама су постављани столови са јелом, „Хекатини ручкови“;⁴⁷ иконографија катакомби доказује идентичност тих Хекатиних трпеза са хришћанским агапама, са погребним агапама.⁴⁸ У сваком случају, у старим хришћанским катакомбама често се појављују слике исто таквих некродипни, и стручњаци у њима виде спајање агапа са евхаристијом тумачећи их као симбол васкрсења.⁴⁹ Ту трпезу, трпезу тајне вечере, Игњатије Антиохијски назива „лек за бесмртност“ и „средство против умирања“.⁵⁰ Као слика бесмртности и превазилажења смрти, трпеза се јавља управо на надгробним сликама, и тиме наговештава, да кажемо Анриховим речима, гаранцију васкрсавања.⁵¹ Већ су стари народи знали за то да су јело и пиће најважнији елемент свих религиозних празника.⁵² А најиндикативнији остаје, наравно,

⁴⁵ Fritze, 1896, 347; Dütschke, 1875, № 190; Dumont, 1876, № 105; Stengel, 1905, 204; Dieterich, 1897, 11; Mapp, 1922, 133; Mapp, 1926 (1), 384; Mapp, 1925, 59. Године 1926. нађена је још једна слика покојника са породицом за столом, на коме се налазе хлеб и вино, са главом коња и змијом (Winbolt, 1928, 178).

⁴⁶ Plat. Rp 363 C; Ar. Fr. 488, 6 Kock (CAF I, 517). Види: Сумцов, 1893. В. дозивање мртваца: „Устани, тај и тај, да једеш и пијеш!“ (Ephr. Ancor. 86, 5).

⁴⁷ Ar. Pl. 594.

⁴⁸ Saintyves, 1907, 67.

⁴⁹ Anrich, 1894, 185. О погребној евхаристији в. Klauser, 1927, 126.

⁵⁰ Ign. Ant. Ad Ephes. 20, 2; по Јовану Златоусту, то је *αθανάτος τράπεζα* (Chrysost. Hom. in Epist. ad Hebr. 13, 4). Anrich 1894, 181, 182.

⁵¹ Anrich 1894, 199; Dieterich, 1903, 95, 172; Gruppe, 1906. Bd. 2, 732 sqq.; Oldenberg, 1894, 326 sqq. Види Валгалу и мухамедански рај.

⁵² Plut. No posse 21; Anrich 1894, 112.

обред трпеза на гробу, који нам помаже оним коментарем који сада налазимо у археологији. Имам на уму престо, првобитно сто над прахом покојника. Тај престо постаје главна светиња у храму, где остаје да стоји над мртвим телима (такозваним „посмртним остацима мученика”); на престо се полажу „свети дарови”, хлеб и вино, који дају превазилажење смрти и сапричешништво божанства. Јасно је да се ни тај хлеб и вино, ни јело, ни смрт у свом осмишљавању не подударују са нашим савременим осмишљавањем. Овде наступа тренутак када се треба запитати: шта је смрт у представи првобитног човека и зашто смрт може бити повезана с јелом. Одговор на ово питање води нас у круг представа о мајци-земљи, касније у култ аграрних богова и њихову метафоричку интерпретацију.

9.

Најважније што треба рећи овде јесте: смрт се, у свести првобитног човека, јавља као начело рођења; земља-пакао јесте земља-мајка, која рађа не само биљке него и животиње и људе.⁵³ Отуда слика смрти као дародавке живота и сваковрсне плодности, као фруктодоре и онесидоре, отуда и двостука семантика „семена” и „сетве”, „жетве”.⁵⁴ Сваки плод, било да је то дете или вегетација, јесте непосредно чедо земље; зато Геја, напола у паклу, држи над површином земље рог обиља, а међу њеним плодовима и зеленилом налази се и мало дете.⁵⁵ Слика смрти-породиле изазива слику кружења, у којем се то што умире поново рађа; рођење, па и смрт, служе као форме вечитог живота, бесмртности, повратака из новог стања у старо, и из старог у ново стање.⁵⁶ Орфички „круг рођења” и „круг старосног доба”, а такође „точак неизбежности” утемељени су управо на таквој представи;⁵⁷ нема смрти као нечег неповрат-

⁵³ Dieterich, 1905, 15, 33; Preuss, 1904, 234. Види: „јер од мртвих су храна и раст” (Hippocr. De insomn. II, 14 Kühn = Hippocr. De vict. IV, 92); Eitrem, 1909, 23. Франк-Каманецкиј, 1925 (1), 80.

⁵⁴ Dieterich, 1905, 49, 101; новорођенче је ре-умрли (23). Отуда „поље орати — децу сејати”. Материјал је такође код њега (78); Mannhardt, 1884, 352 Франк-Каманецкиј, 1932, 121.

⁵⁵ Harrison, 1903 (2), 526, f. 153.

⁵⁶ „Рођење је просто прелазак из једног облика живота у други, сасвим као смрт” (Lévy-Bruhl, 1922, 353, 354, 398). Durkheim још одлучније говори (1912, 384); Dieterich, 1903, 157; Франк-Каманецкиј, 1932, 121. Види код Епихарма: „Ако је земља божанство, онда ја нисам мртац него бог” (Epich. В 64 Diels).

⁵⁷ Eisler, 1910, 502; Lévy-Bruhl, 1922, 361. Митско мишљење не зна за моменат преласка из живота у смрт, из смрти у живот (Cassirer, 1925, 49). Бо-

ног; све што умире поново се рађа у новом изданку, у приплоду, у деци.⁵⁸ Са овом представом је спојена и друга представа: човек и животиње су истоветни са биљем. Као и вегетација, човеков живот брзо вене, а онда поново цвета. Наша три појма — „смрт”, „живот”, „поновна смрт” — за првобитну свест су јединствена узајамнопрожимајућа слика. Зато „умрети” на језику архаичних метафора значи „родити”, „оживети”, а „оживети” — умрети (умртвити) и родити (родити се). И ево, видимо очеве и мајке, који убијају своју децу: тиме им дају бесмртност.⁵⁹ У миту и обреду видимо гутање деце, божанства, човека, и у том чину гутања уста су метафорички изједначена са земљом, утробом, паклом, полним органом.⁶⁰ Прождирањем човек оживљава објекат јела, оживљавајући и сам; „јело” је метафора живота и васкрсавања. Принети жртву — као што указују Тантал и Тијест значи — појести. И значи „спасити”, учинити смрт животом. Са једењем је, на тај начин, везана представа о превазилажењу смрти, о обнављању живота, о васкрсавању.⁶¹ Отуда — касније везивање обреда једења за васкрсле богове, отуда и античке „гозбе бесмртности”, нектари и амброзије који дају избављење од смрти и вечну младост. Зато је разумљиво што су у антици — поготову у Риму — када су се догађале невоље (помор, смртна опасност, рат), одмах прибегавали пулвинаријама и разноврсним култним и јавно-обред-

---

жанство смрти и јесте божанство живота: „Смрт рађа живот изнова” (Eberg, 1929, 17). О точку рођења в. Orph. В 18, 6 Diels; orbis aetatis = κύκλος ηλικίας (Heracl. С 2 (9) Diels). Види: „смрт се ничим не разликује од живота” (Thales А 1 Diels), „једно те исто је крај и почетак” (Heracl. С 2 (9) Diels). Карамзин преноси легенду по којој су у Лукоморју живели људи који су сваке године умирали 27. новембра а 24. априла поново оживљавали (Т. VII. Гл. 4).

⁵⁸ Eur. Fr. 419; Plat. Phaed. 70C; Mimnerm. Fr. 2.

⁵⁹ Кулишер, 1887, 47; Ploss, 1876, 178, 189, 196; Bastian, 1868, 285; Lévy-Bruhl, 1922, 393; Frazer, 1913, 227.

⁶⁰ Да је прождирање означавало рађање показују митови о зачећу од прогутаног плода. Зевс, пошто је прогутао Мудрост, рађа Атену; исто такав је и мит о рођењу Агдистиса. У египатској митологији Батина жена је зачела од иверчице која јој је упала у уста од дрвета — Бате, и рађа Бату; богиња Нут гута вечерње сунце, које рађа ујутро (Лившиц, 1930, 225). Отуда једење, прождирање постаје средство за излечење и праћено је магијским формулама (Pradel, 1907, 127). Код Марцијала, Сенеке, Аристофана и у многим другим бајкама задњица је изједначена са устима и зато говори; у миму Κυρία Πορδίη — божанска фигура (Weinreich, 1923, 55), тамо је и литература). Неко у сну види да „на задњици постоје уста са великим и лепим зубима, и њима се говори, и једе, и ради све што раде уста, и има све као што имају уста” (Ibid.). Та метафора се развија у мотив код Мазучија: ковач долази код даме и хоће да је пољуби, не знајући да му је супарник-калуђер подметнуо да пољуби „она уста кроз која се избацују вишкови хране у септичку јаму” (Новел. 29).

⁶¹ Такво је васкрсавање Христа у облику једења (Лук. 24, 30, 35 (преламањем хлеба), 41—43; Марко, 16, 14; Јов. 21, 5).

ним трпежама: то је била жртва искупљења, која је избављивала од смрти.⁶²

10. СТАДИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ МЕТАФОРЕ „ЈЕДЕЊА”

Дакле, чином једења одиграла се смрт — васкрсавање објекта једења, оних који су јели и, осим тога, небеског и загробног божанства. Таква веза између космичког оличења (божанство), човека појединца и колективног човека, повезаност једењем — таква семантичка веза, изражавана поистовећивањем, говори о томе да је створена не у античкој него у примитивној, архаичној, сливеној свести; то је типична свест тотемистичког периода, која космос и заједницу поистовећује у тотему. Једење — централни чин у животу друштва — осмишљава се космогонијски; у чину једења космос (= тотем, друштво) нестаје и појављује се. Зашто баш у чину једења? Наравно, не зато што биолошко, реално једење даје некакав повод за то; него зато што је једење повезано са производњом и чиновима рада више него ишта друго; свест не остаје незаинтересована за то него ради на тако важној појави — издваја је из контекста стварности, наглашава је, извлачи у први план погледа на свет, али је, наравно, осмишљава специфично, у категоријама схватања света уопште. Ето зашто једење добија космогонијску семантику, смрти и обнављања васионе, а у њој читавог друштва и сваког човека појединачно, тј. тотема. Наравно, сами појмови космогоније, смрти, васкрсавања итд. не могу бити својствени за тако рани стадијум људске свести; али, ми данас немамо могућности да будемо довољно прецизни, јер научни рад о тој свести морамо излагати нашим савременим, појмовним терминима, нашем савременом семантиком. Одмах правим ову ограду да бих отклонила даље недоумице; било би сувише сложено и гломазно давати описно метафору смрти као „оно што рађа — рађа”.⁶³ Првобитно, у ловачкој заједници, то

⁶² Liv. XXII, 1 и мн. др. На томе је заснован још увек живи обичај из свакидашњег живота — чашћавања гостију храном.

⁶³ Овде је је очигледно штампарска грешка, коју можемо исправити полазећи од паралелног текста у *Семантици сижеса и жанра*: „...глад је доживљавана као умирање, али пошто појма 'смрти' у нашем значењу још није било, он је замењиван еквивалентом, непреводивим на наш савремени језик, али пред нама се налазе на хиљаде примера у значењу 'онога, што рађа'”. И на другом месту: „У прогенији ње [слике — Н. Б.] 'све је једнако свему', али никако не у њеној ефективности, иначе би читав свет био покривен само једном сликом. Видимо их на десетине, стотине и на десетине стотина. Поготову слике 'онога што рађа' (смрти) има непрегледан број варијаната”.

је нестајање-појављивање свега што постоји у спољашњој природи, тј. тотема у његовом друштвеном и космичком значењу; у земљорадничком друштву појављује се слика смрти и васкрсавања. Морфологија метафора се стадијално мења и варира. Ловачка свест је замишљала тотема, тј. друштво и космос, као животињу; али, та животиња има реалну природу продуктивне животиње онолико колико и космичку природу; она је небо, сунце, земља, вода итд. Кидајући је рукама на комаде — такав је облик примитивног лова и једења — ловачко друштво заједнички једе њено пресно месо и пије свежу крв, али то му нимало не смета да раскомаданог тотема замишља као сунце, које појединим комадима зрачи светлост и топлоту.⁶⁴ То оставља дуге трагове у потоњим свакидашњим и богослужбеним радњама једења, које задржавају везаност за одређено стање сунца; треба се подсетити вечерње службе, јутрења, везе између једења и заласка или изласка сунца, итд.⁶⁵ Тотемистички карактер таквог једења огледа се у томе што је чин комадања и грижења зубима представљан као чин бесмртности, спајања човека и тотема, човека и космоса.⁶⁶ Међутим, ловац савладава зверку борећи се голим рукама: то је онај најранији стадијум, када као оруђе за производњу служи рука, али ускоро ће штап и камен да јој притекну у помоћ.⁶⁷ Борба голим рукама, јединоборство у производном и друштвеном животу првобитних ловаца заузима једно од главних места; борба је централни догађај, влада погледом на свет у ловачком систему слика. Борећи се голим рукама, убијају тотема а затим га комадају и једу:⁶⁸ ето зашто се једење семантички повезује са борбом и мегданом. У каснијем обреду и обичају, за време јела се приређује борба голим рукама; само једење и пијење такође постају борба, касније такмичење, и у миту једно добија карактер другог; метафора „једења” се изједначава са метафором „борбе”.⁶⁹ У

⁶⁴ То значење се задржало у језику: δαίωμα — „делити на комаде”, „растрзати”, али и „горети”, „пламтети”, „палити” (δαίω, δαίς, — „бакља”, „битка”, δαίς — „гозба” (где свако има једнаку порцију, такозвану гозбу следовања).

⁶⁵ Види сунчану трпезу код Етиопљана (Herodot. III, 18); ἀριστον — доручак, дословно значи „јутраник”, од „res”, тотем-сунце и зора-јутро (Marr, 1926 (2), 228).

⁶⁶ „и који једе мене... и он ће живљети мене ради” (Јов. 6, 57); „Које једе моје тијело и пије моју крв стоји у мени и ја у њему” (Исто, 56).

⁶⁷ Marr, 1927 (3), стр. 89.

⁶⁸ Види: Петров, 1934, 140.

⁶⁹ Мнесимах и Колофониј код Athen. 421 b-d; Posid. FHG III, 265, 259; Nic. Dam. FHG III, 416; Деметриј Скепсијски код Athen. 155 b; Tacit. Germ. 22. Тиме се објашњавају многобројна античка такмичења у једењу и пијењу (Харес, Тимеј и Никије код Athen. 437 a-c, f, 438 a; FHG I, 225). За време јела заподева се такмичење у лепоти, уз учешће судија (Xen. Conv. V, 1). У војсци

земљорадничком периоду комадање животиње се претвара у дељење, ломљење, комадање хлеба;⁷⁰ међутим, питагорејци су забрањивали тај обред, јер је комадање (ломљење) хлеба у предању повезивано са смрћу.⁷¹ Истовремено са спармагосом хлеба постојао је и обред цепања дрвета на комаде; у том периоду постају очигледни плодност и фаличност, мушкарци цепају дрво а жене изводе плес око дрвета.⁷² Дивља животиња се претвара у домаћу стоку; у племенском друштву то више није тотем, него божанство, још касније богочовек. Вођа колектива, који је био и тотем-животиња, и делилац јела, и множинско-једнински члан који једе, у том периоду диференцира своје функције; жрец и кувар, глава рода и цар добијају одвојени живот. Поред борбе и комадања, јело се поистовећује и са ходањем, које по себи представља један од најустаљенијих елемената сваке првобитне радње. Колективно кретање првобитне ловачке заједнице, масовно сељење са места на место по широким, необично ретко настањеним просторима, кретање које је тесно везано за производњу и облике рада, са социјалним формама — игра велику улогу и у ловачкој свести, мада се осмишљава веома својеврсно. Сеоба колектива, сеоба тотема у првобитној свести одговара сеоби читаве околне природе — сунца (неба);⁷³ сунце, пре него што почне ход по хоризонту, савладава непријатеља, мрак, у облику животиње.⁷⁴ Зато се ходање сматра за реалију, али истовремено и за метафору; и у једном и у другом случају је повезано са борбом против животиње, са черечењем — једењем животиње. Истовремено, сеоба се доживљава равнински, тј. сеобом није истакнута динамика

су се за време јела одржавала такмичења у певању, а победник је добијао награду од полемарха; та победничка награда је била месо (Филохор *FGH I*, 393). Види: Хераклово такмичење у јелу са Лепрејем, празник надметања у пићу — Хоје, обичај да се за време јела и пијанке надмећу ко дуже издржи да не заспи, с наградом у облику медених колача итд. У фолклору „гозба” означава „битку”, „варити пиво” и „гозба” = тући се, бити се (Потебняб 1860, 14), једење као „рат” — уобичајена је метафора у књижевности; типична је сцена код Хелиодора, где се даје рат за време гозбе и свесно спајање гозбе и убиства (*Heliod. V*, 32; *v. I*, 1); *v. Ibid*, III, 10.

⁷⁰ Отуда „хлебни човек” и „хлебна лутка”, које су у свакидашњем обреду делили присутнима у одређеној кући, а затим јели (*Mannhardt*, 1884, 179).

⁷¹ *Jambl. Vit. Pyth.* 86; *Diog. Leart. VIII*, 35; *Pythag. C 3 Diels*. Питагорејцев потврђује погребни обичај Старих Словена: уз главу мртваца стављали су комад хлеба, а затим га делили међу присутнима на сахрани (*Котляревский*, 1891, 225).

⁷² *Calderon*, 1913. Види *X тезу код Иванова* (1923, 281): „Растрзање као *hieros gamos*” која, међутим, није дотакнута у самој књизи.

⁷³ „Оно сунце излази... радује се, као цин, претрчи поприште: од краја небеса му је излазак, а хода до краја...” (*Пс.* 19 (18), 6—7).

⁷⁴ *Лившиц*, 1935, с. 232, 235, 238.

кретања него масовно-компактан, безлични карактер корачања, нестајања-појављивања. Не само што једу него и ходају до јела, а на челу иде „водич”, предводник, вођа; то је најпре то-тем у облику животиње, персонификација сунца и неба, а у земљорадничком периоду — оплођивач. Литургијска литија са свештеником на челу, у пратњи светлоноша; процесија на челу с богом, представљеним у облику животиње, или на челу са животињом, окруженом бакљама — познати су примери из богослужења и обреда; а тако је и у обичају одласка манастирске братије за трпезу или одласка за сто на двору, или у аристократском, најконзервативнијем начину живота.*

Превела с руског
Радмила Мечанин

---

* Одломак из књиге *Поетика сјжеа и жанра*.

КАМАЛУДИН СЕРАЖУДИНОВИЧ ГАЦИЈЕВ

АПОЛОГИЈА ВЕЛИКОГ ИНКВИЗИТОРА

*Да не бисмо досйели у йакао, ййреба йаж-
љиво йрочиййи йуш који ка њему води.*

Н. Макијавели

За правилно разумевање суштине људских заједница кључни значај има вечни проблем саодноса слободе и ропства. На ову тему написано је неизбројиво мноштво радова, па ипак је она неисцрпна пошто је безмало сваки нараштај, а да већ не говоримо о различитим епохама, културама и цивилизацијима, поима на свој начин. Стога је природно што је, уз сву распрострањеност самих идеја слободе и ропства као најзначајнијих категорија људског постојања, веома тешко, ако не и немогуће, одредити њихову природу, фундаменталне карактеристике и саоднос. Сваки покушај одређења природе ових феномена покреће кардинална питања о суштаству и постојању човека, смислу његовог живота, месту и улози у друштву, саодносу слободе и одговорности итд.

О трансформацијама васељенских размера које проживљавамо и с њима повезаним споровима и дискусијама, захтеви за неодложном и свеобухватном слободом често собом заклањају њену вишестраност, разноликост, неједнозначност, противуречност, повезаност с многим другим друштвено-политичким феноменима, институцијама, вредностима, таквима као што су власт, насиље, ауторитет, једнакост, праведност, одговорност, моралност итд. Разуме се, у једном чланку није могуће дотаћи чак ни у најсумарнијем облику све иколико значајније аспекте овог сложеног и слојевитог проблема. У чланку који се нуди читаоцима биће дотакнута само нека питања која могу да баце млаз светла на проблем саодноса слободе и ропства, слободе и једнакости. Главна пажња у чланку посвећена је разоткривању

поменутог проблема у контексту легенде о Великом Инквизитору.

Слобода је социјална категорија. Изван друштва немамо право да говоримо о слободи пошто она може да буде реализована само у систему односа међу људима. Уз истоветност неких базичних карактеристика, поимање садржаја и путева реализације слободе у сваком конкретном друштву зависи од карактера и садржаја његових доминатних национално-културних, друштвено-историјских, социо-културних, политичко-културних, конфесионалних и других норми, правила, ставова, вредности итд. У исто време слобода је историјска категорија пошто је њено савремено поимање настало у процесу дуготрајног историјског развоја. Овде морамо поновити општепознату тривијалност да се човек нипошто није појавио на историјског арени као независна и слободна индивидуа, већ је слободу и индивидуалност, персоналне параметре, стекао само у процесу историјског развоја. И доиста, интерпретација овог појма код човека који је живео у некаквој првобитној општини или пак у старогрчком полису, и савременог Американца, Француза или Руса у многим аспектима може се битно разликовати.

Савремено поимање слободе, као што је познато, нераздвојно је повезано с формирањем и афирмацијом идеја личности, грађанског друштва и правне државе. Као што је познато, преласком из средњовековља у ново доба стару светоназорну парадигму заменила је нова чији је интегрални део постало радикално превредновање места и улоге човека у друштву и држави и, у складу с тим, идеје слободе и ропства, слободе и једнакости. Управо је ново доба са својим рационалистичким погледом на свет обезбедило услове за социјалну, економску, политичку и духовну еманципацију човека, уздигло људски гениј до невиђених висина, омогућило му да проникне у тајне макро и микро света раније покривене непрозирним покровом маје. Нови облици устројства живота на рационалним, научним основама створили су људима удобност и комфор о којима људи претходних епоха нису могли ни да сањају. С формирањем и институционализацијом политичке демократије и правне државе број људи без преседана у историји човечанства добио је личну слободу у економској, политичкој, социјалној и другим сферама. Штавише, ови процеси на одређеној етапи пружили су могућност појединцу да се осети као господар света, искључиви творац властите судбине.

Овај факат нашао је свој израз у широкој популарности коју је попримила позната максима Протагоре, једног од утемељивача софизма: „Човек је мера свих ствари, оних које по-

стоје да постоје, и оних које не постоје да не постоје.” У хуманистичкој традицији и рационализму с њом повезаним ова теза у форми *Panton chrematon metron antropos* — човек је мера свих ствари — постала је једна од централних. Приврженост овој тези у крајњем резултату улила се у безграничну веру у човека и његове подухвате. Штавише, достигавши одређени ниво самосвести, људи су пожелели да „буду као богови, знајући добро и зло”, тајне свемира и сопственог постојања. На уста Фридриха Ничеа Заратустра је обзнанио смрт Бога. У крајњем резултату, како је наглашавао Албер Ками, „од маркиза де Сада до данас прогрес се састојао у томе што се ширио затворени простор где човек без Бога управља по властитим законима”.¹

Међутим, како је показало историјско искуство, претерану веру у човека, максимум „човек је мера свих ствари”, није могуће једнозначно оценити. Према подацима антрополошких, археолошких и историјских истраживања човек је од времена свог издвајања из стања чопора и попримања карактеристика врсте *Homo sapiens*, по својим биосоцијалним и психофизиолошким својствима током многих хиљада година претрпео само незнатне промене. Фундаментална обележја, која су му својствена као посебној врсти насталој још у праисторијским временима, остају неизбежно својствена његовој природи и данас, и можда ће остати својствена и заувек. „Можда нам”, пише тим поводом Карл Јасперс „прети опасност да се изнова претворимо у људе каменог доба јер то, заправо, никада нисмо ни престали бити.”²

Ова истраживања показују да сваковрсне теорије о изузетно доброј природи човека, благо речено, нису увек у складу с реалностима историје човечанства. Није постојао, не постоји нити ће постојати човек који би био одраз само добрих начела и чија природа би се могла изменити у потребном правцу, онако како бисмо желели или како нам падне на памет итд. „Слобода” и „ропство”, „добро” и „зло”, „лепо” и „ружно”, „праведно” и „неправедно” — само су речи лишене смисла изван конкретног социо-културног, национално-историјског, традиционалног и иних контекста, а нарочито изван видокруга истинске човекове природе. Природно је да је човек друштвено биће, обдарено особинама друштвености, привржености колективном начелу доброте, љубави према ближњем, алтруизма итд. Али не можемо а да не признамо да се у њему егоизам комбинује с алтруизмом, антисоцијални принцип са социјал-

¹ Камю А.: *Бунтујућий человек*. Москва, 1990, 197.

² Јасперс К.: *Смысл и назначение истории*. Москва, 1991, 57.

ним, индивидуализам с колективизмом, хедонизам с еудајмонизмом, агресивност с мирољубивошћу итд.

Може се рећи и више: у дубинама човекове природе, истовремено с божанским начелом схваћеним као „добро”, корени се сатанско начело, злодуховље које представља средиште импулса суровости, садизма, похлепе, зависти, ирационалних побуда охолости, сујете и користољубља итд. У дубинској онтолошкој димензији човека, како наглашава Фридрих Шелинг, „садржи се целокупна моћ мрачног начела и у њему се садржи и сва сила света. У њему су оба средишта: и крајња дубина понора и најузвишенија граница неба.”

Неретко се могу сусрести размишљања о томе да се агресија, непријатељство и друге негативно схваћене карактеристике људи, одређују непознавањем претпостављеног противника. „Демонизација другог”, каже се, на пример, у књизи *Превладавајући баријере. Дијалог између цивилизација* иде руку под руку с „непознавањем другог”. Затвореност, границе, непријатељство и демонизација — све је то на овај или онај начин последица непознавања.³ Међутим, на нашу велику жалост, морамо да констатујемо да почесто управо изванредно познавање другог служи као основа на којој израстају изданици непријатељства и агресивности. Као што не без основа констатује Конрад Лоренц, „акумулација агресије је тим опаснија уколико чланови дате групе боље познају један другог, уколико они један другог више разумеју и воле. У таквој ситуацији ... сви стимуланси који изазивају агресију и борбу унутар врсте доживљавају нагло снижавање прага толеранције. Субјективно се то изражава у томе што човек на најситнији гест свог најбољег пријатеља — макар се само накашљао или усекнуо — одговара таквом реакцијом као да га је у најмању руку ошамарила пијана битанга.”⁴

И, доиста, Каин је више него било ко други (осим, можда, оца и мајке) био близак свом брату Авељу, познавао га је боље од било кога другог, па га је ипак — убио. Где је гаранција за то да је човечанству дато да се отараси каиновског печата? Многобројни грађански ратови којима је обележена историја већине држава, а који су се одликовали посебном свирепашћу и суровашћу, пружају основе за негативан одговор на ово питање. Тешко је претпоставити да су Јермени и Азејберџанци, или Абхази и Грузини, Срби и муслимани у Босни и Херцеговини, који су поколењима живели заједно, знали и

³ Преодолевая барьеры. Диалог между цивилизациями. Москва, 2002, 84.

⁴ Лоренц К.: *Оборотная страна зеркала*. Москва, 1998, 100.

разумевали једни друге слабије него, рецимо, Руси и Швеђани, који од петровских времена нису ратовали међу собом.

Ерих Фром је тврдио да агресија није урођено већ „стечено човеково обележје”, да она не припада предисторији већ историји. Човека је, по његовом мишљењу, наговорила на зло управо историја, подстакавши у њему агресивне, деструктивне страсти. Самим тим се прећутно сугерише мисао да промена услова социјализације може да има за своју последицу елиминисање агресивног начела из човековог живота. Међутим, анализа процеса успињања човека из живота у чопору и његова трансформација у *Homo sapiens*-а и субјекта историје не оставља сумњу у исправност закључака оних аутора по којима агресивно понашање људи има фиологенетске корене и представља један од урођених човекових инстинката. Како је показао Конрад Лоренц, агресија није просто реакција на одређене спољашње услове, већ је аутентични примарни инстинкт који се манифестује спонтано и усмерен је на очување врсте. Да то није тако „могли бисмо темељно проучити и искључити факторе који изазивају ову реакцију”.⁵

У том контексту неће бити претерано ако тврдимо да сви социјално-патолошки облици одступања од општеусвојених друштвених норми, као што су агресија, суровост, мржња, садизам, мазохизам, манијакалност итд., нису просто елементи унесени споља у људску природу, већ се корене у самој његовој природи. Спољашњи свет, друштво, стварају само више или мање повољне услове за њихово испољавање и артикулацију. Фашизам, нацизам, стаљинизам и њима слични феномени неретко се тумаче као својеврсне аберације, манифестације социјалне, социокултурне и политичко-културне патологије. Да ли је то тако? Доиста, они се карактеришу крајњим конформизмом, мржњом према наслеђу прошлости и непријатељима у које често убрајају сав остали свет, необузданим самохвалисањем и неприхватањем другачијег мишљења, пећинским депотизмом, приврженошћу најпримитивнијим и сатанистичким сколностима људске природе итд. То исто важи и за агресију, ратове и конфликте. То је вредносни суд који мало шта доприноси научном објашњењу. Агресија, ратови и конфликти су стварне компоненте свих друштава током целокупне њихове историје.

Важно је имати на уму да је, према предању, Бог створио свет по својој божанској вољи и човека — по своме подобију. Према томе, ми нисмо анђели управо по Његовој вољи. У том смислу може се тврдити да је човек, са своје стране, створио

---

⁵ Исто, 96.

себи Бога по свом образу и подобију. Бог и човек су сарадници на послу стварања како видљивог тако и невидљивог света (назовимо га условно духовним). То исто важи и за Ђавола. Овде се можемо сложити с Иваном Карамазовим када он каже Аљоши: „Ја мислим да ако ђаво не постоји и ако га је, значи, створио човек — онда га је створио по својој слици и прилици.” О искључивој заинтересованости ђавола за зле поступке сасвим солидно смо упознати. У том контексту такође су интересантни суровост, каприциозност, окрутност с којима је Бог неретко представљен у Библији.

Добро и зло, Ђаво и Бог, ако допустимо њихову раздвојену егзистенцију, увек иду међу собом руку под руку. Упозоравајући на то Исус Христос каже: „Јер ће многи доћи у име моје говорећи: Ја сам Христос. И многе ће преварити” (Мат. 13, 6). И, доиста, Ђаво се често људима јављао и јавља у облицију Бога и обрнуто. При чему су се они који су се појављивали пред светом с претензијом искорењивања зла неретко показивали као сушто ђавоље племе. Ако је Бог начело добра, онда, како показује целокупно искуство историје човечанства, Ђаволу као оваплоћењу злог начела у хијерархији духовне сфере не може припасти подједнако место као и Богу. Или сам Бог оваплоћује оба ова начела, и у том погледу пребива с оне стране истине и неистине, или је Он незамислив без свог нераздвојног двојника — Ђавола, који располаже потпуним суверенитетом у, како је називају, сопственој епархији.

Без Исуса Христа не би било ни самог Антихриста. Антихрист је деривација самог Христа као што је Луцифер деривација Бога. Долине постоје зато што постоје планине, а планине постоје зато што постоје долине. Бог постоји зато што постоји Ђаво, а Ђаво постоји зато што постоји Бог. Они у нечему искључују један другог, они су непомирљиви антагонисти, али истовремено и допуњују један другог и у том погледу су, као што је претходно речено, сарадници на послу стварања света. Човек је — место сусрета Бога и Ђавола. Човек је — место сусрета и подударности супротних начела: милосрђа и суровости, мирољубивости и агресије, консензуса и конфликта, поретка и анархије, социјалности и асоцијалности итд. Другачије речено, човек је — живо, поларно, противуречно биће а не компјутер или, како је говорио Достојевски, „клавирске дирке” или „шраф”. Човек је — дволики Јанус вечито распућен на два противуречна пола.

То се односи без изузетка на све сфере и аспекте људског бивствовања, како материјалне тако и духовне. Склони смо да говоримо о царству духа само у чисто позитивном значењу подразумевајући под њим искључиво царство добра, праведно-

сти, високе моралности итд., једном речју, царство једино и једино узвишених ствари. Но да ли свет можемо замислити само као Олимп, без дубине, без понора, без Хтона? Да ли је то свет искључиво добрих момака где нема места лошим момцима? Целокупно искуство историје човечанства даје на то негативан одговор. Стога није сасвим коректно давати монопол у духовној сфери само Богу јер су и Бог и Ђаво — творевине људског духа. Њега није могуће замислити као некакву датост која се у целини састоји из позитивних, узвишених небеско-светлозарних обележја и категорија, слободну од свих негативних обележја и атрибута који се, по правилу, због неразумевања противстављају сфери духа. Није случајно Шарл Бодлер својој најпознатијој збирци песама дао назив *Цвеће зла*, а Салман Рушди свом роману, посвећеном пророку Мухамеду — *Сатански стихови*. У ремек-дела уметности спада Гојина слика *Сан разума ствара чудовишта* итд. Могло би се навести мноштво примера када су се духовни феномени ставили у службу погрешних, рушилачких поступака а свештена лица, одрекавши се световних, чулних задовољстава, посвећивала свој живот рушилаштву, била обузета властољубљем и у име вере чинила стравичне злочине. Стога је можда био у праву Дмитриј Карамазов када говори да „лепота није само страшна већ и тајанствена ствар. Ту се ђаво с Богом бори, а поље битке су — срца људи.” Ако се сложимо с тим, онда је веома тешко одредити где је тако жељени осмех лепоте, а где зловна гримаса ђавола.

Ариман, Луцифер, Иблис су „законити” чиниоци света као што су Ахурамазда (или Ормузд), Бог, Алах. Рај поприма своју легитимност управо стога што у сфери духа има свој антипод — пакао. Ђаво је — „Бог низина”. Симптоматично је што је у старогрчкој митологији сваки од олимписких богова имао свог хтонског двојника, па чак и светлозарна Персефона. У зороастризму сами Ахурамазда и Ариман, као господари царства добра и зла, потичу од Зерауне-Акрене — бесконачног апстрактног светског начела. Заправо, такав приступ има своју потврду и код већине других религијских система, пошто се, уз сву своју благод, њихови богови у крајњем резултату не показују свемоћним, јер у противном случају не би допустили постојање својих антипода. У том смислу је, очигледно, био у праву Џон Стјуарт Мил који је средином 19. века тврдио да верује у свеблагод божју, али не и у његову свемоћ. У прилог овој тези подсетимо се да је сама појава Спаситеља на свету била, како сведочи Свето писмо, праћена покољем новорођенчади. Испада да је самом Спаситељу био непоходан спас од цара Ирода, а тај циљ је био постигнут по цену живота мно-

штва новорођенчади. Према томе, за спасење људи по цену свог живота Христос (или његов Бог-Отац) првобитно је допустио покољ невине деце. А шта у том случају да радимо с оном детињом сузицом која је драгоценија од сваке хармоније чак и светских размера? Што се тиче Ирода, он није био ни први ни последњи владар који није презао од ма ког злочина како би одбранио своју власт. Карактеристично је и то што је и сам Исус Христос бар у једном тренутку посумњао у свеблагод и свемоћ Божју. Према предању, на врхунцу својих мука на крсту, обраћајући се Свевишњем, узвикнуо је: „Или, Или, лама савахтани? — Боже мој, Боже мој, зашто си ме оставио?” (Мат., 27, 46).

Отуда се може тврдити да тајна и тајанство живота укључује у себе, напоредо са стремљењем навише, у сферу надличног, божанственог, такође и мистерију греха. Свемир и живот као интегрални његов део препуни су судбинских противуречности: пали живот, патња и трулежност света — такође су неодвојиве карактеристике људског бића као и највише блаженство, узвишени полет интелекта и духа. Зар није речено да је први пали анђеоски „био виши од свих осталих” и од свих ближи Богу, по својој чистоти и светости њему најподобнији. Није случајно што у *Изгубљеном рају* Џона Милтона Сатана бира побуну против Творца пошто сматра да је овај последњи користио добро ради постизања својих циљева. Самим тим је допуштена могућност да сам Предвечни може да буде у понечему несавршен. Штавише, он једноставно може да грешити.

„И Господ видећи да је неваљалство људско велико на земљи, и да су све мисли срца њихова свагда само зле.

И покаја се Господ што је створио човјека на земљи, и би му жао у срцу.

И рече Господ: хоћу да истријебим са земље људе, које сам створио, од човјека до стоке и до ситне животиње и до птица небеских; јер се кајем што сам их створио” (Постање, 6, 5—7).

Из овога можемо извести закључак да је Бог, ако је предвидео последице свога чина (из овог одломка проистиче да Он није располагао том способношћу), могао и да не створи човека и остале твари, а увидевши каквим се човек показао у самој ствари, разочарао се у своју творевину. Имајући ово у виду, можемо се сложити са Сергејем Ејзенштајном који је сматрао да се једино питање које треба да интересује физичара састоји у следећем: да ли је Бог извршио најбољи избор у тренутку стварања васељене? Судећи по претходно наведеном исказу, он несумњиво није одобрио своју одлуку у вези са стварањем човека.

Очигледно да се тема зла уопште не своди на проблем „злочина и казне”, да је зло знатно дубљи, онтолошки проблем. У поменутом контексту не можемо а да се не сложимо с Достојевским који је открио злочин у дубинама човекове душе, где се, по његовим речима, „Бог бори с ђаволом”. Како наглашава Николај Берђајев у свом делу *О човековом послању*, постојање зла је највећа тајна световног живота и највећа тешкоћа за официјелну теолошку доктрину и сваку монистичку филозофију. Међутим, сасвим је могућно да овде не постоји никаква неодгонетљива тајна ако претпоставимо истинитост претходно изложених ставова.

Зло је, усуђујем се да кажем, подједнако као и добро, природни и законити део света у коме живимо, света с његовим врлинама и манама. Овде не можемо а да се не сложимо с Лавом Шестовим који је, анализирајући схватања Фридриха Ницеа, писао: „Он (Ниче) је схватио да је зло исто тако потребно као и добро, потребније него добро. Да су и једно и друго нужан услов људског постојања и развоја и да сунце може подједнако да се уздиже и над добрим и над злим.”⁶ И нико други до апостол Павле признаје: „Добро које желим не чиним, већ зло које не желим скоро увек чиним.” И доиста, у стварном свету је било, постоји и постојаће зло које исувише често односи победу за победом, њега није могуће негирати и проклињати, њега се не можемо ратосиљати, а што се добра тиче оно је исувише често доказивало своју немоћ. Зар крађа, пљачке, насиља, убиства, наркоманија, терор, ратови итд., нису неодвојиве компоненте нашег живота? Како се обично каже, мрачне силе често осветљавају суштину ствари. Стога би свет без, зла у различитим његовим манифестацијама, очигледно, изгледао ненормалан. Онај који покушава да оповргне ову истину, морао би да оповргне реалност самог људског живота. Било би насиље над стварношћу и истином игнорисати ове реалности и приказивати човека као биће искључиво обдарено атрибутима добра и лишено начела зла.

Морамо с горчином признати да је у праву Паул Тилих који се вајкао што се век нашег секуларизованог света обрео као сведок најчудовишнијих представа ових демонских облика, што смо се у најтајнија скровишта зла загледали дубље од већине претходних поколења.⁷ И доиста, попут источњачког факира који је из радозналости отворио чаробни ћуп и тиме пустио на слободу легендарног цина, људи новог времена су

⁶ Шестов Л.: *Добро в учении гр. Толстого и Ф. Ницше*. Москва, 2000.

⁷ Tillich P.: *Dynamics of faith*. In: *Religion from Tolstoy to Camus*. New York, 1961, 383.

својим поступцима и понашањем допринели ослобађању ових сила, страсти, мотива итд., који су у 20. веку довели до успона тиранских режима нацистичког, фашистичког и бољшевичког усмерења и до два светска рата који су постали сушти армагедони, наневши човечанству небројене невоље и патње. У нашем веку над-знања, над-информатизације, тријумфа науке и високих технологија, конфликтогени потенцијал људи ниуколико није умањен, ако чак није и продубљен. Како је показало целокупно искуство 20. и почетак 21. века, „овноидна” свест је својствена не само ранијим епохама већ, по свој прилици, у још већој мери и савремености. Штавише, управо научно-техничка достигнућа су створила неслућене услове у прилог изрођавања „овноидне” свести у параноидну свест. И то не треба да чуди ако имамо у виду да су најбољи будиоци ђавола који спава у души сваког човека постали филм и електронска средства масовног информисања.

* * *

Ако бисмо, у контексту свега реченог на одговарајући начин интерпретирали библијску легенду о паду у грех, могли бисмо тврдити да се први човек, у суштини, мало чиме разликовао од других тварних бића, да је Бог створио само тело Адама. Он је био лишен индивидуалности и индивидуалне воље, њему најбоље пристоји језуитска максима „*Cadaver esto*”, тј. буди безличан, инертан као мртавац. Њему је, под претњом најстрожијих казни било категорички забрањено да окуси јабуку с дрвета сазнања и самим тим је био осуђен на вегетативну егзистенцију, лишен способности, права и усмерености да сазна било шта о суштини људског живота и универзума, да остане с ону страну добра и зла.

Ако је то тако, онда се не можемо отети саблазни тврдње да главна заслуга у стварању разумног човека — *Homo sapiens* — не припада утолико Богу, колико змији-кушачу, јер је управо по њеном наговору, окусивши јабуку с дрвета сазнања, човек стекао разум и, према томе, способност да разликује добро од зла, разумно од неразумног, људско од божанског, дакле, да спозна себе и свет који га окружује. Не може се негирати чињеница да је управо са стицањем ових способности отпочела права човекова историја. Почетак историје корени се у знању. Откриће знања означава, у суштини, одрицање Адама и Еве од божанске одлуке да све остане како јесте. *Operientur oculi vestri et eritis sicut dei, scientes bonum et malum* (отворите очи ваше и будите као богови који знају шта је добро а шта зло) —

казавши то Адаму и Еви змија-кушач заувек је скинула с њихових очију копрену незнања и открила пут сазнању околног света. Управо захваљујући кушању јабуке са дрвета сазнања, нарушавању заповести, захваљујући протеривању из раја човек је стекао способност да постане субјект историје, да започне своју историју. Према томе, човек је започео своју историју актом непослушности божанске заповести. У таквом случају људи би требало да се моле не толико Богу који, како показује историја човечанства, не може, није у стању нити је расположен да спасе човечанство, већ, могуће, како то чине језиди, и Ђаволу, како би се постарали да му се својим молитвама колико-толико умилостиве.

Представе о слободи, једнакости, срећи, задовољству и другим атрибутима укључују у себе целокупну гаму људских страсти, циљева и стремљења — од моралних до аморалних, од племенитих до гнусних, од алтруистичких до егоистичких итд. Другачије речено, то су феномени које можемо означити појмом старогрчке филозофије „адиафора”, који подразумева ствари и односе који сами по себи нису ни позитивни ни негативни. У вези с тим Албер Ками с правом скреће пажњу на чињеницу да карамазовско „све је дозвољено” није дозвољавање било којих поступака већ константација еквивалентности последица свих поступака.⁸

Из овакве поставке питања проистиче да је слобода, слобода воље као стремљења, жеље за самореализацијом, узета сама по себи, апстрактна слобода воље, индиферентна са становишта добра и зла, индиферентна у том смислу да је човек подједнако способан и за добре и за зле поступке. Артур Шопенхауер је то назвао *liberum arbitrium indifferentiae* — индиферентност слободе воље. Позитивну или негативну нијансу она поприма само када је реч о томе у које циљеве се користи. С поменутог становишта посебан значај има то што су злочин, грех, зло, подједнако као и добро — друштвено-историјске категорије и што су незамисливе изван друштвених односа међу људима. Оне су лишене смисла у свету животиња пошто су у питању категорије прожете моралним, вредносним, нормативно-правним начелима. Правила и норме могу бити примењиви само у односу субјеката обдарених вољом и свешћу. Злочин и грех првобитно су, заправо, они поступци чланова рода или племена који представљају нарушавање установљених табуа и норми понашања. Пре установљења ових норми и табуа није могло бити ни њиховог нарушавања, дакле, није могло бити ни злочина и греха. Стога није случајно што у *Посланици Ри-*

⁸ Камю А.: *Миф о Сизифе*. В кн.: *Сумерки богов*. Москва, 60.

мљанима апостол Павле каже: „Јер гријех бјеше на свијету до закона, али се гријех не рачуна кад нема закона” (Рим., 5, 13).

Једино слободан човек може да буде носилац како саме моралности, тако и других вредности и својстава који га у својој укупности и чине човеком у правом смислу те речи. Али у исто време у слободи се корени могућност како најузвишенијег добра, тако и најподлијег зла, слобода је отворени пут како навише, тако и наниже. Неретко ови путеви претпостављају један други, пошто се поступање које се у једном контексту оцењује као добро у другом аспекту може посматрати као зло. Упадљиво је да се знаменита Протагорина теза понекад тумачи у том смислу да је човек мера свих ствари и у оним случајевима када се људи међу собом разликују у мишљењима. При таквом приступу тешко је установити која је од страна у спору у праву а која није, пошто не постоји објективна истина подједнако прихватљива за све људе.

Слобода воље би изгубила смисао ако бисмо јој оставили само једну могућност од могућих алтернатива. Једна једина истина и један једини пут њеног постизања искључују слободу избора. Монопол, монизам, одсуство слободе избора противурече самој природи човека, бременити су учмалошћу и погубни за прогрес људског духа. Потискивање слободе воље, тежња да се све чини на своју руку, када трају дуже време, могу да стимулишу буђење потиснутих сублимираних, латентних инстиката и човек може да пожели хаос, револуције, разарања, крв; из рационално мислећег бића он се претвара у биће с ирационалним побудама, тежњама и поступцима. Слобода и јесте слобода зато што оставља могућност слободног избора између добра и зла. Ако је човек истовремено оваплоћење добра и зла, онда није могућа ни историја која би почивала на једном од ових начела. Штавише, историјско искуство је на наше очи показало да не постоје било какве гаранције о тријумфу начела добра и разума у светском постојању. Манифестујући се и активно делујући у облику појава овог света, зло је много пута тријумфовало и наставља с времена на време да слави своју победу.

Међутим, неизбежност и неотклоњивост светског зла нипошто не значи узалудност и неуспешност борбе против њега. Истинска слобода претпоставља способност и могућност избора између добра и зла у корист овог првог. Управо у вечној борби против зла, у његовом коначном превладавању, човеку је суђено да реализује своје суштинске карактеристике, да сваки пут поново афирмише своја права и претензије на живот на начелима добра, да доказује да зло није нешто безусловно и да оно нипошто не влада светом.

У датом контексту није могуће међусобно противстављати власт и слободу, пошто је слобода могућа само у условима поретка а поредак у савременом друштву обезбеђује власт. Ради учвршћења и заштите слободе човека појединца уопште није обавезно његово ослобађање од свих облика принуде, насиља, власти, забрана и казни. Штавише, при одређеним условима њихово одсуство може неизбежно довести до увођења закона џунгле у друштву, где јачи на савршено „законитим” основама може да черечи и убија слабог све дотле док други још јачи не рашчеречи и убије њега самог. С тим у вези је у праву Николај Берђајев који наглашава да „слобода која не познаје самилост постаје демонском”. Али у људском друштву није довољна само самилост. Управо држава и власт, чији неизоставни атрибут постаје човек с пушком, у стању су да на адекватан начин осигурају слободу и права човека појединца.

Истинска а не само декларативна слобода могућа је само у случају ако власт служи праву. Како наглашава Шарл Монтескије, „слобода је право да се чини све што је допуштено законима”. У противном пак случају, потпуна, ни од кога и ничим ограничена слобода значила би преношење на друштво фамозног закона о преживљавању оних који су најприлагођенији животу чија се главна сврха састоји у оправдавању права јачег да својој вољи потчини слабог. Банална, претерана вера у човека и човек препуштен самом себи у одређеним условима једноставно могу да буду опасни. Ако је човек мера свих ствари и нема никаквог другог начела које би било изнад њега самога, онда је природно што га неминовно походи саблазан да категоричким императивом којим се руководи у животу прогласи максимум: „Што хоћу, то и чиним”. Да се послужимо речима Ивана Карамазова, ако нема бесмртности, „ако нема бога, онда је све дозвољено” па према томе и окончати живот самоубиством, као што је то учино Кирилов у *Злим дусима* Достојевског. Или пак, као што каже један од јунака Габријела Маркеса, војник револуције, „ми дижемо револуцију да бисмо се могли женити макар и сопственом мајком”. Од такве слободе човек се може загрцнути. Ако би сваком засебно узетом човеку било дозвољено да чини све што пожели, он такође не би био слободан пошто би то исто имали право да чине и остали чланови друштва у односу на њега самог.

Слобода без поштовања закона и, према томе, без одговорности човека појединца за своје поступке, не потпада под појам слободе већ кршења права. У противном може бити нарушено златно правило грађанског друштва и правне државе према којем се моја слобода завршава тамо где почиње слобода другог човека. Власт, право и закон управо су и позвани да

поставе одговарајуће границе и оквире чије се нарушавање од стране било ког човека појединца сматра нарушавањем права и слобода других чланова друштва.

Стога је погрешно говорити о некаквој апстрактној слободи, природној слободи, која ни у такозваном „природном”, ни у друштвеном или ином стању није постојала нити је могла постојати. Негативно схваћена слобода, са својим негирањем власти и ауторитета, неизбежно води у анархију и, у крајњем случају, у овај или онај облик деспотизма, јер слобода која не зна за границе, по правилу, пре или касније се претвара у своју супротност. При том не смемо заборавити ни чињеницу да је држава којој стоји на располагању ничим органичена власт у стању да постане окрутни левијатан који признаје само своју власт и који користи сва средства, све до претварања свих својих поданика у бесловесно робље. При чему држава, тачније они који жуде за неограниченом влашћу, неретко делују под именом слободе искоришћавајући при том суштинске карактеристике самог човека, па и њега самог, који претендује на неограничену слободу.

* * *

Управо у контексту претходно изложеног на позорницу светске историје искрсава феномен који је свој најдовршенији израз попримио у *Леџенди о Великом Инквизиџору**, феномен који досеже до самих извора људске историје. Он је инкорпориран у самој природи социјалне и политичке саморганизације људских друштава, њему, по свој прилици, припада улога својеврсног беоцуга који обезбеђује јединство и опстанак друштва. Како, не без основа, наглашава Николај Берђајев, иако у *Леџенди о Великом Инквизиџору* Достојевски зацело има у виду католичанство, које разобличава због његове антихришћанске тенденције, тема ове легенде је „знатно шира, она је универзална, у њој су дати целокупна филозофија историје и скривена најдубља пророчанства о судбини човечанства”.⁹ У потпуности се слажући с Берђајевим, ја полазим од тога да се из

---

* Гаџијев, као и многи други аутори, греша кад ово поглавље из романа Достојевског назива *Леџендом о Великом Инквизиџору*. Реч је о поеми „Велики инквизитор”, што се види из речи њеног, наводног, аутора Ивана Карамазова упућених брату Аљоши: „...О, не, нисам је написао [...] него сам ту поему измислио, и запамтио је. Пламено и одушевљено сам је измислио. Ти ћеш бити мој први читалац, то јест слушалац. [...] Поема се моја зове *Велики инквизиџор*, ствар бесмислена, али ја баш имам вољу да ти је саопштим.” (Нап. прев.)

⁹ Берђајев Н. А.: „*Новое религиозное сознание и общественность*”. *Начало главы 1. Великий Инквизитор*.

Леџенде може извести универзална филозофија друштва, идеала и власти, слободе и ропства, господства и потчињавања итд. Василиј Розанов савршено тачно уочава да у својој *Леџенди о Великом Инквизиџору* Достојејевски „није бацио камен на католичанство, већ прегршт песка разасуо по свим црквама”.¹⁰ Ову мисао је боље формулисао сам Берђајев који, настављајући своја размишљања, пише: „То није кавга православља с лажју католичанства, то је несравњиво дубље противстављање двају начела светске историје, двају метафизичких сила... Дух Великог Инквизитора је живео и у католичанству, и уопште у старој историјској цркви, и у руском самодржављу, и у свакој насилној, апсолутној држави, и данас се преноси тај дух у позитивизам и социјализам који претендује да замени религију, да створи вавилонску кулу.”¹¹

Велика заслуга свих иоле значајнијих социјално-филозофских, религијских и политичких конструкција састојала се у томе што су оне имале, као свој главни задатак, регулисање, организацију, систематизацију небројеног мноштва догађаја, процеса, људских поступака, настојале су да дају смер тим поступцима. При том скреће на себе пажњу чињеница да религијске принципе, на пример, по правилу формулишу пророци и ентузијастички, самопожртвовани људи који су спремни да дају свој живот за добро ближњих. Али њихове заслуге пре или касније присвајају служитељи вере, свештеници и лажни богомољци. Док они први стварају веру и живе њоме, други живе на њен рачун стварајући сопствене цркве и олтаре. Први каткада скончавају мученичком смрћу, служећи доцније цркви као везујуће споне. Други њиховим именом оправдавају своју цркву која, једном формирана, поприма суштинске карактеристике организације. Организације пак живе и делују према сопственим законима и правилима, често далеким од норми и циљева које су установили сами оснивачи вере.

То је природно и неминовно ако имамо у виду да свака црква као институција самоорганизације верујућих осећа потребу за својим — како бисмо рекли примењено на световну сферу — идеолошким оправдањем, структурама и механизмима функционисања и саморепродукције. Управо на тој основи настаје првобитни скуп мученика и светаца који се убрзо рангирају и распоређују у складу са одговарајућом хијерархијом рангова. Разрађују се систем догми, литургија, ритуали. Постепено се разлози очувања изворне чистоте вере истичу у први план. Разуме се, параметре како изворности тако и чистоте

¹⁰ Розанов В. В.: *Легенда о Великом Инквизиторе Ф. М. Достоевског*.

¹¹ Бердяев Н. А.: *Пом. дело*, 219.

установљују сами оци и служитељи цркве, који се такође постепено рангирају према статусној хијерархији.

У складу с тим најпре се појављују једнаки и „једнакији”, а затим господари и потчињени. Постепено принципи организације односе победу над вером, пре или касније вера се ставља у службу цркве, ауторитет вере се замењује ауторитетом цркве, а не обрнуто. Она се своди на поштовање ритуала, закона итд. Штавише, главни тумач саме вере постаје црква која поприма статус главне везивне карике између Бога и верника појединца. А у Светом писму је казано: „А кад га упиташе фарисеји, када ће доћи Царство Божије, он им одговори и рече: Царство Божије неће доћи тако да се види. Нити ће се рећи: Ево га овдје, или ево га ондје; јер гле, Царство је Божије унутра у вама” (Лука, 17, 20—21). Али црква не прихвата слободно изражавање воље верујућег и његову, без посредника, директну везу с Богом.

Неминовно, пре или касније, појављују се јеретици и отпадници које, природно, званичне црквене власти предају анатеми и по правилу излажу прогонима, поред осталог и смртној казни, као што је то било, на пример, у хришћанству за време инквизиције. Како не без основа истиче Берtrand Расел, католичка црква би „запрепастила не само Исуса већ чак и Павла”.¹² У том погледу можда је био у праву и Гете када је тврдио да изневеравање мисли самог Исуса представља идеја његовог лажног обоготворења, стварање цркве Исуса Христа и уопште институционализација хришћанства.

Црква не прихвата непослушне, она од верујућих свесно ствара послушну паству, самим тим их поистовећујући с бесловесним овцама а свештенике — с пастирима. Суштина историјске црквене религије састоји се у учвршћењу и реализацији принципа „човек — за Бога” који се у крајњем резултату, раније или касније, изрођава, ако не на речима а оно на делу, у принцип „човек — за цркву”. Она поставља себи за циљ замену урођене, унутарње религиозности човека спољашњом религијом оваплоћеном у видљивој цркви. Изгледа да је с ове тачке гледишта било нешто идолопоклоничко у самој идеји видљиве цркве. Несумњиво је била не мала доза истине у ставу Мартина Лутера који је прокламовао: „Црква постоји свуда где се проповеда и исповеда реч божја; црква се зато и назива царством вере јер је њена глава невидљива и представља предмет вере. Претварати цркву у видљиво царство јесте заблуда... Вера не може да подноси ничију другу главу осим Христа.”¹³

¹² Расел Б.: *История западной философии*. Москва, 1994, т. 1, 356.

¹³ Цит. према: Соловьев Э. Ю.: *Непобежденный еретик*. Москва, 1984, 142.

Друга је ствар што је сам протестантизам такође створио сопствену видљиву цркву са својим храмовима, литургијом, дисциплинским органима итд. То је било закономерно и неминовно, пошто сваки пут када као резултат различите врсте шизми и раскола настају нове црквене деноминације ове последње, оне са своје стране стварају властите црквене организације које у крајњем резултату пролазе истоветан пут претварања у званичну црквену организацију који је пре тога прошла материнска црква. Истинитост ове тезе потврђена је на примерима различитих деноминација протестантизма које су, иступајући против римокатоличке цркве као антихристове институције, на крају крајева створиле своје моћне црквене организације, са свим атрибутима који су их поново претворили у својеврсне посреднике између Бога и верујућих. Симптоматично је да је један од утемељивача протестантизма, Жак Калвин, поставши религиозни поглавар Швајцарске, по свим канонима (католичке) инквизиције осудио на спаљивање Мишела Сервета оптуженог за јерес.

* * *

Анализа историје великих религиозних веровања убедљиво сведочи о томе да је Велики Инквизитор универзални феномен — он проистиче из саме бити било које светске религије која се претворила у цркву било да су у питању хришћански (католички, протестантски, православни итд.) храмови, муслиманске џамије или јеврејске синагоге. Тај феномен је утемељен у самој идеји, у самој институцији цркве (џамије, синагоге). Задатак проповедника и пророка, таквих као што су Мојсије, Исус Христос, Мухамед и др., састојао се у формирању, ширењу и проповедању извесног комплекса идеја и вероисповедних ставова који мобилишу најшире масе ради одрицања од традиционалних, застарелих веровања и на активно прихватање идеја и ставова који они нуде и на основу којих се већ стварају нови системи веровања.

Очигледно да, иако је сваки од пророка имао одређени број властитих следбеника и, условно речено, апостола позваних да уносе у народ реч Божју, с њиховим одласком на онај свет и јединство и чврстина учења брзо нестају, оно се цепа и постаје плен различитих врста секти и вероисповедних општина. Појављује се објективна потреба за људима позваним да редигују, систематизују и канонизују предања, легенде, митове, такозване свете текстове, уоквире их ореолом светости, божанствености, вечности итд. Ова мисија испрва пада у део апостола чији најблиставији пример представља 12 апостола Исуса

Христа, од којих су њих четворица изнела своје верзије живота и учења свога учитеља у облику јеванђеља, тј. Откровења (овде стављам у заграде апокрифне верзије иако можда и оне имају законско право на постојање као и званична јеванђеља).

То исто је, по свој прилици, био случај и приликом састављања текстова Старог завета и других књига Библије и Курана. Разуме се, већ на овој етапи првобитне идеје и веровања били су изложени суштинским редакцијама, променама, подешавања у смеру њихове митологизације и мистификације. То се посебно тичало тумачења и интерпретације садржаја идеја и веровања. Нису се случајно реформаторски покрети у оквири-ма скоро свих религија одвијали под паролем враћања изворима, васпостављања изворне истинске вере.

У том погледу од несумњивог су значаја, на пример, метаморфозе које је претрпела првобитна идеја Исуса Христа о скором доласку царства Божјег на смену царству земаљском. Пре самог Исуса у књизи пророка Исаије било је речено да „још мало, врло мало” дели човека од заветног часа доласка царства Божјег (Библија, Књига пророка Исаије, гл. 29, ст. 17). Од времена његовог појављивања на позорници источног света, у Библији се доста често сусрећу слична обећања. Важно је имати у виду да се Христос појавио не само као месија који је позван да спасе свет који је огрезао у грех, већ и да објави скори долазак царства Божјег на земљи.

Исус и његови следбеници бринули су се пре свега о припреми за долазеће царство Божје, где неће бити било каквих земаљских брига, где ће верујући бити заједно са самим Богом. Зато се прокламује неопходност одрицања од световних брига и проблема. Тако је у Беседи на гори речено: „Не брините се душом својом, шта ћете јести, или шта ћете пити... погледајте на птице небеске како не сију, нити жању, нити сабирају у житнице; па Отац ваш небески храни их. Нисте ли ви много претежнији од њих?” (Мат. 6, 25—26). При том Христов ученик може да буде само онај ко „замрзи на оца својега, и матер, и жену и дјецу, и браћу, и сестре, па и на живот свој” (Лука, 14, 26).

Међутим, Христос умире мученичком смрћу на крсту а у свету се на том плану ништа не мења. Али део његових ученика не губи главу и поприма нов полет у новој вери у васкрснуће распетог Христа.¹⁴ Започевши Христову проповед о спасењу света огрезлог у грех, они уверавају своје приврженике у то да је други долазак Господа, којим ће се свршити судњи дан,

---

¹⁴ Пфлейдерер О.: *Возникновение христианства*. Санкт Петербург, 1910, 76.

близак, а затим ће се учврстити царство Божје. Али ми знамо да се то пророчанство није остварило. Зато је морало доћи до одрицања од фундаменталне идеје првобитног хришћанства о скором наступању царства Божјег и прилагођавања на његово дуго чекање, штавише, до одрицања његовог очекивања у овом свету стварањем Христовог култа. Само на тој основи могла је бити створена црква кадра да опстане у животу, пошто би сваки пут неостварена пророчанства имала за последицу подривање вере у учење и ауторитет цркве. Како је писао Трелч, „већ у апостолска времена царство Божје се слива с црквом и место његовог очекивања заузима слављење цркве, презир према земаљском и пропадљивом и ослобађање светлосног блага смртоносне љуштуре. Царство Божје било је замењено есхатологијом Раја, Пакла и Чистилишта, бесмртности и оностраног живота.”¹⁵ Занимљиво је да је црква осудила као јерес и учење о видљивом повратку Исуса Христа и његовом успостављању земаљског хиљадугодишњег царства спаса. Али, као што је познато, ова идеја у облику различитих варијаната хилијазма или миленаризма изнова и изнова је обнављана међу различитим сектама нецрквеног хришћанства.

По правилу, и најидеалнији пројекти преустројства друштва разбијали су се о реалности друштвено-историјског развоја, пре или касније су били повезани с насилним методама борбе и тежњом за успостављањем монопола власти ради реализације траженог идеала. Сувише често су се приврженици политичког идеализма свесно или стицајем околности лаћали оружаних путева принудног, насилног усређивања људи. Али у крајњем резултату они су на овај или онај начин окончавани неуспехом, а у најгорем случају успостављањем најсвирепије деспотије. С тим у вези Лудвиг Франк скреће пажњу на такав „парадоксалан али очигледан факат”: „Све зло и беда који су царовали на земљи, сви потоци проливане крви и суза, све невоље, понижења, патње у најмању руку 99% су резултат воље за остварењем добра, фанатичне вере у неке освештане принципе које треба неодложно реализовати на земљи, и воље за немилосрдним истребљењем зла, док је једва један стоти део зла и несрећа условљен деловањем отворено зло, директно злочиначке и грамзиве воље.”¹⁶

Може се рећи да су идеали савршене националне државе, савршеног бескласног друштва и интернационализма подстакли не мање ратова, ломова и несрећа од идеала политичког

---

¹⁵ Tröltzsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Gesamtelte Schriften. Band. 1. Tübingen, 1912, 110.

¹⁶ Франк С. Л.: *Крушение кумиров*.

реализма. Током целокупне историје иницијатори ратова и конфликта били су не само различити Ханибали, Александри Македонски, Наполеони, Бизмарци и други, условно речено, реалисти, већ и идеалисти попут браће Граха, Мараа, Робеспјера, Лењина и других револуционара, који су се руководили најплеменитијим идеалима или идеалистичким разлозима, али су постали, у суштини, иницијатори грађанских ратова који су се показали не мање сурови и крвави од ратова међу државама или су пак окончавани терором чије су жртве у крајњем случају постали и они сами.

По правилу, најлакше су побеђивали управо наоружани пророци који су испољили способност да вешто комбинују снагу уверења са силом оружја. Како не без основа наглашава Николо Макијавели, „Мојсије, Кир, Тезеј и Ромул не би могли успети да људи дуго поштују њихове одредбе да су били ненаоружани као што се у наше време десило фра Ђироламу Савонароли, који је пропао са својим новим поретком чим је маса почела да не верује у њега, а он није имао начина нити да одржи чврсто оне који су веровали нити да приволи остале да му верују”.¹⁷ Основаност ових и сличних аргумената доказала је на очигледан начин сва доцнија историја након Савонаролина спаљивања на ломачи. Скоро сва победничка идеална учења показала су се истинитим зато што су њихови носиоци били свемоћни а не обрнуто, како је један познати револуционар тврдио о учењу под чијом је заставом изведена можда у целокупној историји човечанства најрадикалнија револуција.

Стога нам се не чини случајном чињеница што је већина радикалних идеала пре или касније попримала респектабилност, постајала приземнија, губила на радикализму и идеализму и постепено постајала званична идеологија властодржаца, а у супротном случају ишчезавала у маглама историје. О томе сведочи посебно искуство већине хилијастичких, миленаристичких секти и покрета из периода реформације, који су претендовали на враћање изворном, тј. првобитном хришћанству с његовом једноставношћу обреда и односа с Богом и стварање нове заједнице правих хришћана. Међутим, у калвинизму и протестантизму они су завршили стварањем сопствених цркава с властитим ауторитарним облицима управљања, суровом хијерархијом, догматиком, литургијом, које су у суштини свеле на нулу саму идеју свештенства свих верујућих, што је проповедала већина секташких учења и покрета а у почетку и сами вођи протестантских деноминација. Резултати реформације би-

---

¹⁷ Макиавели Н.: *осударь. асуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве*. Москва, 1996, 54.

ли су, с једне стране, верски ратови, а, с друге стране, религијски скептицизам који је постао полазна основа секуларизма новог и новијег времена. По многима од ових параметара различите деноминације протестантизма једва су се разликовале од католичке цркве коју су одлучно одбацивале.

У овом контексту може се рећи да историја друштвено-политичке мисли представља непрестани процес дијалектичке смене идеја и концепција позваних да одражавају и утемељују насушне потребе сваке конкретне историјске епохе. Неуспех или исцрпљивање једних идејних конструкција изводи на сцену нове конструкције које више одговарају духу времена и тај процес се наставља у бесконачност. С извесном дозом упрошћавања може се рећи да као последица разочарања у принципе реализма долази идеализам са својим блиставим и мобилизаторским паролама о праведном и савршеном друштвеном уређењу. А када ове пароле, исцрпивши своје мобилизаторске и интеграционе могућности, пресуше и буду изложене ерозији, наступа тренутак реализма с његовим захтевима ужавања објективних фактора и реалности.

Не треба се стога чудити што историја једноставно не зна за идеале који су се у потпуности реализовали у пракси. С поменути тачке гледишта историју можемо назвати гробљем мноштва нереализованих идеала. Вечна антиномија између идеала и реалности непрестано се саморепродукује, пошто не може постојати статична, непромењива, једном заувек учвршћена реалност. У датом контексту лакше је појмити принципјелну немогућност разрешења антиномије између слободе и једнакости. Обе ове категорије представљају за већину људи пожељне али практично недостижне идеале. Ако теоријски допустимо потпуну реализацију идеала слободе, то би претпостављало нарушавање једнакости и обрнуто, потпуна реализација идеала једнакости — нарушавање слободе и тријумф ропства. Стога су подједнако неодржива како учења која проповедају рушење до темеља постојећег света и стварање на његовим развалинама идеалног, савршеног уређења, тако и учења која сматрају постојећи свет најбољим од свих могућих светова и на тој основи одбијају икакву промену која на било који начин може да угрози постојећи поредак ствари.

* * *

Узете саме по себи, у чистом виду, намере јогија који проповедају апсолутно уздржавање бесплодне су на исти начин као и ставови и поступци револуционара који позивају на

максималну активност у форми директног деловања с циљем рушења старог света до темеља и стварања новог савршеног света на његовим рушевинама. Како истиче Албер Ками: „Оба ова типа људи су у подједнаком степену далеко од реалности, оваплоћују два типа немоћи: немоћи добра и немоћи зла.”¹⁸ И доиста, радикализам било које врсте по правилу доводи до аутодеструкције, пошто се разноврсност реалног света не може утиснути у прокрустову постељу било којих теорија, ма колико оне на први поглед биле савршене. Ако надвладају радикали, они поврх тога сеју семена разарања самог друштва или га пак сами свесно руше. Према узречици: слепа вера има зле очи.

Идеализам и реализам у тандему уравнотежују један другог, гасећи радикализам и с ове и с оне стране. По правилу, ниједан од њих засебно никада није господарио умовима људи. Људске заједнице су осуђене на распадање ако победи било које од ових начела.

У контексту претходно изложеног не би било сасвим коректно приказивати Великог Инквизитора искључиво у мрачним бојама, тврдити да је он у себи персонификовао начело зла и да је уистину био сабрат Луцифера или Ђавола заоденутих у људско обличје. Али за постизање својих циљева Велики Инквизитор је често користио зло, ђаволско начело у човековој природи. Он је, као што је речено, користио мач и насиље у помоћ крсту ради усређивања — ако треба и силом — оног већег дела човечанства који даје предност хлебу у односу на слободу. При том је, природно, подвргао суштинској преради Христово учење прилагођавајући га својим циљевима. О томе сведочи макар та чињеница што је целокупна историја хришћанства — историја непрестаних спорова, шизми, разрада филозофија цркве и вероучења итд.

У целини узев, ако хришћанство узмемо као пример, Велики Инквизитор и Исус Христос оваплоћују и персонификују две стране прапочетака људског постојања. Док је у Христу оваплоћено начело одважности, изазов установљеном поретку ствари, у Великом Инквизитору је то — начело реда и покорности власти. Исус Христос је био учитељ који је сејао реч Божију, доброту, љубав према ближњему, једном речју, темељне вредности и начела формулисана у Десет заповести. Али је учитељ био и Велики Инквизитор који је учио људе како да живе у свету, непрестано их позивајући на разборитост, ред. Док је Христос био учитељ оних сто четрдесет хиљада поклоника слободе, дотле је Велики Инквизитор био учитељ осталог дела човечанства.

---

¹⁸ Камю А.: *Бунтујућий човек*, 343.

Доиста, он је користио прометејевски огањ да би запалио ватре на којима је спаљивао разноврсне живе јеретике, отпаднике од вере, међу којима и Ђордана Бруна који је човечанству донео једну од највећих истина. Али не треба заборавити да је он то чинио у што већу славу Божју, у име Исуса Христа, ради учвршћивања његовог учења, иако би се овде могло приговорити да је Велики Инквизитор ставио ово учење у службу својим личним интересима и циљевима. Не смемо заборавити да је управо Велики Инквизитор канонизовао Исуса Христа и његово учење, створио институционалну инфраструктуру ради његовог очувања, даљег развоја и преношења с поколења на поколење. Није искључена ни могућност да би без њега Исуса Христа стигла истоветна судбина као и безбројно мноштво проповедника попут Петра Пустиняка, Ђиролама Савонароле и других, и да би остао једноставно једна од многих личности људске историје.

Људи су неретко демонстрирали приличну вољу за слободом и тежњу за њеном реализацијом и, суочени са нужношћу инсистирали на свом избору. Како се бриљантно изразио Паул Тилих, храброст се рађа из органске комбинације у једној истој личности: храбрости да буде она сама и истовремено храбрости да буде део. Али треба напоменути да слобода за различите људе не значи једно те исто. Постоји такође и градација неслободе, од потпуног ропства у антици до правно слободних али економски зависних најамних радника нашег времена. Али ствар није толико нити само у томе. Суштина питања састоји се у томе што је слобода сувише сложена и префињена материја, што су је подједнако волели и поштовали сви људи без изузетка.

Тачно је, како је говорио Семјон Франк, да се „све супстанцијално-духовно рађа... из слободе”, да је „стваралаштво по самој својој суштини спонтано, да се рађа а не ствара плански”.¹⁹ Као што је речено у Светом писму, „човек не живи само од хлеба”. Да то није тако, човек ни до сада не би изашао из пећина каменог доба. Али је тачно и то да није сваком дата способност стварања оног што је Семјон Франк назвао „супстанцијално-духовним”. Природа ствари је таква да се сваки пут неизбежно суочавамо с дилемом избора између идеалног и реалног, духовног и материјалног, реално постојећег и оног што треба да буде итд. Част, идеално, духовно, оно што треба да буде и друге узвишене вредности најчешће не могу да замене хлеб. Стога ако су људи стављени пред императивни избор — слобода или хлеб, што у суштини често озна-

---

¹⁹ Франк С. Л.: *Духовне основе общества*. Париж, 1933, 301.

чава избор између слободе и смрти од глади, већина њих ће изабрати хлеб. Хлеб је потребан човеку као ваздух и претежна већина људи је осуђена на то да читав живот у зноју лица свога ради за свој насушни хлеб.

У том смислу парола „слобода или смрт” (овде није реч о ослобађању отаџбине од страних завојевача) углавном је актуелна за мањи број људи. Већина људи пак (по правилу, просечних, обичних) склона је да дâ приоритет хлебу насушном, а не узвишеним вредностима духовне слободе и стваралаштва. По правилу они слободи претпостављају општу једнакост пошто се она лакше усваја. „Једнакост”, пише Алексис де Токвил, „свакодневно причињава човеку мноштво ситних радости. Привлачност једнакости осећа се непрестано и делује на сваког, њеним чарима се подају најплеменитија срца, а и најподлије душе се одушевљено препуштају њеним насладама. Према томе, страст подстакнута једнакошћу у исти мах је и снажна и слаба.” А што се слободе тиче, она од човека захтева напор, упорност, самосталност, иницијативу, способност свесног избора и одговорности за своје поступке. Она је, ако хоћете, у извесном смислу крст који није свако у стању да носи. „Нема ничега тежег него се учити да живите слободно”, с правом констатује Токвил.

Очигледно да су и Христос и Велики Инквизитор подједнако потребни људима. Инквизитор је потребан човеку не мање од Христа. Недостајао би му једино Исус Христос да је био у целини божанско биће које се руководи искључиво са Десет заповести. Али морамо констатовати да је човек истовремено и земаљско биће коме је за опстанак потребно да зарађује за хлеб насушни, да има кров над главом, речју, да задовољи многе чисто земаљске потребе. Немогуће га је задовољити заповешћу попут „Не убиј”, „Љуби ближњега свога”, „Ако те неко удари по једном образу, окрени му и други”. Само на њима није могуће изградити људски свет већ једино царство Божје. Ова два света почивају на различитим принципима, у њима делују различити закони. Иначе како објаснити Содому и Гомору, Бухенвалд и ГУЛАГ, Светски трговински центар и Беслан...

Није без основа први министар финасија САД, А. Хамилтон, говорио: „Народ? Народ — то је огромно чудовиште.” А за наставак историје потребни су делатници који поседују способност и средства да задовоље ово „чудовиште”. Зналац оваквих ствари Жил де Местр није без основа говорио да је Бог створио човека заједно са целатом. Ако је то тако, онда Велики Инквизитор нипошто није чедо пакла, није се појавио из мрачних пећина злих обесних сила, он је чедо саме природе

човека, у којој се органски комбинују начела добра и зла, Исуса Христа и Антихриста.

Непоходно је напоменути да феномен Великог Инквизитора не би био могућ без масе људи спремних да га следе, да му беспоговорно и без роптања служе. Очигледно је Русо био у праву кад је говорио: „l’homme est né libre”, тј. човек је рођен слободан. Али историја различитих цркава а нарочито деспотских држава у подједнакој мери сведочи о томе да је у праву био и Гетеов Торквато Тасо по чијем мишљењу „der Mensch ist nicht geboren frei zu sein”, тј. човек није рођен да буде слободан. Оба начела корене се у самој природи човека који органски сједињује на заједнички садржалац сведена начела добра и зла, узвишеног и ниског, сакралног и профаног, божанственог и тварног итд.

Као што се каже, потражња рађа понуду. Велики Инквизитор се појавио у свету зато што је био потребан свету, у сваком случају оној већини људи која, за разлику од „сто четрдесет хиљада” поклоника слободе, даје приоритет хлебу и земаљској срећи у односу на слободу. Велики Инквизитор се припремао и могао спалити Исуса Христа „као најгорег јеретика”, уз то га не без основа упозоравајући: „а овај исти народ који је данас љубио твоје ноге, већ сутра ће, само на један знак моје руке, полетети да згрће жеравицу око твоје ломаче”. У истинитост Великог Инквизитора можемо се уверити ако се сетимо узвика гомиле која је захтевала Христово погубљење: „Распни га!” Могућа је и варијанта када је маса у стању да следи волтеријански поклич: „e craser l’infame” — „срушите бестидницу” (тј. католичку цркву).

„Реч истине и слободе”, пише Николај Берђајев разобличавајући Великог Инквизитора, „треба да буде изречена, па макар се због тога срушило здање људског благостања, па макар се због тога уздрмала и стара и нова начела уређења људског друштва, па макар због те речи пропао и отишао у бездан читав емпиријски свет. Ми говоримо тако у име апсолутног човековог достојанства јер верујемо у смисао света, јер верујемо у вечност и не желимо да штитимо овај свет служећи се лажима и обманама... Вечна слобода човекова и његово апсолутно достојанство, човекова повезаност са вечношћу, стоје изнад сваког уређења и сваког благостања — то је нешто што стоји изнад недостојне и жалосне људске среће.”²⁰

Овде у суштини имамо облик верског фундаментализма заснованог на радикализацији хришћанске вере, апсолутизаци-

---

²⁰ Бердяев Н. А.: „Новое религиозное сознание и общественность”. Начало главы 1. Великий Инквизитор.

ји слободе, крајње хипертро-фираном уздицању начела добра у природи човека уз потпуно игнорисање другог супротног му али њему равног начела — начела зла. Такав фундаментализам у крајњем резултату води ка апсолутизацији и демонизацији „хлеба небеског”, али у другачијем паковању у односу на Великог Инквизитора.

Милионима, десетинама, стотинама милиона и милијардама људи данас та слобода без хлеба апсолутно је непотребна. У праву је Велики Инквизитор у томе да се не може ићи у свет с „голим рукама”, да ако људима обећају „огањ с неба” али им га не дају, онда ће ти људи доћи к њему вапећи: „Нахраните нас, јер они што нам обећаше огањ с неба не дадоше нам га.” „Васељенско царство земаљско” гради се најпре на хлебовима, а затим за мали део човечанства — оних сто четрдесет хиљада који стоје с Јагњетом на гори Сионској, којима је име Оца Његовог написано на челима — и на слободи. Људе најпре треба нахранити, а тек потом говорити о смислу живота, истини, вери, божијој благодати итд. Већини људи је драг у првом реду хлеб земаљски без кога хлеб небески може да се распине у небеским висинама. Њима је највише потребан мир и на свој начин схваћена срећа, а не апстрактна слобода. Уосталом, за учвршћење такве слободе опет би се морало прибећи услугама Великог Инквизитора, како би се она силом наметнула свим људима без изузетка. Ради се о томе да захтев за апсолутном слободом, придавање слободи апсолутног приоритета у односу на све друге вредности, може у овом или оном облику претпостављати оправдање и коришћење за њено постизање било којих доступних средстава, прихватање омиљене девизе свих доследних револуционара да „циљ оправдава средство”.

Управо познавање човекове природе подстакло је Великог Инквизитора, како би рекао Розанов, да уноси поправке у дело Христово које је сувише радикално и у чистом виду непримењиво за опстанак и трајање људских заједница. Ово учење претпоставља идеал човека и људских заједница. Али идеал, по правилу, никада не одговара реалности. Идеал који није у складу с реалношћу, који није проверен животном праксом, пре или касније губи смисао. Рекао бих да се велика заслуга Великог Инквизитора и састоји у томе што, како наглашава Розанов, „не негирајући узвишеност истине коју је донео Спаситељ, он негира само подударност те истине с човековом природом и у исто време негира могућност да се та истина следи. Другим речима, он одбацује као немогуће грађење земаљских судбина човека на заветима Спаситеља и, према томе, учвршћује неопходност њиховог грађења на неким *другим*

начелима.” Христос је преценио људску природу и „учинио је нешто велико и свето али у исто време *немогуће, неосиствариво*. Католицизам и јесте *исправка Њежовоџ дела*, спуштање небеског учења на ниво *земаљскоџ поимања*, прилагођавање божанског *људскоме*.”²¹

Човеку су подједнако потребни како хлеб небески тако и хлеб земаљски, али различити људи их схватају различито. Па ипак, већина људи прихвата хлеб земаљски у редакцији Великог Инквизитора, пошто је за њих важно живети уопште, а не за било какве узвишене апстрактне циљеве и идеале. У том смислу великоинквизиторство је такође својеврсна религиозна вера чије су присталице спремне на жртву преузимајући на себе бреме одговорности за обезбеђење људи насушним хлебом, за ред и опстанак друштва, за доношење за то неопходних одлука.

Мисија Великог Инквизитора се управо и састоји у томе да се створе услови за задовољење тог циља, иако не без личног егоистичког интереса (а неретко, можда, и не без задње намере). Могуће је да њему припада не мала заслуга и за гушење ђаволских порива у људској природи. Велики Инквизор је неко попут Платоновог Демидурга који присиљава човека да живи у колективу. Очигледно, свакојаки Навукодоносори, Шупилулуми, Александри Македонски, Цин Шиуханди, Цингискани, Наполеони... — списак се може продужити — тј. они који су стварали историју представљају пре земаљска оваплоћења Великог Инквизитора неголи Исуса Христа, Пророка Мухамеда, Неба, Тао, Просветљеног... — списак се такође може продужити.

Важно је при том имати у виду да се историја човечанства не може замислити ни без једних ни без других. Легенде, предања, митови којима су обавијени богови, пророци, јунаци имају склоност да, пошто-пото, играју улогу реалности у својству фактора који одређују ток развитка како засебно узетих земаља и народа, тако и читавих цивилизација, па и целог човечанства. Они се материјализују у таквим творевинама људског духа као што су пирамиде, храмови, синагоге, цркве, џамије, кипови божанстава и јунака, уметничка дела итд. Али стварну историју стварали су већим делом Велики Инквизитори, позајмљујући од Исуса Христа, пророка Мухамеда, Просветљеног, Конфучија итд. ове или оне идеје и начине мобилизације маса.

У том смислу и саму државу, по свој прилици, можемо да посматрамо као оваплоћење Великог Инквизитора. Може се

---

²¹ Розанов В. В.: *Легенда о Великом Инквизиторе Ф. М. Достоевског*.

условно рећи да, док се у грађанском друштву људи руководе извесним комплексом морално-етичких норми и правила, држава је према овим нормама индиферентна, иако не може у потпуности да их игнорише (на пример социјална политика). Главна улога државе јесте да регулише живот људи користећи за то сва средства која јој стоје на располагању, међу којима и физичку присилу. Држава је неретко спасавала капитализам од сувише принципијелних капиталиста, а отаџбину — од сувише ватрених патриота.

И доиста, напоредо са усмереношћу ка слободи о којој је претходно било речи, човеков удес је исувише често био клањање боговима, идолима, реликвијама, јунацима итд. Истина се састоји у томе да човек ствара богове и идоле, али сам веома брзо бива поробљен од њих. Па ипак низ деспотских режима који су ступили на друштвено-политичку сцену 20. века на очигледан начин су демонстрирали пронциљивост Достојејевског који је упозоравао на способност духа Великог Инквизитора да се преоваплоти и приказује људима у различитим ипостасима. Могуће је да се тиме умногоме да објаснити чињеница да већина људи, по правилу, бира Великог Инквизитора с његовим обећањем хлеба и среће, а не Исуса Христа који је одбацио чудо претварања камења у хлебове. Али ови циљеви се увек показују недостижним. Слаби, који се труде да нађу спас од опасности овога света, у великој већини остају слаби. Како је писао Е. Шацки, „они одбијају да се потчине ’репресивном’ друштву да би се убрзо у потпуности потчинили свакоме ко се покаже јачим од њих. Слобода је за њих неподношљива па стога лако постају клијентела варалица и шарлатана који пристају да одлучују уместо њих стварајући им илузорно осећање сигурности.”²² У датом контексту сасвим реалним се показује феномен који Алексис де Токвил назва „тиранијом већине”. За такву већину се и сам Христос показао као сметња на путу свеопштег присилног усређивања људи.

Трагедија човека састоји се у томе што га његова властита природа сувише често гура да чини зло а не добро, да се пре поклони Александру Македонском, неком од Рамзеса, Наполеону, Џингискану, Стаљину, Хитлеру и др. који су, у суштини, персонификовали Великог Инквизитора а не мајку Терезу, Мордехаја Вануна и њима сличне. Та констатација је подједнако тачна како у религиозној тако и у световној сфери. Масама људи у свим временима историје човечанства импоновали су не толико честити и поштени државници, краљеви, цареви, императори или једноставно управљачи који су стварно брину-

---

²² Шацкий Е.: *Утопия и традиция*. Москва, 1990, 192.

ли о интересима, потребама и стремљењима дотичних народа, колико велике војсковође, императори, вође, фирери који су, сликовито речено, били спремни да задовоље сопствену жеђ за влашћу и утицајем свим средствима, све до последње капи крви свог последњег поданика.

О основаности ове тезе сведочи и неоспорна чињеница да су масе људи славиле, уздизале на ниво хероја, обожавале истинске тиране, деспоте, поробљиваче који су ради свог уздизања и власти жртвовали животе чак и читавих народа. При том, уколико је овај или онај тиранин смакао више живота или више народа покорио својој власти, утолико више се уздизао у очима обичног, просечног човека. Овај својеврсни парадоксални феномен можемо уочити у свим периодима историје свих народа без изузетка. Рамзес, Артаксеркс, Дарије, Александар Македонски, Цин Шихуанди, Цезар, Џингискан, Хан Батиј, Тимур, Наполеон, а у новије време Хитлер, Мусолини, Лењин, Стаљин и многи други, од којих је сваки на свој начин одређивао историјске судбине многих народа, а у извесној мери и главне правце и тенденције светског развртка.

Дотичући се карактера једнога од њих, заправо много обожаваног Александра Македонског, А. В. Бен савршено тачно истиче: „Охол, склон пићу, суров, осветољубив и претерано сујеверан, он је обједињавао у себи пороке горштачког вође с гневом источњачког деспота.”²³ Признајемо, узимајући у обзир и покољ који је овај деспот учинио на огромним просторствима од сићушне Македоније на Западу до Индије на Истоку, оцена коју му даје Бен изгледа прилично блага. Од Александра Македонског мало чиме су се разликовали и остали од горепомнутих „усрећитеља” човечанства.

Ако се руководимо идејом о исконски доброј природи човека, онда се ови феномени уистину могу посматрати као патологије. Али тада не можемо избећи нужност да заступамо идеју о томе да човека, па према томе и свет, не треба да прихватимо онаквим какви они јесу већ какви треба да буду, тј. да одбацимо стварни и прихватимо виртуални, идеални свет формулисан у кабинетима различитих маштара који су поставили себи за циљ да помоћу ових или оних рецепата усреће човечанство.

Не смемо међутим заборавити да је политика уметност могућег, а не наука или утопија о савршеном друштву или савршеној држави. Отуда при истраживању и оцени политике и политичког курса, ове треба прихватати таквим какви они јесу, а не какви би требало да буду. Питање о томе какви они треба

---

²³ Benn A. W.: *The Greek philosophers*. V. 1, 285.

да буду јесте проблем политичко-филозофских, идеолошко-политичких, теоријских итд. спорова и дискусија, иако треба имати у виду да се истина рађа у споровима.

Овакво тумачење нипошто не треба посматрати као некакву осуду поступака претходно побројаних актера. Реч је о томе да су управо они, можда, оваплоћивали у себи суштину саме историје човечанства, дисциплинујући и усмеравајући људске масе у одређени колосек, самим тим их, можда, спасавајући од хаоса и још већих потреса. У том контексту, парадокс историје човечанства, који изазива мистични ужас, састоји се у непобитности аргумената Великог Инквизитора. У суштини испада да победник није толико Исус Христос колико Велики Инквизитор који је исправио Христово учење стављајући га у службу својим интересима, учинивши самог Спаситеља својим сужњем кога је хтео и чак могао да спали. И можда би га и спалио да није било, како се изразио Иван Карамазов, нечујног заробљениковог пољупца „у његова бескрвна деведесетогодишња уста”.

У светлу претходно изложеног, може се извести закључак да је ради правилног поимања стварног света, стварне човекове природе, неопходно бити „с оне стране добра и зла” (остављајући при том у свакодневном животу делатним начела морала, добра и праведности). Другачије речено, оцена људских поступака треба да буде заснована на узимању у обзир не само умног и доброг начела у људској природи, већ и на свести о несавршености човека, његовој привржености злу, разарању и хаосу.*

Превео с руског
Добрило Аранићковић

---

* Објављено у часопису *Вопроси филозофије*, 2005, 4, 3—22.

АЛЕКСА БУХА

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА ИЛИ УНИВЕРЗАЛНА ЕМАНЦИПАЦИЈА?

Трансцендентална филозофија и глобализација

1.

Отпочињем са описом значења израза глобализација и универзално, док ће трећи термин у наслову недуго потом „спонтано” доспјети у видно поље овог разматрања. Ниче казује да муке филозофа — а оне су овдје покренуте већ на призор наслова — потичу и отуда: што филозофи нису и филолози. Тиме би били у већој мјери и филозофи, макар се то „веће” огледало у томе, да би се тако распршио лажни нимбус дубокоумности кључних филозофских појмова. И мимо језичког обрта у филозофији, Хајдегер сматра да „сви путеви мишљења, више или мање очигледно, на необичан начин воде кроз језик”.¹ Канту, чија ће нам филозофија у овом разматрању бити, најчешће, прећутана или изричита подлога — јер кад је филозофска ријеч о универзализацији мјеродавније од ње неима — у то укључивши њене савремене интерпретације, прве значајне критике упућене су у погледу језика. Због његове неразумљивости и неприкладности. Ако се знаде да је Кант, све до треће *Криџике*, мислио на латинском а писао на њемачком, ако је он учинио да филозофија проговори и њемачки, ако је језик сматрао „најизврснијом врстом означавања мисли”, онда је добро да се одмах види које је језичке, а онда и мисаоне, или мисаоне а онда и језичке недоумице изазвала ова филозофија код савременика а потом код доцнијих наста-

---

¹ Упор.: Мартин Хајдегер, *Предавања и расправе*, превео с немачког Божидар Зец, „Плато”, Београд 1999, 9.

вљача или интерпретатора. Хаман је, на примјер, мислио да Кантову филозофију треба допунити, и тиме тешкоће њеног разумијевања превладати, давањем „генеалогског приоритета језику”, а „неспоразум ума са самим собом” довео је у везу са језиком као „средишњом тачком” тог неспоразума. Хердер тешкоће разумијевања филозофије, не само Кантове, приписује њеној лошој употреби језика, једином оруђу којим мисао располаже. Тешкоће се огледају у томе што је већ готови језик сликован, а проблеми којима се филозофија бави не могу бити „одсликани”.² Због таквог стања ствари Ниче ће моћи упутити инвективу, циљајући и на Канта, да је метафизика наука „која говори о заблудама човјека, а ипак тако као да би то биле темељне истине”.³ Сам Кант је мислио да се филозофске спознаје и увиди тичу сваког човјека, и то на нужан начин. Па да морају моћи бити изречене на свима приступачан начин. За то да није потребно посезати за кованицама или метафорама, чак ни кад је ријеч о новој семантици и синтакси. „Наш обични језик већ садржи све то што трансцендентална филозофија с муком изумијева. Све те категорије су код нас већ садржане, јер без њих не би било могуће никоје искуство...” Као примјер наводи доиста свакодневну реченицу која се рашчлањивањем и тумачењем „преводи” у филозофске ставове: „Данас је пао снијег. У овом је садржано, да снијег јесте, (дакле!) супстанција; пао је, значи једну акциденцију; на земљу, значи утицај, то је астио, припада дакле у сауса. Данас се односи на вријеме, пао је, на простор.”⁴ Филозофији је, рекло би се, у сваком погледу забрањено становиште Бога, она има да се држи обичног становишта, и да у њему проналази елементе Божјег сагледавања. Барем је то Кантова позиција. Ако је сврха обраћања великим филозофијама да се оне доведу „у везу са садашњим филозофским постављањем питања”, Кантова филозофија, поготово кроз савремене интерпретације, пружа по — нашу — тему веома примамљиве изгледе.

2.

Отпочињем, дакле, у знаку повлађивања оном „већем”, односно путем језичког расвјетљавања и расвјетљавања језика. Ријеч глобализација изведена је из ријечи глобус. Глобус или

---

² Упор.: Otfried Höffe, *Kants Kritik der reinen Vernunft*, С. Н. Beck, München 2003, 16.

³ Упор.: Ниче, *Људско, искуство људско*, превоо Божидар Зец, Београд 2005, I. Nr. 18.

⁴ Цитат према: О. Höffe, нав. дј., 69.

глоб је друго име за планету Земљу. Земља је једна, а планетâ је више. Та једна Земља је кугла, лопта, заокружено тијело, глобус... О планетама ријечници казују превасходно као о небеским, понекад и небесним тијелима, која се крећу по, не кружним него елиптичним путањама око Сунца. Не може се занемарити изворно значење именице *planus*: скитач, луталица; такође ни њено придјевско значење: раван, гладак, чак разговијетан; те други облик именице, *planum*: раван, зараван, равница. (Дакле, Земља као лутајућа раван или плоха.) Казано је да је једна од планета и Земља, и да се она креће око Сунца. Сада о овом небеском тијелу знамо и да је лутајуће, док су снимци из космоса из осамдесетих година прошлог вијека „разговијетно” показали како је оно „равно” као плоха. Мисао о њему не може заобићи његову „лутајућу” судбину, док представа о заравњености/плошности Земље, барем у пренесеном смислу, тек у наше вријеме бива озбиљно подвргнута посматрачком погледу. Преко небеса Земља је повезана са свемиром, васионом, универзумом. Универзум је име за „Земљу, звјездано небо и море”, да пристанемо на овако штур опис овог појма. Универзум значи цјелину, цјеловитост, цјелину Земље као глобуса и планете, и Земље унутар веће цјелине: универзума, свемира, васионе. Називима глобализација, планетаризација, мондијализација и универзализација (а прва три се често употребљавају *promiscue*, док се универзализација обично „резервише” за посебно подручје глобализације, за подручје људских ствари) текућа пропаганда већ је наметнула значење као да се ради о токовима који воде у хомогену цјелину, а таква цјелина да поравнава и искупљује све недаће и недостатке појединачно или посебно вођених подручја ових или оних ствари или стања ствари. Као да нам је на домак руку управљање цјелином или тоталитетом, или смо барем у историјској епоси — посљедње три деценије 20. стољећа — која је процес глобализације/уцјеливљења свијета генерисала са новом енергијом, досада невиђеном, тако да смо зашли дубоко у епистемолошко и практичко глобализовање. У епистемолошки универзализам и у морално-практички, такође, универзализам. У глобализовање свијета као природе и као привреде и друштва, односно свијета као природе и историје. У универзализацију културе и духовности уопште. Овај ток, или ови токови имају антрополошку основу у жељи за правим знањем, у знатижељи, и у хтијењу, у жудњи за исправним дјеловањем. Још одређење: у општем или универзалном људском уму који се темељи у животу. Њихово реализовање доноси праву људску стварност; знатижеља и жудња, сам ум или дух могу се, пак, задовољити само на нивоу и у претпоставци цјелине. Уз појам цје-

лине треба дозвати у сјећање и појам истине — и даље, њено изједначавање са цјелином, иако је цјелина давно проказана као неистина. — Да није глобализација и/или универзализација вратила наду Хегеловом, и не само Хегеловом појму истине?

Самокретање појма, рад свијести, казано Хегеловим језиком, доспјело је дотле да Кант тврди да „може постојати само Један људски ум... па је могућ само један истинит систем истог из принципа”.⁵ Постоји, дакле, један, исти универзални ум којег посједују сви људи и који је важећи за све људе. Ако свим културама стоји у основи један, заједнички исти ум, и даље исти — дух, ако сада том уму стоји на располагању, не само заједнички него исти, један јединствени јединцат свијет, или ако *шакав* ум стоји пред *шаквим* свијетом, какав доноси глобализација, онда су епистемолошки космополитизам/универзализам и морално-практички универзализам на путу да буду или двије стране једне цјелине, или узајамни имплицити смисла, или два „иста” пола који се или узајамно привлаче или се узајамно одбијају. Ум је највећа моћ коју човек има, једини неприкосновен „посјед” кроз који он онда, јер тако је саздан, долази и у „посјед”: истине, извјесности, објективности, општости, нужности, слободе, мира, правде, хармоније, и најпослије достојанства, задовољства и среће. Или то својим дјеловањем постиже. Као што се види, у нашем разматрању се појавила и ријеч слобода, па је, прије него што ово извођење наставимо, потребно да почетно опишемо и значење ове ријечи у облику који је понешто другачији од облика у нашем наслову. Термин слобода се код Канта „најприје” појављује у спознајном контексту. Ријеч је о спознаји која је слободна од искуства и која је једино права спознаја. Шта је чиста спознаја, шта је спознаја независна од искуства, која опет важи само за искуство — на то питање не постоји код Канта, не само једносмислен него ни двосмислен одговор. Постоји више одговора, и може их, изгледа само више и бити. У почетном опису појма еманципације задовољићемо се подсјећањем на изворно значење: еманциповање значи осамостаљивање дјете, након пунољетства, од родитеља. И доцнија значења: ослобађање од које му драго зависности задржала су нешто од првобитног значења. Свако ослобађање је увијек осамостаљивање, све до ослобађања од самоскривљене незрелости и добијања у посјед достојанства човјека.

По свему, чини се, да се два кључна појма филозофије и живота, истина и слобода, универзализацијом испуњавају и

---

⁵ Упор.: Имануел Кант, *Метафизика морала*, превела с немачког Душица Гутеша, Сремски Карловци — Нови Сад 1993, 8.

доведе у повољнији контекст, да постају једнобивство. Међутим, универзум и универзално није нипошто појам у којем пребива само једна душа, она општости и општеважности, истинитости и праведности, Једно и Јединствено, него и Други и Другачије, Супротно и Противрјечно. У овом појму се сабира проблематика односа цјелине и дијелова: ако цјелина одређује/производи дијелове, да ли дијелови — пошто цјелине нема мимо њих, или је она њихова цјелина, — да ли и дијелови такође производе/одређују цјелину? Тако смо доспјели до круцијалног проблема универзалног: на који начин се производи/одређује лик универзалног: у политици, у економији, у култури, у екологији, у друштву, у свијету живота. И ко је носилац и извршилац тог универзалног. Пошто се опште/општеважеће људско, ако тако што постоји, остварује само кроз посебно, то ће најјача посебност узурпирати за себе право да она одлучује о изгледу и остваривању општег, јер носиоца универзалног на нивоу цјелине нема, нити може бити.

3.

Савремени интерпретатори посегли су за реконструкцијом Кантових увида о глобусу/Земљи као цјелини. На првом мјесту стоји познавање физичке географије као основног знања будућих грађана свијета, јер је природа „фундамент сваке историје”. Морало би се научити шта садржи Природа, данас би се рекло: имати биланс свих ресурса, којим располаже човјечанство на ипак ограниченој Земљи и научити располагати ограниченим условима на хуман, то значи и по друге једнако увиђаван начин. У томе смислу Кант је настојао да све силе природе, историје и човјека сведе на што мањи број, ако је могуће: чак и на једну једину, истородну силу или иматеријалну материју. Тако би се онда могло говорити о јединственој цјелини свијета. Могло би се интервенисати тамо гдје нека од сила буде недовољна или потрошена — надокнађивањем из те једне силе/материје. За научника који би то могао сагледати Кант казује да је Киклоп, који има једно око више. Оно му је потребно да би се могао премјестити у позицију других и у друге позиције, а све у циљу правог увида у цјелину.

Физичкој географији Кант додаје политичку и моралну географију, које нису ништа мање разуђене и разнолике од физичке географије. И оне би се морале познати и спознати како би увид у јединствену цјелину био потпунији. Најзад, знању о Земљи, државама и народима треба додати, или можда на прво мјесто поставити знање о човјеку. Та, он је круна и сврха

свега Стварања и свијета. Било би очекивати да су у овом скицирани елементи јединствене цјелине и преостаје само још да се и она скицира. Кант то чини посежући за аналогијом са органском цјелином како би објаснио јединство спекулативног ума: „Ум представља у погледу принципа сазнања једно саввим нарочито јединство, које постоји само за себе и у коме сваки члан, као у једноме организованом телу, постоји ради свих осталих и сви ради једног, те се ниједан принцип не може са сигурношћу узети у обзир са једне тачке гледишта, а да се у исто време није испитао са гледишта целе чисте употребе ума.”⁶ Очигледно је да се у овом заговара равнотежа разноликих чинилаца, елементарних сила свијета и живота. На једном другом мјесту говори о здрављу човјека као равнотежи која лебди на врху једне власи, о здрављу као „непрестаном разбољевању и поновном оздрављивању”. А све је пак у рукама самосвјесног чињења. С друге стране, тог самосвјесног чињења нема без отпора, без противности, без супротности, па се супротност поставља као залога дјеловања и напретка. У утроби, у срцу, у мозгу јединствене цјелине се боре супротстављене елементарне силе и чиниоци, и та борба, једино она производи реалитет те цјелине. У продуктивности супротности у самој природи и космосу, у друштву и историји, у историји и природи, у самом човјеку као појединцу Кант види не само услов развоја него очекује да би се њихове нити могле сплести на повољнији начин по људе. Увиди у способности и границе разума уопште или ума, увиди у властито животињство и у упућеност на природу као фундус живота претпоставка су самоосвјешћивања и преузимања послова дјелатног самоодређивања човјека и одређивања хабитуса свијета.

4.

У овом разматрању заступа се теза да свим врстама глобализације/универзализације: економској, информатичкој, политичкој, културалној, еколошкој и др. „претходи” глобализација простора и времена. „Превасходи” постајање глобуса цјелином чије су све тачке доступне свима, и, у одређеном смислу, истовремено. Та истовременост се тиче не само цјелине садашњег времена, него су и прошло и будуће вријеме доведени у раван истовремености и у цјелину са садашњим, као што се уцјеливање простора односи, у нешто мањој мјери, на све просторе Земље у прошлости и на оне у будућности. Не види

---

⁶ Упор.: Kant, *Kritika čistoga uma*, preveo Nikola Popović, Beograd 1976, 20.

се још у којој мјери је „глобализован” и космос. Године 1950, двије деценије прије него што ће глобализација постати главна тема европских друштвених и духовних наука, Хајдегер је у једном предавању изрекао следеће реченице: „Сва се растојања у времену и простору смањују. Сада човек преко ноћи стиже на места до којих је некад недељама и месецима путовао. Данас се преко радија сваког часа прима информација о догађајима које је раније сазнавао тек много година касније или до њих уопште никад не би допро... Врхунац у отклањању сваке могућности за даљину досеже телевизија која ће ускоро прожекти целокупни механизам комуникације и њиме овладати.” Међутим, „свако скраћивање и отклањање растојања не доноси близину”. Јер, „незнатно растојање није већ и близина. Големо растојање још не значи даљину.”⁷ Шта је последица укидања растојања? Све је стављено, вели даље Хајдегер, изван његове пређашње суштине или првобитности, а последица је ужас. Ужас, због тога што је нестала „близина онога што јесте”. Нестала је блискост и сродност са првобитношћу. Трећа, или која већ по реду? научна и техничка и технолошка револуција, информатичка и компјутерска технологија и наука одређују и траже нове начине мишљења и нова животна поступања.

Ако је савремено стање човјека и свијета, гносеологије и онтологије, дијагностицирано у претходним ријечима, одиста такво, а чини се да јесте, онда се мора најприје положити рачун о томе шта значи то да је наша спознајна и волунтативна моћ, да су наше моћи душе уопште доспјеле изван своје првобитности? И: како су доспјеле? Је ли тим измјештањем доведено у питање оно што је Кантова трансцендентална теорија, сабирајући и даље продубљујући дотадашњи филозофски „рад појма”, била узвисила, у лику трансценденталног Априорија, у „највиши посјед”, у више одређење за све људе, и заувјек? Ово „заувјек” имало је да важи не само за све тадашње и будуће људе, а важило је на неосвијештен и неизграђен начин и за оне прошле, него се њиме сугерише да ће се открићем „услова могућности” „синтетичког Априорија” моћи дешифровати и они проблеми који су приспјели у трајућој прошлости и које ће доносити долазећа будућност. Је ли, дакле, са свом озбиљношћу оспорен и једино преостали, трансцендентални/критички пут у извјесност праве спознаје (природе), у аподиктичност увида о исправном дјеловању и поступању, у објективност норми и закона слободе, у критерије неконвенционалног естетичког процјењивања?

---

⁷ Упор.: Мартин Хајдегер, нав. дј., 131.

Одмах, као прва помисао — одговор, пада нам на ум чињеница да се већ за Кантова живота, а последице његове смрти поготово, похрлило многим новим или „новим” путевима. Тих путева је велик број. Међутим, сви нови путовође налазили су почетак у Кантовој филозофији, настојали да је успут забораве, све више ту филозофију грдећи, али и све више признајући да је Кантов пут не само почетак него и да је неопходно враћати се том путу, оријентисати се према њему, како се не би забасало на странпутице. Списак филозофа и филозофема насталих последице Канта, уз обилно наслањање на Канта, чак израстање из његове филозофије доноси, на примјер, Отфрид Хефе у својој, претходно већ наведеној најновијој књизи, посвећеној Кантовој првој *Критици*. На првом мјесту су протагонисти класичне њемачке филозофије: Фихте, Шелинг, Хегел, укључујући и Шопенхауера. Хусерл, Хајдегер, Фреге, Расел, Пирс и Витгенштајн нису могли почети без Канта, а њихово удаљавање од њега не значи и саморазумљиво надмашивање. Нису, међутим, сви ови аутори искрени као, рецимо, Пирс који не крије да је прва Кантова *Критика* његово „мајчино млијеко у филозофији”, или Хилари Патнам, који признаје да „тек Кантовим дјелом готово сви проблеми филозофије достижу ону форму по којој стварно постају интересантни”.⁸

Ипак, од нових путовођа најбоље су прошли они чија је нова путања настајала на бази „продуктивног неспоразума”. Наравно, ту су Фихте и Хегел, прије свих. Чак и Хегел. Један из већег броја аутора који су око 200-годишњице Кантове смрти иступили са зналачки писаним књигама, Фолкер Герхарт — казује да је штета и/или корист што Хегел није право разумио Канта — штета, јер би он Канту додао само оно што сâм Кант није стигао или није могао или није смио да сам уради, корист, јер је само тако Хегел био могућ. Један други зналац Хегела и Канта, Херберт Шнеделбах, опет поводом ове годишњице, насловио је своје предавање, готово ускликом: „Микијанци”. Он парафразира Блохово становиште да „у филозофији постоје само микијанци и хегелијанци” у став да у ствари „постоје само микијанци или полухегелијанци” чија је друга половина те половине „микијанска”.

Знано је да су се критике Кантове филозофије заподјенуле око значења, вриједности и смисла обрата којим се учи да човјеку непосредно није потребан ни Бог, ни религија, ни догматска метафизика, ни традиција (друштвена, историјска, културна, обичајна, језична, духовна уопште) да би задовољио захтјеве свога ума и свога духа и тиме реализовао своја виша од-

---

⁸ Упор.: Otfried Höffe, нав. дј., 15.

ређења. Јер, за то је достатан његов „највећи посјед”, априорни елементи свијести, односно ума уопште, мишљење које као спекулативна спознаја, захваљујући тим елементима, може донијети извјесност, истинитост и објективност у спознаји природе. Али не само да та спознаја долази до објективности кроз субјективност него и априорни елементи практичког и естетичког ума, не баш стриктно укључени у трансцендентални пројект, такође су у стању да пруже аподиктичку извјесност и објективност морално-политичким и естетичким увидима. Иако номинално у Канта нема критике историјског ума, сагледавање проблематике историје такође своју објективност доноси до априорних елемената практичког ума, односно трансценденталној субјективности.

5.

На више мјеста Кант учи да мислити значи повезивати, спајати, да синтетизовати значи обједињавати. Ја мислим = ја повезујем. Повезују се и обједињују појаве, предмети и стања ствари, како би се извукле из хаоса и увеле у поредак извјесности, закономјерности, смислености. Знано је да такво повезивање установљује и производи, из самог себе попут свиле не бубе, спонтанитет нашег синтетичког априорија, било у његовој трансценденталној, тј. спекулативној верзији, било у критичкој, практичко-естетској варијанти. Самоникло, тј. повезивање само од себе производ је предемпиријских, априорних елемената наше душе. Синтетичко априори сачињавају чисти спознаји простора и времена, чисти појмови разума, схематизам чистих појмова разума, основни ставови разума, трансцендентално јединство аперцепције, трансцендентална слобода, принципи ума, свијест моралног закона, идеал највишег добра, априорни појам права и историје, те априорно осјећање задовољства и незадовољства.

Ако је тачно да је Кантов трансцендентални/критички пут морао не само узети у обзир нововјековни лик природних наука и нове ликове политичког, државног, историјског, економског, културног и духовног живота уопште него је имао бити и одговор на њихов изазов, онда је веома сувисло питање како се Кантов „пројекат” држао и да ли се одржао у сусрету са њима и пред њима. Ово питање је посебно легитимно у другом дијелу, „да ли се одржао” — да ли се тај „пројекат” одржао у времену од Канта до садашњости, јер промјене двају поменутих ликова нововјековља, модерне и постмодерне засијецају дубоко и у душу човјека и у структуру свијета.

Правећи провизорни биланс, Отфрид Хефе пристаје на заострену процјену Кантове трансценденталне теорије и њене валидности у нашем времену. Пристаје на тренутак и више из реторичких разлога и на оцјену да је превазиђена: „Па нека му буде да њен водећи појам, синтетичко Априори, важи данас на многим странама као упитан, а на њен конструктивни врхунац, на мисао о трансценденталним законима природе, једва још да се ко и осврће.”⁹ Хефе додаје: ако је тако, шта онда долази, а нека друга теорија мора доћи, на упражњено мјесто фундаменталне филозофије. Могло би бити да су ти који се не осврћу кантијанци, а да то не знају. Или би могло бити да они који се позивају изричито на Канта, а намјеравајући да буду што више своји, све више бивају кантијанци, чак и с обзиром на подручја на којима Канта недопуњују: с обзиром на језик, на интерсубјективност, на јавност, на свијет живота уопште. Овдје нека буду поменуте само теорије Апела, Хабермаса, Ролса и Рортија. Природне науке су такође у многим аспектима тек у новије вријеме потврдиле тачност неких Кантових кључних идеја које је он интуитивно наслућивао, али им није могао доказати и стварност.

Па да ли је синтетичко Априори наше душе, а прихватамо да оно постоји, да ли је, како је и у којој мјери глобализацијом и (само)освјешћивајућом, ослобађајућом универзализацијом погођена трансцендентална и априорна моћ/способност те наше душе? Како стоји ствар с најдубљом дубином интелекта, хтијења и осјећања, који имају свој корјен у уму?

Саставни дио свакодневног искуства данашњег човјека чини сазнање да савремена средства саобраћаја и саобраћања смањују на незнатно растојање и до тачке истовремености ранија и просторна и временска растојања. То смањивање разбија досадашње појмове простора и времена. Не зна се гдје престаје оно стварно а отпочиње оно виртуелно, и обрнуто, и простора и времена. А мимо простора и времена (како год да их схватимо) нема правога и приснога оријентисања.

У њима се и кроз њих се чине први и последњи кораци (само)освјешћивања, као што се кроз мисао реалитета слободе доспијева до (само)свијеснога достојанства. Ова три појма су носећи елементи Кантове трансценденталне критике. Наравно, простор и вријеме као априорне, чисте форме опажања (које важе за свих пет чула, а не само за око), које имају трансцендентални идеалитет и емпиријски реалитет, и појам слободе као једина идеја ума која има, уз сопствени идеалитет, и практички, тј. превасходно морални реалитет, не могу остати непо-

---

⁹ Упор.: Otfried Höffe, нав. дј., 16.

гођени, барем по страни њиховог реалитета. То важи, *mutatis mutandis*, и за остале трансценденталије као правила за састављање/повезивање/синтетизовање мисли, и за практичке априорије (за појмове моралног закона, идеала највишег добра, права и др.) као за правила изналажења норми, максима, закона, смисла уопште. Шта је сада ово? Помијешане карте стварног и виртуелног или прије симулираног, емпиријског и идеалног, људског и божанског или можда ђаволског — како би се разумјело стање ствари и стање душе (душа) или стање духа које собом доноси глобализација, а које је и прије ње било дозлабога компликовано? Није ли то њихово ново, језичко и „прије” њега мисаоно компликовање? Је ли овим погођена и „трансцендентална граматика” као идеалитет језика синтетичког Априорија или само његов „емпиријски реалитет”, тј. обични језик? Најприје, у вези са „трансценденталном граматиком” један подужи цитат: „Проналажење-у-обичном-сазнању појмова који се не темеље ни на каквом посебном искуству, а који се ипак појављују у сваком искуственом сазнању, где представљају такоређи само једну форму везе, то, дакле, проналажење претпоставља исто тако мало размишљања и схватања као и проналажење у неком језику правилâ стварне употребе речи уопште, и, дакле, скупљање елемената граматике (та два истраживања су врло сродна једно другом), а да се ипак не буде у стању рећи зашто сваки језик има управо то а не неко друго формално својство, ни зашто постоји управо толико — не мање и не више — таквих формалних одредаба језика.”¹⁰ Видјели смо да Кант језик назива „најизврснијом врстом означавања мисли”; само мишљење, пак, означава платоновски као „говорење душе са самом собом”. Кант зна, и на томе стално инсистира да то говорење и означавање не могу бити затворени у појединачно Ја, не ни у „Ја мислим које мора моћи пратити све моје представе”, него мора бити јавно оправдано и добити интересубјективну потврду и важење. Исто тако, видјесмо, да „трансцендентални језик” већ пребива у обичном језику и да он с њим „ради”, и не знајући то, да без њега не може већ ни обично искуство. Треба још навести Кантово схватање истине. Хефеово сажимање тог схватања ваља поновити. „По Кантовим добрим разлозима, истина се састоји, посматрано спознајно-теоретски, у кореспонденцији, способној за консензус и обавезној на кохеренцију.”¹¹ Додајмо још само да се онтологија управља према гносеологији, и остаје нам да сагледамо како се онтологија савременог свијета огледа у савременој гносеологи-

¹⁰ Упор.: Имануел Кант, *Пролегомена за сваку будућу метафизику*, превео с немачког Божидар Зец, „Плато”, Београд 2005, 73.

¹¹ Упор.: Otfried Höffe, нав. дј., 163.

ји. И обрнуто, ако то није једно те исто, барем „на посљедњој инстанци”.

Онтологију савременог свијета карактерише превласт науке, технике и технологије. Оне су техничке апарате и технолошке производе убрзаном динамиком прошириле по цијелој Земљи. Зна се, уз то, да се цјелокупна различитост и разноликост физикалног свијета (неорганске) природе може свести не само на три елементарне честице него да су и оне ствар кинетичке енергије, универзалне иматеријалне материје, која је опет саздана из валова/таласа. Биологија, која у наше вријеме преузима примат међу природним наукама, такође је на путу да све структуре живог сведе на један или више принципа, да манипулише, тј. претвара у друго, у Једно, све оно што је као структура словило као постојано и допуштало да се у нашим увидима и спознајама ослањамо на нешто извјесно. Није поштеђен ни човјечји мозак и душа, и њихово функционисање је протумачено као ствар тога Једног. А оно се и овдје зове вал: И природа (мртва и жива) и мозак функционишу по „истој” таласној/валној дужини. Нема, дакле, ничега врхунавног и светог ни у чистој мисли, ни у савјести, ни у моралном или морално-практичном осјећању, него је све поријеклом из таласа или таласâ. Оно чиме се природа могла дичити, разноликост, богатство и љепота њених конкретних постојања раскринкано је као привид. Нема никакве ствари по себи, или ствари по себи, као нама недоступног свијета, али утолико потребнијег за инспиришући, увијек изнова обећавајући, посвећујући и никад исцрпљиви однос према природи. Ако је њена чар сведена на неколико честица или таласа, ако се може интервенисати у све њене постојаности и буквално их претворити у Ништа, онда се испоставља да је природа кроз своју највишу творевину — човјека — заратила на живот и смрт са собом самом. Кантова ствар по себи бијаше посљедњи бедем у одбрани од те човјечје наваде. Отуда је статус ствари по себи у Кантовој филозофији брањен, силним енергијама, не само кад је у питању могућност наше спознаје предмета природе и природе као цјелокупности појава него и с обзиром на све априорне инстанце. До краја, до дна се не би смјело ићи, јер бојати се да тамо чучи једно велико Ништа.

Друштво и историја су такође подлегли примату научних, техничких и технолошких закономјерности, а од културе и духовности уопште, од индивидуалног живота и свијета живота тешко би било очекивати да се тој закономјерности може одхрвати. На „истим” валовима љуљају се и природа и друштво и појединац. То собом носи примат цјелине над дијеловима, а кад је у питању човјек, примат универзалног или родског

аспекта људског бивствовања над индивидуалним и посебним његовим ликовима.

Поставља се питање да ли се у сусрету са новом, другачијом онтологијом шире хоризонти човјечијег саморазумијевања, преосмишљавања, самотумачења и самоостваривања, или његове способности перципирања, промишљања и самопросвећивања пред таквим свијетом и собом застају и сустају. Очекивати је да се шире и расту. Јер, у мање од четврт m² ТВ екрана стане не само неко мање мјесто, град или држава него и Земља, и то у трећој димензији, а без стварно треће димензије, у истом времену, али без стварне сукцесије времена која је једино битна. Чак се чини као да смо се домогли и четврте димензије, то јест цјелине и простора и времена, и друштва и историје, и културе, и цјелине сопственог идентитета. Међутим, своје чини својеврсна варка: на малој површини и на мало одстојање све је приближено, али је оно стварно блиско тиме поништено. Јесте да се може свугдје и истовремено битисати, али ако се свугдје није се нигдје, ако је „вријеме” стало, онда нема збивања. Нема развоја ако се коријен носи са собом и „инсталише” од прилике до прилике, на било ком мјесту и у било ком времену. Све више се постаје своја властита утвара, све више сами себе симулирамо.

6.

Простор и вријеме, да најприје размотримо Кантову гносеологију, те чисте форме опажања, „леже у души готове а приори”. Да ли су оне заувјек готове или се стално изнова или наново приготовљују није у овој теорији једнозначно казано, као што о „статусу” синтетичког Априорија и његовом хабитусу нећемо код Канта наћи недвосмислено учење. Како год схватили „готовост” синтетизирајућих форми, појмова, правила разума, и морално-политичких, историјских и естетских априорних „датости” наше душе — као првобитне клице, као природњени или руком природе утиснути инвентар способности, као кристализоване и генетски упијане структуре генеричког искуства, као логичку структуру и врсту функционисања нашег мишљења, као, можда, „заборављену” навику — не можемо не мислити, да тај цјелокупни инвентар априорних елемената ипак мора претрпјети трансформације које произилазе из промијењене онтологије свијета и из постигнућа науке и технике. Можда ови елементи бивају све више потискивани у страну, пошто се „трансценденталне” синтезе проводе иза њихових леђа, и то много „ефикасније”. Ако је наше станови-

ште барем као хипотеза оправдано, онда језичка сличност или чак истовјетност Кантових априорних, чистих форми чулности и „подручја” првобитне глобализације није случајна. Садржинско повезивање појмова простора и времена који су трансценденталног поријекла са истим појмовима глобалистичког поријекла, могло би можебити довести до узајамног расвјетљавања којим би се продубили увиди у оба релата. Промјене у емпиријским представама простора и времена, које је изазвала глобализација довеле су, или морају довести и до промјена у њиховим априорним формама, не само с обзиром на димензију њиховог емпиријског реалитета, него и на димензију трансценденталног идеалитета.

Шта су опажаји простора и времена, узети као априорне форме чулности? Њемачки глагол *anschauen* и његов именички облик *Anschauung* грана своја значења такорећи на разне стране — по ширини и (временској) дубини: гледање, посматрање, опажање, схватање, увиђање... Значења овог глагола се даље разликују с обзиром на објекат њихове радње. Објекти могу бити емпиријски, чулни предмети, али и логички и метафизички „предмети” попут Платонових идеја, или апсолута, најзад априорне форме чулности етичких и естетских „датости” у Кантовом смислу. Да би се разликовало између опажаја емпиријских објеката и опажаја мислених објеката уводи се ознака интелектуални опажај, интелектуално опажање или зрење. Да би се разјаснио парадокс интелектуалног или априорног опажаја позива се на латинску ријеч интуиција. Као у свему сложеном, ако се само машимо његовог разабарања, Гете и у овом примјеру једном мишљу, попут бљеска, расвјетљава тај парадокс. Интуиција је, вели он, „једино откривење које се развија из унутарности човјека”. Више, а краће и јасније не може се казати ни о опажајима априори простора и времена. Кант је у првом дијелу *Критике чистог ума*, у *Естетички* објашњавању ових појмова посветио двадесетак страна, у *Пролегоменама* је та проблематика разматрана у оквиру објашњења чисте спознаје уопште. У Канта се не може наћи гетеовски лапидарно и јасно објашњење појма интелектуалног опажаја, па су и априорне форме чулности, простор и вријеме остали без формуле којом би их завршно освијетлили. Ипак, Кантова објашњења се не могу заобићи. Простор и вријеме су, казује Кант, „нужне представе”. Нису својства ствари по себи, као што нису ни њихове било какве појаве, мада би се могли схватити као својеврсне ствари по себи и за себе. Они су „додаци” опажајима посебних простора и посебних времена, „додаци” који долазе из нас самих, из наше душе или свијести. Није лако увидјети како душа до њих долази, али се на посебним, ра-

znam, ограниченим просторима и временима њихов удио може посвједочити. Штавише, без тог утиснутог печата цјелине простора и цјелине времена не би се могли разазнати посебни простори и посебна времена, и све би остало у хаосу. Међутим, и тај хаос има у основици неку закономјерност и поредак, које априорни опажаји простора и времена, чином откривења, оним додавањем, постављају у одређеност. Кад хоће да, на сваком приступачан начин, разјасни априорну чулност Кант прибјегава аналогијама. Чувена је аналогија с правом: „Несумњиво је да појам *iprâva*, којим се здрав разум служи садржи управо оно исто што и најсуптилнија спекулација може из њега развити, само што у обичној и практичној употреби човек није свестан тих разноврсних представа у овој мисли. Због тога се не може рећи да је обичан појам прâва чулан и да садржи неку просту појаву, јер никада прâво не може бити дато у појави већ се његов појам налази у разуму и представља једну особину (моралну) радњи која њима припада по себи.”¹² Чисти, нечулни опажаји простора и времена морају бити априорни, они су продукт својстава наше душе/свијести, и односе се на Један простор и Једно вријеме, који су (обоје) безгранични, и у којима се онда ограничавају и просторно постављају сви појединачни предмети а временски сви догађаји. Има, дати су, дакле, један и исти Простор и једно и исто Вријеме, чији дијелови су разни простори и разна времена, а које они све у себи обухватају. Разни простори су једновремени, док разна времена то не могу бити. Док разноврсност једновремених простора има више димензија (облик, величина, напоредни узајамни положај предмета), дијелови времена не могу бити опажени у више димензија (у прошлости, садашњости и будућности) — због једнодимензионалности. Могу бити опажени само у сукцесији.

Априорно је оно „што долази из нас самих”, што бива произведено нама самима кроз својства наше душе. У априорном опажају времена „свијест опажа себе или своје унутрашње стање”. Кроз априорну (унутрашњу) форму времена мора бити постављено/представљено не само свако посебно вријеме него и сваки посебни простор. Позорница правога спољашњег збивања и унутарњег догађања јесте наша душа/свијест/ум. Узети као „нужне представе”, као априорни чулни принципи, као унутарње одредбе, као „додаци” спонтаног дјеловања наше душе, Простор и Вријеме омогућују да представимо појединачне ствари у њиховом облику, величини и узајамним односима, и у временском слиједу. А човек је, у својим вишим душевним

---

¹² Упор.: Kant, *Kritika čistoga uma*, 66.

моћима тако саздан да све што уопште представља мора довести у везу са Сада датом временском тачком и са Овдје овладаним стајним мјестом. Шта се жели постићи овим резоновањем? Најприје, дајмо ријеч једном савременом зналачком интерпретатору Канта: „Кант открива да није dostatно да се самопостављање схвати само као један логични чин. Јер самопостављање конституише такође простор и вријеме који као самостворени опажаји припадају једино субјекту. Они бивају саздани самом субјектовом моћи представљања... Ипак, већ чисти опажај простора не даде се одвојити од физичких сила које га обухватају. Оне се налазе 'већ овдје', како се то на једном мјесту каже, 'у представи простора'... Према томе, физичке силе кретања су елементи оног што бива продуковано кроз чисти интелигибилни чин. Тиме логичко постигнуће разума захвата непосредно у оно физичко... Организујуће силе тијела јављају се за ријеч у чистим актима разума.”¹³

Након овог дугачког навода јасна је поента овог извођења: да је глобализација простора и времена итекако релевантна за априорне опажаје простора и времена. Јер, ако свако дјеломично вријеме мора бити легитимисано у оном Сада, а сваки дјеломични простор у оном Овдје, и ако глобализација стапа и прошлост и садашњост и будућност у садашњост, а све дјеломичне просторе у оно Овдје, онда улазимо у хаос без сукцесије времена и без могућности да се одреде појединачни предмети. Техничко и технолошко убрзавање временских процеса готово да не оставља мјеста сукцесији, а скраћивање просторних растојања чини наше оријентисање све тежим. Као што ћемо видјети, од пријетећег глобалистичког хаоса нису поштеђени ни априорне инстанце помоћу којих се оријентисамо у моралној и политичкој географији. Цјелина свијета, односно слобода схвата се ништа мање тегобно него цјелина простора и времена. Слобода је од њих више загонетна, јер се у њој, као, не само суштини људског живота него и квинтесенцији природе, резимирају све противрјечности и супротности цјелине свијета.

7.

Неопходно је да, прије даљег разматрања уведене паралеле, припустимо више зрака свјетлости што долазе од Кантове првобитне интуиције, која стоји у основи његове критичке теорије. Ријеч је, наравно, о условима могућности искуства уоп-

---

¹³ Упор.: Volker Gerhard, *Immanuel Kant, Vernunft und Leben*, Stuttgart 2002, 341.

ште, који су у исто вријеме услови могућности предмета. Без њиховог свјетла предмети би остали у тами, али како осветлити услове саме кад се знаде да извор свјетлости најмање осветљава себе? Извјесно је само да их не треба тражити на страни предмета, и да је њихова објективност ствар виших моћи наше душе. Опет ћемо се обратити етимологији. Ако је у синтагми „услови могућности” друга ријеч јасна, прва то није. Док је етимологија друге ријечи у њемачком и у српском сродна, за прву се то тек мора показати. Могућност је модалитет постојања који се може замислити непротиврјечно и могућност да то замишљено буде остварено. Али, о самој бивствености не казује могућност посљедњу ријеч. Да би се остварила мора испунити услове, и само они садрже моћ остваривања. Како дакле проникнути у природу и значење ове ријечи?

Њемачка ријеч *Bedingung* упућује на ствар, на неки садржај. Чији, какав, који је то садржај — не може се дешифровати лако из најчешће навођених исказа овог филозофа. Осим тога, услови су по дефиницији без садржаја. Услови су прије залог нужности и опште важности искуства, које се односи на појаве. А оно опет подлијеже новим условима. Не одаје ли ријеч *Bedingung* повезаност са стварима по себи, са суштином и првобитношћу. Ствари по себи Кант одређује као разумске ентитете, као „непознато нешто које дјелује на наша чула”, као нешто што лежи у основи појава, нешто што је узрок појава, па је зато представа и замисао о њима неминовна, али је спознаја немогућа. Оне се морају признати као мислене суштине, као ноуменони. Оне су, по једној прикладној интерпретацији, гранични појмови. Оне су непознати предмети, али ништа мање стварни од стварних предмета.

Слично стоји ствар и са чистим, априорним елементима моћи наше душе. И они су, мада не без унутарњег разликовања, својеврсне ствари по себи. И априорни облици чулности, и категорије, и општи ставови, принципи и закони разума, и трансцендентално јединство аперцепције, односно самосвијест, и принципи ума, и појам трансценденталне слободе, и априорни морално-практички и естетички појмови јесу мислене суштине, супстрати или основице свега конкретног. Јесу услови могућности разноврсности тога конкретног.

Њемачка ријеч *Bedingung* стоји иза оваквог тумачења. Префикс „*be*” значи потврђивање, узвисивање, довођење до суштине оног што казује главна корјенска ријеч, *Ding*. У овом случају, потврђивање, довођење ствар(и) до њене или до њихове суштине, до њене и њихове стварности. Етимологија српске ријечи казује готово исто, слово, словесност; увести нешто у слово значи довести га до суштине. Како је дошло и ко-

лико је легитимно премјештање стварности из предмета у свијест, како је општеважност и нужност свој извор изнашла у субјекту, како је могла бити вјеродостојно показана објективност кроз субјективност, чиме се може оправдати малочас установљени паралелизам? Кант га је установио у чувеној једначини да: „*услови могућности* искуства уопште јесу у исто време *услови могућности предмета искуства...*”¹⁴ Тако се показује да афицирање или „активирање” априорног, синтетичког инвентара наше душе нечим спољним што она није, није сусрет нечег разнородног него прије нечег истородног. Та истородност је очигледна тамо гдје елементи тога инвентара бивају афицирани сами собом. Сами собом производе и облик и садржај, и без икакве спољне инстанце га оправдавају и примјењују. Трансцендентална слобода је једина идеја ума за коју Кант вјерује да је доказао реалитет. За доказ њеног реалитета, вели он, довољно је да је можемо мислити без противрјечности, и за то поседујемо способност. Она столује у уму, она чини основицу и садржину и достојанства човјека, и моралног, и морално-политичког, естетског, такође, самозаконодавства. Тиме се оно најдрагоцјеније човјека, оно по чему се он одређује и што га одређује, његова властита самосврха налази у инстанци која није у том погледу саморазумљиво поуздана. Напротив, ум је прошао кроз процес јавног испитивања и суђења у ком се од њега тражило да у властитој ствари буде и непристрасан судија, и тужитељ и окривљени и адвокат — једна готово гротескна ситуација. Све је у томе да се кроз такво испитивање и самоспознају разум уопште или ум оспособи (боље, стално оспособљава) да буде свој властити узор, своја сопствена сврха, како би потом могао да на себе преузме терет реалитета трансценденталне слободе. Слобода је, вели Кант, „моћ да се збивање започне спонтано”. Шта је узрок таквог збивања? Сигурно он није из рода појава него из рода ствари по себи. И још: узрок је разумски ентитет који се мора сматрати самом ствари по себи. Он, тај узрок, сам није појава него лежи у основи појава/збивања које је сам произвео. Таквом узроку се признаје слобода. Тај узрок је чисти ум, који је ствар по себи, али таква да је спонтано дјелатна. У практичком подручју ствар по себи коначно иступа у прочеље, у лику каузалитета слободе, али тиме није олакшано њено схватање. Слободе нема, ако би њен каузалитет, тј. узрок постојања долазио из перцепције спољашњих предмета. Њена узрочност се зачиње у самој себи; слобода је самородна; ум је самозаконодаван, он је у стању да самом себи из самог себе поставља сврхе и да буде свој сопствени узор.

---

¹⁴ Упор.: Kant, *Kritika čistoga uma*, 237.

Узор, пак свједочи да слобода, да ум, да слободни ум или умствена слобода има апсолутну моћ док поставља сврхе, законе, норме и прописе, али јој апсолутна моћ мањка кад је ријеч о реализовању сврха, спровођењу закона или придржавању норми и прописа. Постулати практичног ума, безусловна заповијест моралног ума, институција законског овлашћења за присилу — сви ови елементи свједоче о томе колико је ствар универзалне слободе, и након потврђивања њеног реалитета, неизвјесна.

Шта је, строго узевши, слобода, и које врсте слободе постоје. Је ли и она, јесу ли и њени услови увучени у струјно коло глобализације?

Ако би данас неко предложио Кантов одговор на питање, које је не само Кантово него сваког човјека, ако само имало мисли: Шта треба да чиним, онда би одговор овог филозофа, дат у његовој *Педагозици*, да човјек треба „да самог себе направи бољим, да себе култивише, и, ако је зао, да моралност пробуди у себи” био примљен у најбољем случају са безазленим надмоћним смијешком. У огромној већини тај смијешак би био ироничан. Морална проблематика, односно проблеми вођења исправног живота појединца, дужности човјека, као одговорне личности, према себи и другима, проблеми сврхе и смисла појединачног живота, проблеми највишег добра, блаженства, наде, сврхе по себи, проблеми обавезивања на моралне увиде и др. јесу проблеми које глобалистичка идеологија не уводи у њено видно поље. Она чини све да се захтјеви, чије би уважавање доводило евентуално до испуњавања услова за вјеродостојне одговоре на поменута питања и проблеме, заобиђу или игноришу. Она чини све да питања о Богу, души и моралној слободи такорећи ишчезну из душе и свијести људи, и да се пориви и импулси из којих она ничу и којима се хране „преосмисле” и њихову задовољштину нађу у благодетима које доноси материјално богатство и двострука доминација: једанпут над оним што је Друго (тј. над природом), други пут над Другима (тј. над другим људима и народима). Исто тако, у идеологији глобализма нема мјеста за питање да ли је и природа на специфичан начин слободна. Доликује ли, приличи ли, пристоји ли се природи човјекова слобода? Која је од те двије слободе по рангу старија? Кантов одговор је колико сложен, толико и јасан: „Ма шта да се у метафизичкој намјери може чинити са појмом *слободе воље*, ипак су њене *појаве*, људска дјеловања, одређена по општим природним законима, једнако као свако друго природно збивање.” Тако слобода долази до стварности кроз људско дјеловање, али је оно двоструко природно условљено. С једне стране, зачеци тог дјеловања

су ствар природе, с друге стране, они се потпуно и сврховито могу развијати само по природној законитости. Нова идеологија не мари за слободну иманентну закономјерност природе. Она реагује само кад научно-технички захвати у природу по-приме катастрофичне димензије, и то само да би се отклониле тренутне последице и наставило у истом смјеру. Индустијски аскетизам у сврху враћања права природи у њеној функцији слободног прираћања не пада на памет тој идеологији. Ослобађање од природе морало би, међутим, као другу страну ме-даље, да садржи и слободу за природу.

Коликогод да се заговорници политичке, економске, друштвене или културалне глобализације издашно позивају на Канта, идеје овог филозофа једва да се могу својатати као антиципација оног чему данас присуствујемо. Сада смо на подручју спољашње слободе, која се као и унутарња (морална) слобода мора заснивати на слободним законима и институцијама. Моћ слободе, учи Кант, је надчулна, она је ствар човјечности човјека као личности, дакле ствар *homo personae*. „Слобода (независност од самовоље неког другог која присиљава), уколико она може да постоји заједно са слободом сваког другог по неком општем закону, јесте то једино, исконско право које припада сваком човеку на основу његовог човештва.”¹⁵ Исконско право слободе потребује, дакле општи закон, а тај општи закон за човјека и људе је самозаконодавне природе. И то, и с обзиром на унутарњу (моралну) слободу и у погледу спољашње (правне) слободе. Тако човјек као појединачна личност даје себи закон, као чланови друштва имају људи да себи самима такође дају законе. За владавину закона (моралних и правних) потребна је инстанца која их проводи. Потребна је инстанца присиле, ако провођење не иде само од себе. У случају унутарње (моралне) слободе (само)законодавна и (само)присиљавајућа инстанца „обједињене” су у чистом практичком уму, односно у чистој вољи као вишој форми хтијења. То јединство је и у Кантовим очима дато само у модалитету *као да*: ми се држимо у животу као да чиста воља поступа стриктно по закону чистог практичког ума. Проналажење инстанце у нашој души/свијести (није то ни савјест) која би на беспоговоран начин осигурала наше понашање по увидима чистог практичког ума, Кант изједначава са проналаском камена мудрости, и тај посао завјештава будућим генерацијама.

Кад је ријеч о спољашњој слободи, као носилац присиле ауторизује се правна држава. Овлаштење државе за присилу има статус априорне и неприкосновене инстанце. У подручју

---

¹⁵ Упор.: Имануел Кант, *Метафизика морала*, 39.

спољашње слободе инстанца присиле је изван појединачног човјека, и то с обзиром на унутрашње право (право унутар неке државе), и кад се ради о спољашњем државном праву (праву које треба да влада међу државама).

Као Кантов одговор на захтјеве за политичку глобализацију морају се у први план поставити идеје: републике као државне заједнице која се управља према правним законима; идеја „савеза народа” или „удружених држава”, а нипошто „свјетска држава”; најзад идеју „вјечног мира”, коме се тежи кроз „савез народа”. Свјетско грађанско право, за чијег изумитеља Герхарт сматра Канта, а које надсвођује и приватна и права народа и до важења доводи универзална људска права не може се ни постављати ни спроводити другачије доли кроз сагласност и поштовање суверених права држава, данас бисмо казали националних држава. И кад би се успоставила (силом или милром) једна свјетска држава њене би се одлуке губиле у силним пространствима и несавладивој бројчаној величини свјетске популације, закони би слабили, јер монополни посједник силе не би могао стизати на свако мјесто. Само законодавство би допало у руке и главе које се не би могле никојим демократским начином контролисати. На једном мјесту Кант говори о томе да свјетска држава може бити ствар сљедећих неколико миленија. Што се тиче питања друштвене, економске и културне глобализације, Кантови одговори остају у оквиру суверенитета посебних држава и народа. „Друштвена недруштвеност”, антагонизми између људи унутар једног народа довољно су снажни да осигурају сарадњу и напредак. То важи и за односе између држава. Трговина, мирно интересно саобраћање између људи и држава одвија се на корист општег мира. „Дух трговине” чини се да је онај човјечји дар на чију карту се могу ставити највеће наде, чак веће наде него на карту достојанства. Културалним глобалистима, заговорницима једне једине свјетске културе, Кант би могао поручити да то не може проћи. Језичне, религијске, обичајне, традицијске, менталитетске и др. разлике толико су велике да нема умијећа и силе која би их учинила непостојећим. Тако смо запали у посвемашњу неизвјесност, кад је говор о слободи.

Та неизвјесност се повећава тиме што се, упркос апсолутној самородности слободе, морају узимати у обзир спољне законитости — и оне природе, и оне друштва и историје, посебне културе и појединачних личности. Ако прихватимо еволуциону теорију, која учи да су природа и човјек истородни, и спознају савремене биологије којом се изводе човеково „мишљење и свест од неуроналних система, од способности функционисања његовог мозга, а његово социјално понашање од

специјалних комбинација гена”,¹⁶ нисмо се много удаљили од проблема односа универзалног/општег и посебног/појединачног, цјелине и дијелова. Цјелина/универзално/опште не може бити једно те исто с посебним и појединачним. И да нису по себи амбивалентни и проблематични цјелина и универзално не могу никад бити конкретни као посебно и појединачно. И да је извјесно, ко и како (се) одлучује, о изгледу цјелине или универзалног, универзално мора остати, у најбољем случају, нешто виртуелно без назначених услова и носилаца реализовања. Најчешће је то универзално, па и универзална слобода симулакрум. Ако је уопште могуће одредити универзално, на примјер универзалну слободу и права човјека, пут би морао водити преко посебних и појединачних слобода и права која се не универзализују од данас или од недавно, него им је одвајкада у основи идеја трансценденталне слободе и универзалних права, а они зазиру од „пуног” реализовања универзалне слободе и универзалног права у глобалним размјерама. Јер, као што се модерним саобраћајним и средствима општења просторне и временске раздаљине симулирано смањују, ништа мању, него неупоредиво већу симулацију представља универзална слобода и универзална правда. Не може се бити лако аутентично ни на једном мјесту, а камоли на „свим” мјестима глобуса. Без посебног корјена, без завичаја, без културе, без посебне географије и историје, без посебног смисла, човјек може бити само бјелосвјетска протува, на невољу и себи и другима.*

---

¹⁶ Наведено према: Ханс Блуменберг, *Брига иде преко реке*, превоо с немачког Алекса Буха, „Плато”, Београд 2004, 208.

* Рад представља прерађени верзију предавања одржаног на Деветим филозофским сусретима у Смедеревској Паланци од 7. до 10 јула 2006, који су били посвећени теми „Глобализација или универзална еманципација?”.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

ШТАДЛЕР И ШТРОСМАЈЕР
— АНТИПОДИ ИЛИ ИСТОМИШЉЕНИЦИ

Као повод за писање овог текста послужила су два досад непозната писма босанског надбискупа Јосипа Штадлера написана ђаковачком бискупу Јосипу Јурју Штросмајеру, која смо нашли у рукописној заоставштини проф. Виктора Новака у Архиву САНУ у Београду. Садржаји тих писама, која у целини објављујемо у прилогу овог рада, подстакли су нас да пажљивије размотримо односе између двојице високих римокатоличких достојанственика и укажемо на неке произвољне и нетачне оцене које су о томе изречене у историографији.

Већина историописаца која се бавила испитивањем и приказивањем религиозно-црквене делатности Штросмајера и Штадлера бискупа је оцењивала у свему позитивно. Приказивала га је као либералног, напредног, прожетог духом братства, слоге и јединства, југословенства и свесловенства, а надбискупа као религиозног назадњака, језуитски бескомпромисног и тврдог прелата, који је како у верском тако и у националном — хрватском погледу био искључив, нетрпељив, наметљив и насилан.¹ Није неважно, и због тога желимо то да нагласимо, да су Штросмајера славили, хвалили и до неукуса величали и људи блиски надбискупу Штадлеру. Његов штићеник и потоњи наследник Иван Шарић написао је за Штросмајера да је „хрватски Мојсије”, да „појам 'Штросмајер' не можеш да раставиш од другог великог појма 'Хрватска'”, да је „Штросмајер... инкарнована, утјеловљена Хрватска”.²

---

¹ Типичан пример поједностављеног црно-белог приказивања Штадлера и Штросмајера, које је имало јасне политичке мотиве, види у часопису С. Радића *Hrvatska misao* за 1905, бр. 8.

² Ivan Šarić, уредник, *Spomen knjiga iz Bosne*, Ordinarijat Vrhbosanski, 1901.

Кад је реч о изреченим оценама о ђаковачком бискупу с разлогом се може поставити питање: где је и шта је истина? Да ли су он и Штадлер по религиозно-црквеним уверењима и националним настојањима били два антипода или су се њихова становишта у много чему подударала? Чињеница је да су они били у непрестаним блиским односима, да су били у сталној вези, да су се договарали и да су сарађивали. Одличан познавалац прилика и односа у Хрватској и међу јавним личностима, Исидор Кршњави написао је да ако Штросмајер „икога обавјештава о својим преговорима, онда то може само бити надбискуп Штадлер у Сарајеву, који је у Ватикану *gratis* persona и потпуно прихваћа намере бискупа у црквеним питањима”.³ Кад је Штросмајер 1881. године сазнао да је за надбискупа босанског предвиђен Јосип Штадлер, био је задовољан. Написао је бечком нунцију Серафину Ванутелију да је Штадлер „на чувену гласу” и да ће зацело „наде које се у њ полагају испунити”.⁴ Да је Штадлер наде испунио и да је његовим успесима у Босни и Херцеговини Штросмајер био више него задовољан, ђаковачки бискуп јавно је саопштио у проповеди одржаној при освећивању цркве Св. Ђирила и Методија у Сарајеву 1896. године. Том приликом Штросмајер је, високо ценећи Штадлерове успехе и заслуге у јачању Римокатоличке цркве и вере, надбискупа назвао „чудотворцем”, који је „готово из ничеса створио у Босни толико замјерна дјела”.⁵

Хрватски бан Куен Хедервари био је врло добро обавештен о односима Штросмајера и Штадлера. Он је знао за њихове давнашње блиске везе, па када су се Штросмајер и Рачки 1891. године заузели за то да на упражњену надбискупску столицу у Загребу доведу Штадлера, Куен се томе одлучно супротставио. Тврдио је да је Штадлер под утицајем „својих ранијих колега на теолошком факултету” у Загребу, који су већином пристајали уз Штросмајера. Као загребачки надбискуп Штадлер би, по оцени Куена, хрватској влади могао да прави разне политичке сметње. Због тога је за то место, по схватању Куена, Штадлер био неприхватљив.⁶ За Куена неприхватљив

³ Ово је Кршњави написао 26. јуна 1898. године. Iso Kršnjavi, *Zapisci, iza kulisa hrvatske politike*, Zagreb 1986, књ. I, 143.

⁴ *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer — Serafin Vanutelli 1881—1887*, Zagreb 1999, 65. После нешто више од године дана, кад је Штадлер постао надбискуп босански, Штросмајер је о њему писао са извесним резервама. Није сумњао у његову побожност и ученост, али је тврдио да му „недостаје чврсто и независно просуђивање и одлучност” (Исто, 203, 219).

⁵ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882—1903*, Sarajevo 1987, 317.

⁶ Исто, 323.

због тога што је био близак Штросмајеру, за ђаковачког бискупа је баш због тога Штадлер био његов кандидат за надбискупску столицу у Загребу.

Данас поуздано знамо да су једностране црно-беле оцене о Штадлеру и Штросмајеру, о томе да је први у свему био негативан а други у свему позитиван, научно неутемељене. Нимало случајно, Штросмајер и Рачки нису протежирали Штадлера за загребачког надбискупа. Они су врло добро знали шта он ради и какву верску и црквену политику у Босни и Херцеговини спроводи. Да су били против те политике они би је осудили. Али, уместо осуде желели су Штадлера да награде, да му повере надбискупију која је, ван сваке сумње, била престижнија и значајнија од оне којом је управљао. Мора се поставити питање чиме је Штадлер стекао поверење Штросмајера и Рачког, шта је то он чинио што се њима допадало и због чега су стали иза њега и његове кандидатуре за загребачког надбискупа.

Добро је познато да се Штадлер упорно и безобзирно залагао за верску конверзију муслимана, да их је због тога изазвао да дигну глас против надбискупа и да се пожале и самом цару због тога што је угрожена њихова религија и „част мухамеданаца”.⁷ Нимало тактично Штадлерово насртање на муслимане није наишло на одобравање Бенјамина Калаја и Земаљске владе Босне и Херцеговине. У начелу Калај није био против конверзије, али је осуђивао нетактичност, безобзирност и насилне методе које је примењивао Штадлер.⁸ Цивилни поглавар Земаљске владе Хуго Кучера сматрао је да би било неопходно да Штадлер оде из Сарајева или да напусти „непромишљено према другим конфесијама провокативно држање”.⁹ У противном, ако се то не догоди, постојала је оправдана бојазан да ће надбискуп, својом прозелитском политиком, угрозити верски мир у земљи. Да се то не би догодило, влада је 9. јуна 1891. донела наредбу о конверзији. Међутим, Штадлер и римокатолички клер, по налогу папе и Свете столице, нису хтели да признају наредбу. Сматрали су да се право на прелазак на римокатоличку веру не темељи „на циглом човјечијем праву, него то право имамо ми од самога Бога и његова Сина, нашега Одкупитеља”. Другим речима казано, с преласком на римокатоличку веру немају ништа световни прописи, јер је то питање канона, па и конверзија треба да се спроводи без уплитања државне власти.¹⁰

---

⁷ Исто, 321.

⁸ Исто, 320.

⁹ Исто, 327.

¹⁰ Исто, 325.

Сав обузет намером да што брже и у што већем броју по-католички муслимане, Штадлер је исто тако желео да Србе православне вере подведе под власт Свете столице и папе, да их поунијати. Нимало случајно, Штадлер је још 1881, као универзитетски професор, превео и у Загребу објавио књигу Петра Балана, *Католичка црква и Словени у Буџарској, Србији, Босни и Херцеговини*. По тврдњи генерала Јохана Апела, земаљског поглавара Босне и Херцеговине, та књига имала је „очигледну пропагандну тенденцију” јер је у њој наглашена идеја „да је спас православних Словена на Балкану у прикључењу католичкој цркви и њиховом стављању под заштиту римске Столице”.¹¹ У унијатским настојањима сарајевски надбискуп имао је подршку Ватикана, који га је, средином деведесетих година XIX века, именовао за апостолског комесара за уједињење црква на Балкану. Да би унијатска пропаганда била што успешнија, Штадлер је 1896. покренуо лист *Балкан*, који је излазио у Загребу пуних шест година. Осуђујући правац тог листа и његову унијатску пропаганду неколико православних владика забранило је својим верницима читање *Балкана* и запретило да ће оне који не буду поштовали ту забрану искључити из цркве.¹²

Искључив и нетактичан, спреман да безобзирно примени сва средства да би постигао жељени циљ, да би поунијатио Србе православне вере а проверио муслимане, надбискуп Штадлер је покушавао да утиче и на школске програме с намером да у њима осигура све предности римокатоличког вероучења.¹³

У знак протеста против толерантног односа власти према Штадлеру, њиховог сталног мешања у послове Православне цркве и због експреса који су избијали због римокатоличке пропаганде, сарајевски митрополит Сава Косановић одлучио је да демисионира.¹⁴ У сваком случају, агресивно и прозелитско држање надбискупа Штадлера продубљивало је јаз и повећавало неповерење између православних и муслимана с једне а римокатолика Босне и Херцеговине с друге стране.¹⁵

Својом јавном делатношћу Штадлер се представио као заговорник хрватског државног права и у складу с начелима тог права као еминентни присталица великохрватске политике. Такво његово опредељење отворено је испољио у говору одржаном на свечаном банкету Католичког конгреса у Загребу 1900.

¹¹ Исто, 319.

¹² Исто, 332.

¹³ Исто, 250.

¹⁴ Исто, 336.

¹⁵ Исто, 207.

године. Тада је изразио жељу да се „што прије Босна и Херцеговина сједини са матером земљом”, са Хрватском. Та његова изјава, оцењена као великохрватска, изазвала је праву бујицу незадовољства не само у јавности већ и у самим врховима аустроугарске власти и Земаљске владе Босне и Херцеговине. На захтев Бенјамина Калаја чак је и цар Фрања Јосиф у писаној форми опоменуо Штадлера због његових великохрватских настојања. Лист *Бощњак* упозорио је надбискупа и његову „великохрватску браћу” да се клоне политичке пропаганде која узнемирава јавност и може да изазове нежељене последице.¹⁶

Приказујући Штадлерове религиозно-црквене и националнополитичке погледе морамо нагласити да он није био склон Мађарима и да је за многе недаће које су сналазиле Хрватску и Хрвате оптуживао Мађаре.

Овај приказ црквено-религиозних и политичких гледишта надбискупа Штадлера дали смо само зато да бисмо их упоредили са становиштима бискупа Штросмајера. Да би то поређење било што упечатљивије и уверљивије тематски ћемо ићи истим редоследом којим смо приказали Штадлера. Најпре ћемо се задржати на питању Штросмајеровог односа према муслиманима Босне и Херцеговине. Према њима бискуп је испољи ускогрудост, себичност и искључивост која је одликовала и Штадлера. И Штросмајер је, као и Штадлер, сматрао да њих свакако треба покатоличити. Кад је дошло до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, сматрао је да је то тренутак када ће „обраћања на католичку веру кренути од побожна женског пола”. Преверавања муслимана оцењивао је као „Божју накану”. Залагао се за то да се уз помоћ аустријске власти уклоне све препреке и забране које су стајале на путу преверавања муслимана. Ако се то деси, и ако се на челу Римокатоличке цркве у Босни нађе „учен, рјечит и реван бискуп”, мухамеданство би, по његовој процени, „у неколико десетлећа готово природним путем” нестало.¹⁷ О томе је 19. октобра 1878. канонику Николи Воршаку написао: „Да је памети у Царству, пак да мени допусте Босну за кратко вриеме мухамеданци постадоше католици, а онако Бог зна шта ће бити.”¹⁸

Кад се испоставило да преверавање муслимана није ишло без тешкоћа већ да су оне искрсавале с више страна, бискуп се у чуду питао: „... како је то могуће под апостолским царем ко-

¹⁶ Исто, 306.

¹⁷ *Korespondencija Strossmayer — Vannutelli*, 65.

¹⁸ Рукописна заоставштина Виктора Новака, Архив САНУ у Београду, несређено; В. Крестић, *Бискуп Штросмајер — Хрвайт, великохрвайт или Југословен*, Јагодина 2006, 298.

ји се, свакако, води најбољим наканама? Како то може трпјети влада која је католичка или би католичка барем морала бити?” Незадовољан и љут на аустроугарску владу што покатоличавање муслимана у Босни и Херцеговини није ишло оном брзином и оним бројем којим је он замислио да треба да иде, пожалио се бечком нунцију Ванутелију: „... свим се силама настоји запријечити напредак славенске ствари¹⁹ с којом је сам Бог католичку ствар у тим крајевима тијесно здружио, а како се надају да ће племство тих покрајина, односно муслимани бити спремни ући у савез с Мађарима, испада да је данас главни циљ окупације и управе у свему угађају муслиманима...”²⁰

С намером да омогући лако, брзо и што масовније преварање муслимана у римокатолике, у чему је очекивао подршку аустроугарских власти, Штросмајер се позивао на одлуке Берлинског конгреса, које су за Босну предвиделе пуну слободу савести. Ту слободу бискуп је схватао и тумачио на свој начин. Она се, по њему, није односила на право муслимана и римокатолика да пређу на православну веру и на право римокатолика и православних да прихвате муслиманску веру, већ једино на право муслимана и православних да постану римокатолици. С тим у вези бискуп је 15. марта 1881. написао Ванутелију: „Ако ће се ускоро успоставити хијерархија у Босни, мора се посебно побринути за слободу обраћења. Оно најмање што би требало тражити од аустријске власти јесте да, без обзира на било који закон који ће тада бити на снази, свакоме буде допуштено пригрлити католичку вјеру и да посебан суд одлучује и равна власништвом које припада обраћеницима.”²¹

Штросмајер је знао да ће Римокатоличка црква у Босни и Херцеговини моћи да напредује, јача и придобија вернике само ако буде имала добру материјалну основу. Због тога се бринуо да ту основу, колико је могуће више и боље, обезбеди. И у том погледу показао се ускогруд и себичан. Сасвим је природно да један римокатолички бискуп пре свега и изнад свега брине о својој Римокатоличкој цркви. Међутим, Штросмајер је био спреман да јача римокатоличку на рачун православне и муслиманске вере. Римокатоличку цркву у Босни и Херцеговини хтео је да учини миљеницом цара, владе и државе, да је наметне као владајућу, а друге да претвори у трпљене. У писму нунцију Ванутелију од 22. маја 1883. Штросмајер је написао:

---

¹⁹ По овоме се види да је „славенске ствари” Штросмајер идентификовао са „стварима римокатоличког хрватства”.

²⁰ Штросмајер Ванутелију, 15. III 1881, *Korespondencija*, 81, 83.

²¹ Исто, 89.

„Тко год, на име, дубље познаје све наше прилике, смјеста ће признати да се сва нада Аустрије и све њезино настојање у тим крајевима [тј. у Босни и Херцеговини — В. К.] мора на особит начин на раст и напредак Католичке цркве ослонити. Правда дапаче дарови љубави и доброте, нек буду према свима. Али, о Цркви католичкој нека се свагда води поглавита брига и нек се та у свакој прилици и дјелом докаже, како не би узвишени владар и краљ наш име и часни наслов бранитеља и заштитника Католичке цркве у Босни узалуд носио.”²² Незадовољан обимом подршке Римокатоличкој цркви у Босни, Штросмајер је свугде видео погубан утицај Мађара и њиховог протестантизма, па је тврдио да они у тој покрајини, из мржње према римокатоличкој вери, на све начине потпомажу и штите православље и мухамеданство.²³

Спреман да ради на покатоличавању муслимана, Штросмајер је будно мотрио на свако проверавање римокатолика, на свако јачање протестантизма на тлу Хрватске. Мађарски протестантизам помешан са семитизмом, који је све више превађавао у Угарској, био је, по оцени бискупа, не само Римокатоличкој цркви већ и „другим народима што унутар граница Угарске пребивају, веома мрзак и погубан”.²⁴ Осуђивао је брачне везе римокатолика с протестантима, Јеврејима и муслиманима. У писму Ванутелију од 23. фебруара 1887. Штросмајер је о томе написао: „Било како било, Католичка црква у Угарској морала би, међутим, бдјети да се женидба на неки начин не опогани јер ће поганска или мухамеданска женидба, прије или касније, у погане или мухамеданце сам народ претворити.”²⁵ Брак римокатолика с припадницима друге вере сматрао је „дијаметрално опречним кршћанском поретку”.²⁶ Кад је реч о римокатоличкој вери, Штросмајер је у свима подручјима живота био спреман да је брани и чува од било чијих и било каквих по њему виђених штетних утицаја. Из тих разлога, да би сачувао чистоту римокатоличке вере, био је против „верске сношљивости” а кад ју је и где ју је уочавао, оштро ју је осуђивао.²⁷

У нашој књизи *Бискуп Штросмајер, Хрваї, великохрваї или Југословен* изнели смо многе доказе засноване на прворазредним изворима да се бискуп залагао за унију и унијаћење Срба, Бугара и Руса, да је религиозним фанатизмом читаваог

²² Исто, 247, и даље.

²³ Штросмајер Ванутелију, 14. IV 1884, *Korespondencija*, 339.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, 679.

²⁶ Штросмајер Ванутелију, 14. II 1885, *Korespondencija*, 413.

²⁷ Штросмајер Ванутелију, 9. III 1885, *Korespondencija*, 423, 425.

живота радио на унији, да је с њом и за њу живео, да је она била његов сан и његова јава.²⁸

Иако је Штросмајер знао да каже да веома уважава српску православну браћу, да цени Српску православну цркву и веру, да су небитне разлике између православних и римокатолика, чињеница је да је с презрењем и ниподаштавањем гледао на православље. Сматрао је да су Срби престали да буду хришћани, а где нема хришћанства, написао је он, „нестане уједно увиек правога свиетла и правога живота”.²⁹ У једном писму Фрањи Рачком Штросмајер је отворено посумњао у то да Срби имају праву цркву, праве бискупе и правога црквенога поглавара, јер, да све то имају, не би били такви какви су, а он је сматрао да су без праве вере и без праве цркве.³⁰ Другим речима и он је, као и други римокатолички фанатици, у које је спадао и надбискуп Штадлер, сматрао да је тачна оцена изречена у девизи „*Graeca fides, nulla fides*” („Православна вера није никаква вера”). Полазећи од таквог уверења, бискуп је сматрао да је његова прворазредна пастирска обавеза да Србе врати хришћанству и јединој правој римокатоличкој вери и Римокатоличкој цркви са Светим оцем папом на челу. То враћање могло се остварити унијом и унијаћењем. Зато се он залагао за унијаћење, зато је тражио и користио све могуће начине и сва могућа средства да би постигао циљ — уједињење цркава с папом на челу као врховним поглаваром. Због тога је бискуп марта 1877. године једним актом обавестио вернике своје бискупије да је основао задужбину којој је задатак да брине о томе да се сваке прве суботе у месецу у цркви семеништа у Ђакову служи миса за сједињење Православне с Римокатоличком црквом.³¹

²⁸ У поменутој књизи види поглавља *Животи њосвећен унији и унијаћењу*, 170—187, и *Штросмајер и литургија на старословенском језику у Црној Гори и Србији*, 249—285.

²⁹ У писму аустроугарском пуковнику Сави Давидовцу Штросмајер је 5. марта 1886. између осталог написао: „... Могу Вам рећ, мој пријатељу, да сам за Србију врло забринут, јер јој политика од дуго већ времена ни пишивога боба не вриеди, и све пако што кроз своје органе у новије доба ил изрекла ил учинила, све је труло, неморално; све је права пошаст и пропаст. У тому су стању тамо приеко и дан данас. Тмасте облацине са свих страна, а зрака сунчаног нигдје ни од лиека, мој пријатељу. *Гдје нестјане кршћанствѡа, нестјане уједно увиек ѡравоѡа свиетла и ѡравоѡа животиѡа...* (Оригинал овог писма налази се у Народној библиотеци Србије под бр. 1.354. Користили смо препис који се налази у рукописној заоставштини Виктора Новака у Архиву САНУ у Београду.)

³⁰ Штросмајер Рачком, 20. V 1891, F. Šišić, *Korespondencija Rački — Strossmayer*, књ. IV, 269.

³¹ Sepelić — Pavić, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i sriemski god. 1850—1900*, Zagreb 1900—1904, 302; A. Spiletak, *Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje*, Zagreb 1931, 40, 41.

Сасвим отворено, без било каквог тактизирања, кристално јасно, Штросмајер се изјаснио за унију у коризменој окружници од 4. фебруара 1881. године. Слутећи опасност по Српску православну цркву, православну веру и српски народ, неколико српских владика, горњокарловачки Теофан Живковић, задарски Стефан Кнежевић и бококоторски Герасим Петрановић, многи српски листови и часописи устали су у одбрану верских и националних интереса Срба оштро нападајући и осуђујући Штросмајера за нечасне намере. Осуди бискупа придружили су се и неки српски народно-црквени одбори. Поводом бискупове окружнице београдски митрополит Михаило написао је архимандриту манастира Гргетега Илариону Руварцу: „Чудимо се што Карловачка Катедра ништа не рече своме народу на Штросмајерову посланицу, којом без савести обмањује и зове православне у папство.”³² Новосадска *Застава* осудила је бискупа зато што се послужио култом Ђирила и Методија ради унијаћења и однарођавања Срба у корист Ватикана и Беча.³³ Слично је учинила и радикалска *Самоуправа* Стојана Протића.³⁴ Познати српски политичар и дипломата Филип Христић је приликом боравка у Риму, јула 1882, у разговору с хрватским римокатоличким свештеником Иваном Брнчићем критиковао унијатске намере Штросмајера испољене у окружници.³⁵

Штросмајерова окружница у најтешњој је вези с окружницом папе Лава XIII, којом су у Римокатоличкој цркви Ђирило и Методије проглашени за свете, при чему је наглашено да су се они залагали за сједињење источне и западне цркве. Православним Словенима је тим поводом препоручено да се у име и славу Ђирила и Методија сједине с Римокатоличком црквом. Полазећи од папине окружнице и Штросмајер се залагао за уједињење цркава, тј. за унију. Бискупови критичари порицали су и његову и папину тврдњу да су се Ђирило и Методије читавог живота и својим апостолским деловањем залагали за то да све Словене у „својој нераздруживој свези са римском црквом и правостолником њезиним уздрже и сачувају”. Штросмајерови опоненти прогласили су као произвољно и нетачно бискупово писање да су „браћа Словени... очевидно богом опредељени, да велике ствари у Азији и Европи извађају... да ће у том правцу на општу корист и њину славу само тада

³² Митрополит Михаило И. Руварцу, Београд, 30. јуна 1881, Архив САНУ у Београду, бр. 6.523.

³³ Коста Милутиновић, *Штросмајер и југословенско питање*, Нови Сад 1976, 234, 235.

³⁴ „Српско-хрватско питање”, *Самоуправа*, 2. XII 1882, бр. 166.

³⁵ Иван Брнчић Штросмајеру, Рим, 24. V 1882, Архив САНУ у Београду, Рукописна заоставштина Виктора Новака.

успети, и све огромне њине унутрашње и вањске неприлике свладати, ако се са западном црквом измире и споразумеју”. Стога што је Штросмајер својом окружницом тражио од православних Словена да верно следе „наук светих наших апостола” и да „у јединству свете вере и цркве залог среће и слоге” потраже, сви његови критичари су то енергично одбацили. Они су у иронији питали Штросмајера откуда му морално право да он, који је био против догме о папиној непогрешивости, сада, у окружници, ту догму у небеса диже и православном словенском свету попује о римском примату? Сви који су дигли глас против Штросмајера и његове окружнице били су сагласни у оцени да је њему циљ да се унијом послужи као средством које ће допринети однорођавању Срба, њиховом покатоличењу а потом похрваћивању. Како од свега тога, по оцени бискупових критичара, неће бити ништа, Штросмајеру је поручено да вређа српски народ, да његова окружница није мост слози, већ несрећи коју призива, јер копа још дубљи понор између Хрвата и Срба.

Отворен иступ Штросмајера о унији и унијаћењу, како је забележила новосадска *Застава*, пренеразио је Србе и православне Словене.³⁶ Занет идејом о јединству цркава, о унији, бискуп уопште није водио рачуна о српским националним и верским осећањима, о њиховом историјском памћењу и оптерећењу. А то памћење и оптерећење у њиховој свести, кад је реч о унији, било је дубоко урезано и неизбрисиво. Насиља која су претрпели у протеклим вековима од Римокатоличке цркве и световних власти Аустрије, Хрватске, Мађарске и Млетачке републике, које су их крстом, огњем и мачем преверавале, усадио је у њих не само страх већ и дубок презир, мржњу и одбрамбене механизме према унији и унијаћењу. С позамашним искуством из ранијих векова у вези с тим шта су унијаћење и унија, шта је њихов циљ, које су од њих, какве и колике последице, Срби су ту Штросмајерову окружницу протумачили као опасан верски и национални изазов, као чин прворазредне нетрпеливости и дрскости. Све што је у прохујалим столећима рађено насиљем, сада, по виђењу Срба, унију и унијаћење, по Штросмајеровом рецепту требало је остваривати цивилизованим средствима, углађеним наступом, бираним речима, подилажењем и удварањем. Неповећење Срба према бискупу, његовој верској и црквеној политици, које до окружнице из 1881. није било мало, после ње, и не без разлога, још је порасло.

---

³⁶ „Штросмајерова 'окружница'”, *Застава*, 10/22. V 1881, бр. 71.

У посебној окружници објављеној 1882. Штросмајер је одговорио на оптужбе својих критичара. Као неоснована одбацио је сва сумњичења о прикривеним намерама према православнима а завршио је одговор поруком да ће не само док буде живео „увиек и сваким могућим начином у народу нашем о слози и јединству радити”, да ће се залагати за унију и унијаћење, него да ће „то исто и последије смрти” чинити „у друштву са светим апостолом Петром и Павлом, светим Иваном и светим Ђирилом и Методом”.³⁷

Иако је код Срба наишао на жесток отпор, који му није могао дати било какве наде за успех, упоран и непоколебив у својим ставовима, Штросмајер није одустајао од унијатских намера. Баш онако како је написао у Коризменој окружници из 1882. године, до краја живота стајао је иза те идеје, борио се за њу и тражио је начин да је оживотвори. Кад с њом није успео код Срба, од ње није одустајао. Накратко се повлачио и покушавао да продре с унијом код Руса. У том погледу посебну пажњу заслужује бискупово писмо папи Лаву XIII написано 21. септембра 1888. године. У њему је, између осталог, речено:

„Заиста се бавим већ од више годинах с вероисповешћу милијуна Руса некатоличке словенске браће, али радосним поносом то данас признајем само у ту сврху, да их преведем у наручај наше свете католичке цркве...” „Покатоличење Русах свакако је хвала интелигенцији и култури тога најмоћнијега народа Европе, лагље него ли покатоличење Бугара и Срба”... „ако би тај узвишени идеал постигао тада ће најскромнији син Твоје Светости, своју уморну главу на починак лећи.”³⁸

Како Штросмајерове намере с унијом нису успеле ни код Руса, чињеница је да је његова политика о јединству цркава с папом на челу код свих Словена православне вере доживела пораз. Колико је то био пораз бискупове верске политике — толико је то и пораз његове световне политике у Хрватској, јер оне су се на том терену међусобно преплитале и допуњавале. Штросмајерова верска политика била је, како су његови српски критичари добро уочили, само један вид његове кроатоцентричне световне активности.

Судећи по Штадлеровом писму из 1895. намењеном Штросмајеру, које се налази у прилогу овог текста, надбискуп је, као и ђаковачки бискуп, био уверен да је литургија на старословенском језику погодна средство којим се православни могу

³⁷ Josip Juraj Strossmayer, *Korizmena okružnica (encyclica) za godinu 1882. „O sjedinjenju crkve istočne sa zapadnom”*, Ђаково 1882, 122.

³⁸ Димитрије Руварац, *Ево, шта сте нам криви*, Земун 1895, 35.

лако и без великих драма придобијати за унију. Тако су они и у том питању, које је за световну власт у Бечу и Будимпешти било веома осетљиво, у свему били сагласни.

Као што је надбискуп Штадлер био заговорник хрватског државног права и великохрватске политике — тако је и за Штросмајера то право било алфа и омега његове јавне активности. Одличан познавалац бискупових верских и политичких назора др Андрија Спилетак написао је да Штросмајеров „поглед није нигда занашао ни на Беч, ни на Пешту, ни на Београд — како то неки хоће — него је он гледао једино и само на Загреб. Њему је самосвојност Хрватске, њему је државно право Хрватске тако свето и тако мило као властита душа његова... Противно од свега тога што смо рекли, не може нитко доказати”.³⁹ Градећи читаву политику на основама хрватског државног права, Штросмајер није могао бити ништа друго но Хрват, и то великохрват. Разлика између њега и Штадлера у том погледу била је само у стратегији и тактици, а не и у крајњим циљевима. Штадлер је своје хрватство и великохрватство јавно испољавао, а Штросмајер га је вешто и мудро прикривао и обавијао фразама о братству, слози, јединству, љубави, миру, сарадњи, југословенству и свесловенству.

Као хрватски националисти Штадлер и Штросмајер нашли су заједнички језик и у питању промене назива Светојеронимског завода. Кад је римокатолички хрватски епископат кренуо у акцију да промени назив тог завода и да га од илирског претвори у хрватски, Штадлер је у свему томе играо значајну улогу. Својим бревеом Света столица је 1. априла 1901. одлучила да стари назив Collegium Hieronymianum Illyricorum in Urbe промени у Collegium Hieronymianum pro gente Croatica. Када се то десило, а знајући какву улогу је у том „апостолском труду” имао Штадлер, Штросмајер му је, како је у бр. 8 за 1902. годину забележила *Vrhbosna*, орган сарајевске надбискупије, написао: „Ја сам исто освједочења као и ти да ријеч *Illyricorum in Urbe* не значи ништа. *Croatorum in Urbe* ријеч је једина, која самој ствари одговара.” И у овом случају, као и у многим другим, Штросмајер је показао да су му свугде прворазредна брига били Хрвати и Хрватска, а да је мало, или нимало, марио за оно што је илирско, тј. словенско и југословенско. У том погледу он и Штадлер нису се разликовали.⁴⁰

³⁹ Andrija Spiletak, *Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje*, 8. Подробније о Штросмајеру и хрватском државном праву види поглавље *Југословенство бискупа Штросмајера* у нашој књизи *Бискуп Штросмајер — Хрвајт, великохрвајт или Југословен*, 121—157.

⁴⁰ *Изабрани чланци Анђуна Фабриса*. Скупио и предговор написао Др. Х. Барић, Београд 1940, XIV, XV.

Велики борац за добро Хрватске и Хрвата Штросмајер је још много оштрије, доследније и уверљивије од Штадлера оптуживао Мађаре и налазио да су они главни кривци за многа зла која су сналазила и која сналазе Хрвате.

Чињеницама које смо саопштили нисмо намеравали да дамо целовите верске и националнополитичке портрете бискупа Штросмајера и надбискупа Штадлера. Указали смо само на неколико значајнијих питања о којима су они имали исте или у много чему сличне ставове. У сваком случају, кад је реч о планском насилном преверавању муслимана, о унији и унијаћењу Срба православне вере, о чврстој везаности за хрватско државно право, великохрватским тежњама и одбојном, нимало пријатељском држању према Мађарима, они су били истомишљеници. Због тога је супротстављање Штросмајера и Штадлера као два антипода научно неосновано. Такве оцене настале су из идеолошких и политичких разлога, због тога што је о Штросмајеру требало изградити мит као великом, искреном и доследном Југословену, високоморалном римокатоличком прелату и политичару без мана, пропуста и погрешака, у сваком погледу узорној личности на коју се треба угледати и коју треба следити. Из тих разлога, да би се изградио идеализовани лик Штросмајера — Југословена, који ће се налазити у темељима како прве тако и друге Југославије, многе чињенице о бискупу су прећутане а многе су кривотворене и улепшане.

У прилогу овог текста најпре објављујемо писмо надбискупа Штадлера од 2. фебруара 1895. године намењено Штросмајеру. Писмо је, заправо, надбискупов програм о томе који начин и која средства треба примењивати приликом унијаћења Срба православне вере. Из писма јасно произилази да иза тог Штадлеровог плана о унијаћењу стоје Света столица и папа Лав XIII. Знајући да је Штросмајер један од најугледнијих римокатоличких бискупа који се доследно залагао за унију и унијаћење православних, Штадлер је молио Штросмајера за „мудре савете” и предлоге о томе шта треба да чини како би се што лакше, безболније и брже остварила унија по жељи папе и Ватикана. Да је, којим случајем, Штросмајер био против уније и унијаћења, што би Штадлер морао да зна, сасвим је сигурно да се не би ни обраћао Штросмајеру „за мудре савете” и предлоге о томе како да се оствари та вековна тежња Римокатоличке цркве. Да ли је и како је Штросмајер одговорио Штадлеру на то писмо засад не можемо рећи ништа поуздано. У сваком случају они су и после тога одржавали присне односе, о чему сведочи Штадлерово писмо Штросмајеру из децембра 1900. године, које такође објављујемо у прилогу овог текста.

Presvietli Gospodine!

Rimski pape sviestni si svoje dužnosti apostolske kroz sve vjekove kako nastojaše, da stado Kristovo uzčuvaju u njegovoj svetoj vjeri, tako svom dušom radiše oko toga, da ovce zašle opet svojim pastirskim štapom zatjeraju u njegov ovčinjak. Tim tragom pođe i danas sretno vladajući papa Leon XIII, koji opetovno svoju očinsku brigu pokaže za sve zabludjele ovce, ali najviše mu srce zakuca za našom po krvi braćom, za braćom istočne vjere. I ne izjavi samo želje, nego svojim pronicavim umom gledaše pronaći raznih puteva, koji bi ga proveli do žudjena sjedinjenja obijuh crkava. Potraži laž i u naših krajevih. Kamo sreće, da mu vještijega i pametnijega i boljega kao putokaz naznačiše. Al eto teret taj svali sv. otac na moja slaba ramena pismom od 12. listopada 1894, u kojem među ostalimi veli: „Placet quin immo, quoniam studio tuo et sapienti caritati confidimus plurimum, hoc tibi in istis gentibus reconciliandae pacis cum ecclesia romana praecipuum veluti ac proprium demandare munus. Tuae igitur erunt partes, Venerabilis frater, qua meliore poteris industria consulere, ut qui a nobis infelici discordia sejunguntur, radiis illustrati sapientiae coelestis, diuturnas simultates deponant.”⁴¹ Pomoć Božja, poslušnost napram sv. otcu, mudar savjet Vaše Presvietlosti i ostalih biskupa, za koji liepo prosim, sudjelovanje mnogih svećenika i svetovnjaka, komu se čvrsto nadam: daju i meni slabašnomu jakost, da pouzdano gledam gore, odakle nam svaka pomoć, ter srčano kličem: Omnia possum in eo, qui me confortat.⁴²

Dopustite, Presvietli Gospodine, da Vašu Presvietlost ponajprije najsmjernije zamolim, da bi mi blagoizvoljela savjetovati, što bi najbolje i najuspješnije bilo po sjedinjenje naše braće grčko istočne vjere s nami. Meni se čini, kao da je sv. otac eto u ruke svih nas, koji treba da skroz poznajemo braću svoju, stavio, da mi nastojimo sve, što samo sv. Stolica može dopustiti, pronaći ter to obećamo braći svojoj, samo ako ih sklonemo na to, da izraze želju, da se s nami sjedine. Ne smijemo dakle te prigode propustiti, nego nam valja sve činiti, da se predložena svrha poluči. Ja još jednom molim, da bi mi blagoizvoljela Presvietlost Vaša svoje mudre savjete dati, koje ću ja s milošću Božjom po mogućnosti nastojati i uvažiti i izvesti.

---

⁴¹ „Шта више, одлучио сам, пошто имамо врло велико поверење у твоју трудољубивост и твоју љубав пуну мудрости, да ти одредим овај задатак, као главни и управо лично твој, да тим народима повратиш мир с римском црквом. А твоја ће бити улога, веома поштовани брате, да се побринеш што будеш могао бољим трудом да они који су од нас одвојени несрећном завадом буду обасјани зрацима небеске мудрости и да одбаце стару мржњу.” Ово је, очигледно, део акта којим је папа именовао Штадлера за апостолског комесара за уједињење цркава на Балкану.

⁴² Све могу у Оном [Христу] који ме крепи. Вуков превод ове реченице из посланице апостола Павла гласи: „Све могу у Исусу Христу који ми моћ даје”.

A molim ujedno, neka mi je dopušteno, da ja kao prvi početak ovoga važnoga djela preporučim ove točke, do kojih sam došao posavjetovavši se sa ovdješnjom braćom. Ja ću ih na kratko navesti.

1. Opazilo se je veliko neznanje grčkih obreda i slavenske liturgije kod naših svećenika, uslied čega oni starodrevne ugledom sv. rimske stolice utvrđene obrede slavenske zabacuju kao krivovjerske ter se u obće na njih ni ne svraćaju, a ipak bi bez svake sumnje točnim poznavanjem slavenske liturgije mogli naši svećenici najviše privući k sebi kako rišćanski kler tako i njihov narod. To poznavanje slavenske liturgije i svih grčkih svetkovina i u obće njihova kalendara tim je nuždnije, što se sa našom braćom jedva možemo prepirati iz sv. pisma i sv. otaca, čega oni ne poznavaju, nego je to moguće jedino iz njihove liturgije, iz koje se lahko dadu dokazati i one dogme, koje nas od njih luče, poimence i primat papin. Ovdje reče jedan rišćanin poznat u Sarajevu: Mi mora da smo bili zajedno sa rimskom crkvom, jer mi mnoge pape kao svetce štujemo; za celo ne počesmo ih štovati poslie razdora, nego prije dok bijasmo sjedinjeni.

Da se tomu neznanju doskoči, valjalo bi u naših sjemeništih uvesti školsku knjigu, koja bi najnuždnije stvari liturgije grčke sadržavala u svojoj čistini. Knjiga je već gotova, samo je treba suziti. A to je *Kalendarium manuale utriusque Ecclesiae orientalis et occidentalis complectens immobilia et mobilia totius anni festa*.⁴³ Učeni pisac Nilles⁴⁴ izjavio se je pripravnim iz tih knjiga načiniti *Compendium* za školsku porabu. Da se klerici odviše ne preterete, moglo bi se od pastoralke uzeti jedan dva sata na tjedan, pa dodijeliti nauku o liturgiji grčkoj. Ja ću gledati O[ca] Nillesa sklonuti, da rečenu knjigu izda, a kašnje ću nastojati, da se još točnija knjiga za koju godinu izda u našem jeziku. Za prvi početak dostatna bi bila Nillesova knjiga.

2. Što se o svećenicih u obće kazalo, to valja još više o naših svetovnjacih. Zato je od potrebe, da se izdavaju od vremena do vremena mali svežići, koji bi ne napadajuć ni prepirajuć se, nego prijateljski razlagajuć bez ikakove polemike raspravljali o liturgiji iztočnoj i o svem što u to zasieca. Glavni dielovi tim svežićem bili bi: povjestnički, liturgički, juridički (*ius ecclesiae orientalis*), viestnik, prosvjeta. Svaka politika i prepirka i sve što bi moglo našu braću uvriediti, izključuje se. Svaki svežić nosio bi naslov: „Balkan. Jedinstvu i bratskoj slogi.” *Balkan* će izlaziti 1896 samo dva put na godinu; god. 1897 tri put, a 1898 četiri puta i tako će ostati, a tiskati će se obaška latinicom, a obaška ćirilicom. Svaki svežić imati će 2½ arka u velikoj osmini.

Ne bi li Vaša Presvietlost dopustila a) da svaka župa drži *Balkan*, ter se iz župske kase plaća; b) ne bi li za svrhe unije dopustila, da se svake godine ili jedna lejmozina po svih župah sabere i sabrani novac amo pošalje ili da svaki župnik skupi svake godine ma gdje 3 for. ter ih za uniju žrtvuje.

---

⁴³ Приручни календар обеју цркава, источне и западне, који обухвата покретне и непокретне празнике целе године. За преводе са латинског захва-
лан сам колеги Слободану Душанићу.

⁴⁴ Реч је о црквеном писцу Nicolausu Nillesu.

3. Mala bi korist bila od izdavanja knjižica, ako ih ne bismo nastojali rasturati osobito među rišćani i ako ne bi bilo požrtvovnih sila, koje bi htjele bud šta napisati za Balkan, bud širiti misli o uniji među pučanstvom. Zato ja smjerno umoljavam Vašu Presvietlost, da bi blagoizvoljela opredieliti trojicu svećenika uzornih životom i naukom, koji bi kod Vas sačinjavali odbor. Taj odbor bi imao netom spomenut zadatak ter bi neposredno obćio s jedne strane s našim odborom, a s druge strane sa odborima, koji bi se po biskupiji Vašoj s vremenom ustanovili.

4. Još jedna stvar po mojem mnienju mogla bi puno utjecati na uniju sa našom nesjedinjenom braćom, a jest, da više bratski postupamo sa braćom već s nami sjedinjenom. Ako svakom zgodom budemo pokazivali osobitu ljubav k braći sjedinjenoj, k njihovim crkvam, k njihovoj liturgiji, k njihovoj siročadi, k njihovim udovam, tako te se za njihov obstanak poskrbimo, onda ćemo bez sumnje puno lakše pritegnuti k sebi i braću sjedinjenu, koja se moraju od nas odbiti, kad vide, gdje braću ako ne zametavamo, a ono im nikada u rečenom smislu ljubavi ne izkazujemo. Zato bih se ja usudio smjerno Vašu Presvietlost zamoliti, da bi blagoizvoljela kojom prigodom kako svojemu kleru tako i narodu osobito to na srce staviti, da vanrednijim načinom pokazuju svoju ljubav k braći sjedinjenoj, ne bi li time predobili i braću nesjedinjenu, kad vide, kakovom ćemo ih ljubavlju primiti, ako k nam dođu.

5. Još ima jedno, što vanredno utječe na uniju, a to je molitva i sveta sveza među svećenici, koji se obvezuju sv. mise čitati i stanovite molitve u tu svrhu obavljati. Obratismo se u tom na neka već postojeća društva, da točno saznamo, kako se u tom radi drugdje; zato ću biti tako slobodan i Vašu Presvietlost izviestiti, čim šta stalna saznam.

To bi bili prvi početci i prve misli o uniji sa našom braćom. Ponizno molim, da bi ih blagohotno izvolili pretresti ter mi o njih izreći svoj veleuvaženi sud, kao i svoje nove misli i nove savjete milostivo saobćiti.

Primite osobiti izraz mojega štovanja, kojim ostajem
Vaše Presvietlosti

najmanji brat u Isusu
+ Josip
nadbiskup

Preuzvišeni Gospodine!

Eto nam Božića i nove godine. Gospodin Vašoj Preuzvišenosti dade, da pedeset godišnjicu sretno doživjeste i obaviste i podoste jakim korakom put diamantske biskupske mise: i to je upravo moja skromna želja i ponizna molitva, neka bi Vam Gospodin dao još bar 25 godina života, ali *života*, da naime ostanete tako jak i čil na tielu i duši kao sada, a ne da mirucate. Prema tomu bio Vam sretan Božić, i sretna nova godina!

Srdačno se zahvaljujem na poslanoj mi slici Vašoj, koja je zaista krasna i vrlo Vas dobro predstavlja. A još se više zahvaljujem na prijateljstvu, kojim se udostojaste podpisat se, a koje će mi vazda ostati dragocjeno. Ta će mi slika vazda dozivati u pamet Vašu ljubav napram meni, a još više Vašu ljubav napram svomu narodu hrvatskomu i napram sv. materi crkvi. A sjećat će me ujedno i onih preugodnih časova, koje sam u Vašoj sredini s Vašimi prijatelji proživio za vrijeme, kad svetkovaste pedesetgodišnjicu svojega biskupovanja! Hvala Vam upravo iz dna duše svoje!

Naša glagoljica opet u pogibelji. Čujem, da uvođenje njezino Vlada u Dalmaciji oružničkom silom zapriećuje. Još je to gore, što čujem, da se i tamošnji svećenici usljed toga slabo za glagoljicu zauzimaju. Ja ću sve učiniti, što znam, da glagoljici može koristiti.⁴⁵ Drago mi je, da se i preuzv. g. Nadbiskup Posilović za glagoljicu jako zanima i zauzima.⁴⁶

Glede predloga za uvođenje svetojeronimskoga zavoda u Rimu učinit ću mnoge opazke. Čini mi se ipak, da su u glavnom prihvatili Vaše misli, koje će i ostati. Mislim, da bi se broj alumna⁴⁷ razdielio tako: 2/5 odpale bi na crkvenu provinciju zagrebačku, 1/5 na zadarsku, 1/5 na istarsku (goričko-trščansku), a 1/5 na vrhbosansku i barsku.

Boraveći ovdje g. Folnegović⁴⁸ bio je u društvu jednu cielu večer sa nekim Ž. Jovom, koji je skroz i skroz vladin čovjek, ako joj nije možda i špijon; a drugu sa nekim gospodinom, koji se istina izdaje rad za velikoga Hrvata, ali ne bi se žacao danas prozvati Srbinom. I

---

⁴⁵ Аустроугарске власти сматрале су да литургија на старословенском језику може да обједини римокатолике и православне. Због тога су биле против глаголице и глагољања у римокатоличким црквама. Снажан ударац глагољашима и литургији на старословенском језику задат је 3. августа 1898. Света столица је тада одлучила да стане на страну Беча и Будимпеште, па је издала *Decretales Sacrae Rituum Congregationis de usu linguae slavicae*. Тим декретом задат је смртни ударац словенском богослужењу на подручјима горичке, задарске и загребачке архидијецезе. Света столица је тим актом, после дужег колебања, у потпуности прихватила становиште Беча и Будимпеште да је словенска литургија подједнако опасна и за јединство Римокатоличке цркве и за очување територијалног интегритета Аустроугарске. (О томе види: В. Крестић, *Бискупи Штиросмајер — Хрваји, великохрваји или Југословен*, 283.)

⁴⁶ Реч је о загребачком надбискупу др Јурју Посиловићу.

⁴⁷ Реч је о питомцима у Заводу светог Јеронима.

⁴⁸ Односи се на Франа Фолнеговића, политичара и публицисту, истакнутог припадника хрватске Странке права.

došli su do zaključka, da sam ja svemu zlu ovdje kriv. Tako mi piše u liepoj formi g. Folnegović, koji je bez sumnje pametan čovjek i vrlo dobar narodnjak. Čudim se, kakove je ljude odabrao, da ga obavieste o naših obstojnosti. Ali nije ni čudo, jer se za dva tri dana ne mogu proučiti naše obstojnosti, koje mi proučavamo godine i godine.

Zahvaljujuć se i ovom zgodom za sva dobročinstva iskazana Bosni i meni ostajem s odličnim poštanjem
Vaše Preuzvišenosti

Sarajevo na badnjak 1900

preponizni sluga
+ Josip
nadbiskup vrhbosanski

МИЛОРАД ЖИВАНЧЕВИЋ

ПРИСЕЋАЊА

II

У *Лейхойис Мајице српске* ушао сам кроз широм отворене двери, педесетих година минулог столећа, као полетарац. Најстарији живи књижевни часопис у Европи, почетнику у нашој струци недостижан, а мени је гостопримство понудио лично Младен Лесковац, претпостављени на Филозофском факултету и већ легендарни уредник. Сведочанство о томе, шалозбиљни подсетник, сачувао сам за успомену до данас:

Драги Мишо! Ви, надам се, знате да сам ја ону рубрику Историје југословенске књижевности у Летопису отворио ради Ковачека. Тачније речено, сада већ, исто толико и ради Вас. Па, према томе: ако имате, и кад год имате, неку тему која се згодно може обрадити за књижевни часопис какав је Летопис, Ви пишите...

Ваш М. Л.

Надаље, понекад ме је управо салетао да пишем, скоро из броја у број, тако да сам често морао да прешније послове остављам на страну. Био је неодрљив, изражавајући се онако његовски, као матори обешењак: о роковима се можемо договорити, зар не видим да је попустљив као млада удовица! Волео је тако да оставља за собом, ваљда за књижевну историју, написмени траг.

Зато ми се чини да сада још увек одужујем један занемарени дуг, подстакнут, у добри час, позивом садашњег уредника Ивана Негришорца, давнашњег нашег ђака и колеге по струци, који ми је уступио простор љубазно понудивши да обелоданим нешто из своје ропотарнице успомена, као стари летописац.

Времена се додуше мењају, али добри обичаји остају, за-навек.

Хм, а где смо оно стали? Можда ће бити најбоље да започнем од наших оновремених разговора о закулисној повесници бивших југословенских књижевности.

Постоји место где добри и лоши обичаји нису у опреци, напротив, долазе у савршен склад. То је кафана, Србину друга кућа, Боже ме прости, скоро као црква. Бар је посећенија, јер ту се једнако сусрећу стари знанци и упознају нови занимљиви људи. У неку руку је и дом здравља, не каже се узалуд: од кафане до кафане лечио сам срцу ране. Или, дом културе, непревазиђен ни касније, кад је тај појам озваничио социјализам.

Кафанска доколица! Велибор Глигорић каже прекорно да Суреп у полемици употребљава речи из кафанске доколице. Ипак, сам је највише уживао у њеном озрачју, видео сам га изблиза како лумпује и сасвим заборавља на професорски дигнитет. Коста Димитријевић, мој стари школски друг, описује наше кафане с љубављу и води нас кроз њих као чичероне кроз галерије уметности, далеко у прошлост.

Главни штаб београдске боемије столовао је у кафани „Дарданели”, која се налазила на месту Народног музеја, код споменика кнезу Михаилу, где су гости били познати уметници, писци, глумци и њихови трабанти. Редовна су ту долазили Ђура Јакшић, Војислав Илић, Стеван Сремац, Милован Глишић, Бранислав Нушић и А. Г. Матош (овај последњи оставио је аутентично сведочанство о том састајалишту, поредећи га с Прокопом, центром париске боемије). Зграда је срушена 1901. године, па се цело друштво преселило у Скадарлију.

Ново сито о клину виси! Тада је постала надалеко чувена кафана „Три шешира”, где је Владимир Савић имао свој штаптиш, био омиљен и сматран као неким богомданим меценом сиромашних уметника и уметности. Читалац се досећа, то је наш ујка Влајко, породични добротвор, својевремено познати државник.

У капи воде (читај: ракије!), каже стара изрека, огледа се свет. Младеж данас највише воли кафиће, сведочио је у дубокој старости мој отац, један од стегоноша његовог поколења. Тако је одувек, па и он најрадије седи у кафани и чак тврди како ту најбоље ствара, док се код куће по цео дан окреће као ратни брод који се припрема да изведе тежак маневар, па се насуче: зачас му прође време, а да није урадио ништа. Међутим, у гостионици је увек био у свом елементу, прави змај. Нико као он није умео тако да ужива у тренуцима доколичења, чистим романтичним и декадентним Hours of Idleness, који су по себи сушта уметност. Нешто од свега тога назире се у

његовим сећањима на београдска стецишта лепих вештина, сликарства и књижевности.

* * *

Међураће своје генерације приказао је исти летописац опширније за споменицу *Београд у сећањима савременика* (Српска књижевна задруга, 1983). Разумљиво, због ексклузивности публикације, аутор је намерно изоставио неке баналне податке (хм?), примерице: у овом раздобљу дошао сам ја на свет. Можда то и није битно за улогу наше породице у светској револуцији, али за мене јесте, и не може се у једној оваквој хроници мимоићи, као ни станица у возном реду. Сиromaх отац, био је тако опседнут ангажманом на левици, да је чак и летовање на мору приказао у својим успоменама као револуционарни рад. А ја сам био, што би се данас рекло, колатерална штета, или, заонда, дијалектичка случајност. Свеједно, помирен са трајањем бесмисла, као прави дрвени филозоф, отац је тада резигнирано записао у свој интимни дневник:

Шта вреди живој риба и леи орла који вреба, кад их најкриљује љавейнило!

Отац је несумњиво био човек многих дарова: филозоф, песник и сликар. У младости обестан и пустошан, у зрелим годинама уљуђен, али вечито немиран дух. Зато у свему незавршен, за собом је оставио торзо иза кога се тек наслућује величина његове неостварености. Деда је свакако био неправедан, претерујући у љутини, кад је говорио да му је син сваштар који се бави ситницама а пропушта праве ствари. Роман о једној таквој личности, сам по себи, могао би бити занимљив, међутим, писац у том случају мора остати по страни, непристрасан, што ја никако не могу бити.

Зато на овом месту хроничар мора обазриво интервенисати, по прилици онако како би то учинио очев имењак, Владимир Владимирович:

— Професоре, доста! Скини те наочари-велосипед и седи... Испричаћу сам о себи и своје времењу.

Пегазове јасле

Свет књижевности, маштаније, митологије и иних чудеса налазио се у савршеном сазвучју са историјом и стварношћу, пуном грозе, тајанства и празноверја, у којој је обитавао наш народ. У унутрашњости још је свака кућа имала гусле, као у

Вуково време, сви су у свечаним приликама говорили у десетерцу и знали јуначку епiku напамет, разуме се, и ја. Цупкајући децу на крилу, мајке су сетно певушиле лирске песме, а баке извечери причале бајке пуне страве, које су бивале сушта истина. Чаробни бели крилати коњ Пегаз појављује се у нашој народној традицији као Јабучило, али где је домаћа Хипокрена, извор који је шикнуо на месту где је антички коњиц ударио копитом, симбол песничког надахнућа и поезије? Зацело, мислио сам, негде у Шумадији, у земљи Србији.

Претпостављао сам тако, јер тамо су посвуда биле коњске јасле, овас и раж. Међутим, у Русији је доиста постојала чувена уметничка кафана „Пегазове јасле”, где су се окупљали писци и сликари, а имали смо и ми нешто слично у своје микрокосмосу: оно чудесно боемско замајавање. Осим тога, имао сам и сопствене књижевне јаслице, родитељски дом.

У детињству сам волео да слушам наклапања у кући, као најлепшу музику и непатворену литературу. Моји старци просто су се надметали у приспособама, зачињавајући казивања јаким поштапалицама: Ударио тук на лук! Не зна се ни ко пије, ни ко плаћа! У друштву се и калуђер жени! Бива свашта, па и у девојке дете! Ако кучка не заврти репом, ни пас је не заскочи! Није ми сврака попила мозак! Беспослен поп и јариће крсти... Деда је истресао као из рукава невероватне приповести, рецимо, о пеливану Мурзуку који је могао да дигне вола и изазивао на мегдан целу Србију, или о Кинезу Ти-Тију који је голим прстима вадио зубе у старом Београду. Придобијао је и опчињавао слушаоце, уживајући у својој моћи, нико га није могао надговорити. Просто се распамети:

— Човече, сви смо ми сељачки коленовићи, па опет многи зазиру од села, стиде се свога порекла. Прво почне с онима у околини града, кад се наједаред измешају два противна света, различита и по начину живота и по раду за опстанак. У урбаном средини нестане селске природности, остане само сељачка бистрина, прилагодбена варошким марифетлуцима и усмерена на продорност. Развија се трговачки дух, то више није размена добара, него грабеж и стицање, бесомучни меркантилизам, извитоперена исконска страст за земљом и поседом, који више није окућница него статусни симбол. Рђавштине скоројевићи, нови касапи који под реп кољу, не би дали Богу тамјана, а верују да већ својим постојањем чине другима милост. Праву господу, ону од ума и духа, презиру, ако се потајно и диве, ко прибогу Балзак. Пошто и сами постану грађани, напусте земљу и запосле се у некој установи, покондире се и својски настоје да затру трагове, да им и деца забораве шта су била, да избришу прошлост. Наше градско становништво, ваљ-

да нигде као београдско, састављено је поглавито од сеоског живља, безмало свачији предак је већ у другом или насигурно трећем колону орао земљу, што значи да смо сви сељаци.

Говорили, говорили, па заћутали, ко у клин, ко у плочу, и опет ништа под милим Богом нису доконали. А ја скрушено записивао, чудећи се и њима и себи, због нечег уверен да ће то једном неком затребати.

Народна прича, у бити увек дело појединца, настаје као и народна песма. Свагда, кад се окупи мноштво, неко нешто исприча од дуга времена, тај Неко после више није важан, али његова творевина иде од уста до уста и постаје опште добро. О славама и преславама на цени су језгровите договорштине, које никако не смеју бити дуге и досадне, да не пође зев по народу, да се не успавају слушаоци. Понајбоље ако су ведре, веселе, па и враголасте, али да приличе мешовитом друштву, нипошто безобразне, да не црвени женска чељад. После се препричавају по селу, граду, срезу и округу, и даље, ако су вредне, постају праве народне. Једна таква испричана је на нашој слави, забележио сам је онако како је казивао деда Милан.

Тимарење

Путник неки на коњу дође једнога дана у село и заустави се пред капијом скрајње куће. Повиче:

— Еј, домаћине!

Сељанка, млада домаћица, пошто повеже псе каже му да уђе у двориште.

— Ете ти штале, уведи коња! Скини седло, простри сена. И еве ти коша: уз'и мерицу јечма, шетај коња и дај зуб, па уђи у кућу. Домаћина нема, али ће брзо и он.

Кад сврши с коњем, намерник уђе у кућу. Тог тренутка сељанка је пословала ватраљем око ватре, запретала погачу, и сагла се; како се сагла, а путник руком — па за стражњицу! Нато га она што игда може распали ватраљем по глави, ороваши га.

Утом наиђе домаћин, поздрави се и седну за совру вечера-ти. Приметив масницу на лицу путника, упита:

— Шта ти је то?

Овај одговори:

— Тимарили кобилу и она се ритну, удари ме!

А сељанка упаде:

— Па дабогме, ниси требао одмах око ногу да је дираш, већ груди и леђа, па постепено док дође рука до сапи, па онда задње ноге, док се кобила навикне. Да си тако радио, не би имао масницу на глави.

И насмеје се. Насмеје се и путник, и домаћин се насмеје. Кикотали се тако утроје, и сваки за себе.

Јунаци ове приче доиста су постојали: кмет звани Јарац, човек постарији, али на женскиње облапоран, и помлађа сељанка, згодна, домаћица из једног од наречених села у Качеру, није лепо да јој се спомене име (дедина напомена). А име причи наденули су присутни, спонтано, уз громогласан смех. Много година касније, на полеђини рукописа написао је Владан Недић: „Лепа прича, није ми позната. Заслужује да се објави!” (Заиста је објавила моја Ивана, у приказу књиге Дивне Зечевић о ласцивним народним умотворинама). Потоњи је био родом управо из тог краја, из села Пласковца код Тополе, мој стари пријатељ, велики зналац народне књижевности. После смо заједно издавали епске народне песме, многе из непознатих рукописа.

Укућани су искрено стрепели, сваке године, да не останем понављач. Зграњавали се, кад ја то уопште учим, кад стално цртам, или нешто за свој грош читам, по сву ноћ. Веровали су да пролазим разреде као пас кроз маглу, само захваљујући доброј меморији, што није било далеко од истине...

Читао сам пожудно, омамљен, занемарујући учење и ричкајући по књижници, присвајајући једно за другим дела, најпре све што ми је дошло под руку, затим све избирљивије, као луди колекционар, страсни библиофил. Први озбиљнији писци које сам упознао били су Ромен Ролан, Томас Ман, Бруно Травен, Џозеф Конрад, Ептон Синклер, Бласко Ибањез и Џон дос Пасос. Дубок утисак оставио је посебно Анатол Франс, *Печењарница код краљице Педок* подметнута ми је као роман, са чијих се страница виспрени опат Жером Коањар загонетно осмехивао својим мислима, наводећи ме на искушења филозофије. Иначе су тада били у моди руски писци, сви, нећу их ни набрајати. И такви, као Аверченко и Мерешковски, али у првом реду класици. Мучио ме Толстој, касније Достојевски, Чехов, до бола, због неутаживог осећања јаловости и недовољности живота. Пушкина сам учио у гимназији наизуст, а Љермонтова детињасто опонашао, уображавајући да сам јунак нашег доба, сувишан човек. Зачарао ме Јесењин и згромио Пастернак. Нисам ни слутио да ћу једног дана постати преводилац и напреводити се ових писаца, све имајући на уму непојамни, нерукотворни споменик.

У нашем суседству на Топчидерском брду, у улици Сање Живановића, становала је Исидора Секулић (1877—1958), славна српска књижевница. Волео сам њену *Кронику љаланачког гробља*, путописе и есеје, мада ми је помало сметала извесна надутост у маниру класичне немачке учености. Интернационалистима се није свидела *Књига дубоке оданости Њеђошу* (1951),

чији је непосредни одјек Ђиласова *Леџенда о Њеџошу* (1952), због чега се увредила, богме и уплашила, и задуго повукла у запећак. Долазили су јој као на ходочашће Младен Лесковац, Борислав Михајловић Михиз и Дејан Медаковић. Посећивао је понекад и мој деда, управо кад су је други избегавали, као за инат, дивио се како је умна, језична и пркосна, убрајајући је поносно у свој круг бивших људи. Водио је и мене једном, кад сам постао студент, хтео је да осетим нешто, да ми остане за успомену тај сусрет. Строга старица, једноставно одевена, огрнута вуненим пледом, али сва беспрекорна, осмотрила ме осорно кроз велике округле наочари, имао сам утисак да сметамо, говорила је мрзовољно и уздржано, стиснутих усана, као да нам држи придику, додирујући повремено књиге које су лежале отворене свуда, и по поду, једва да се имало где сести. Јесам ли видео оне силне књижурине, питао ме после значајно, све саме енциклопедије! Мучи се баба, додаде самилосно, стално нешто преписује, замајава се да јој прође време, те да не мисли на смрт.

Познато је да су скоро сви велики списатељи поумирали у беди, распричао се затим поучно, слава по правилу долази са закашњењем, тек по одласку на онај свет. Не липши магарче до зелене траве, и цркѝ коњ! Ето, Тин Ујевић, највећи наш живи песник, сиромах је као црквени миш. Све је то лепо и красно, вртео је главом у знак неодобравања, звучи громко, Пегазове јасле, али опет је боље некако се везати уз државне јасле, јер од писања се не живи, као ни од сновања.

Дуго сам се носио мишљу да студирам сликарство, јер сам управо бесомучно цртао, а бодрио ме да истрајем у тој намери бесмртник Мило Милуновић, који је најдуже од свих ћудљивих уметника остао породични пријатељ. Накратко ме узео под своје и мој наставник ликовног Риста Стијовић, чувени вајар. Видевши како сам нацртао неку совуљагу, водио ме својој кући на Бановом брду и запослио око припремања изложбе, спасавајући ме многих досадних часова у школи; његов атеље, пун скулптура, крша и саксија са зеленилом, био је стан усамљеника. Био је већ сед као овца, али крепак, причао ми је о својој младости, када је у избеглиштву за оног рата оболео од сушице, па је ето још увек жив, бодрећи ме да у невољама које су ме тада сналазиле треба истрајати.

Случај је хтео да се одвратим од тих помисли. У почетку, све што сам читао или писао, мимогред сам илустровао, била ми је то пука забава. Нешто ми је ипак од свега остало, што ми је користило и у књижевном раду: мислити сликовито и настојати то изразити, прави спој. Бизаран податак, умало ни-

сам постао цртач стрипова! Омеле су ме околности, јер је у оно доба тај медиј одбачен као рецидив капиталистичког друштва, штетан по социјализам. Видевши у нашој кући цртеже, Мило ме охрабрио да то понудим неком издавачу, премда лично није имао вере у осму уметност. И даље ме усрдно наговарао да дођем на Академију, што сам нажалост пренебрегао, уверен да имам бољи план: јаре и паре, стрип. Текст и слика, литерарни и пиктурални синкретизам, тадашњи мој идеал.

Разумљиво, користио сам прилику да крадем занат. У атељеу, док је велики мајстор сликао, ходајући по дугачком сагу с палетом у једној и кистом у другој руци, до штафелаја и натраг. Шкиљио је на једно око, искоса преко огромних наочара, док се приближавао слици, а удаљавао се лагано унатрашке, надносећи шаку над чело, као да се заклања од невидљивог морског сунца које је несносно бљештало на његовом платну, обасјавајући теракотом ћерамидасте кровове Будве. Скице набачене на одмору, преко лета, завршавао је код куће, мешајући боје и успомене, пуштајући машти на вољу и поправљајући по свом нахођењу несавршену стварност. Узгред је радо евоцирао згоде везане за боравак у завичају, у Црној Гори, стално у покрету, не застајкујући и не осврћући се на нас, као да разговара са самим собом. Смешио се само једним углом усана, кад би у шећању оживео неки призор. Видимо ли оне врше? Страшна направа, риба слободно ушета и не може више да изађе, као кад женик неопрезно улети у брак. Вреди се над тим замислити, зато га тренутно и заокупљају те врше, и уопште рибарске рукотворине, ости и парангал. Плава фаза, као што је била код Пикаса, можда ће то критичари тако некако назвати. А ове тикве, корење од маслине, мреже и шарени шљунак, све је то покупио и потрпао у један старински сандук за девојачку спрему, па платио лупежу превознику да га дотера у Београд. После су тај ковчег нашли у планини, лопови помислили да је унутра благо, привукао их тешки оков, а вала су се намучили да га изнесу у брдо, па кад су га обили и видели шта је, мора да су се забезекнули и прекрстили: Мајке ти божје, ово је неки луђак!

Мило није био само мајстор сликар, него и мајстор приповедач. Сјајан имитатор, можда несуђени глумац. Био је чувен и по својим анегдотама из лова, радо је казивао мрсне и голицаве приче, а тада је изгледао распојасан и сладострастан као сатир. Пола од тога није била истина, у збили се све завршавало само на речима, и ја сам, будући присутан као сведок тобожњих договорштина, уверен да је све време заправо ску-

пљао грађу за своје чувене шоу-наступе, којима је увесељавао београдско високо друштво. Али, да се разумемо, није то био његов свет:

— Част и чест — подсмевао се касније сам себи — а ја се код Тита осећао као дворска луда, ако ти је мило знати!

Волео сам да привирим у скромну вилу на Сењаку, на углу улице Петра Мркоњића и Миодрага Давидовића. У дворшћу са зеленкадама и шебојем дочекивао ме радосним лавезом пас Бој, разиграни вижљасти енглески птичар, познаник из лова и кућни мезимац. Мило је био нежан отац и супруг, ожењен Чехињом Олгом, такође сликарком, крупних порцеланских очију и дебелушкастом као бухтла, која је имала много стрпљења и разумевања за његове зелене недеље. Обожавао је децу, ћерку Кићу и синове Ваку и Кољу, који је постао вајар. С њим сам се највише зближио, у време студија навраћао је радо у моје поткровље, где сам спремао испите, доносио ми актове да се похвали и остављао их нехајно, можда једног дана досегну велику вредност. Имао је продуховљен светачки израз, плавшан, бледуњав и прозрачан, изгледао ми је занесен и изгубљен, попут сувишних људи из руске књижевности деветнаестог века. Преварио сам се, храбро се отиснуо у свет, сада живи у Паризу као признати уметник.

О последњим часовима старог мајстора причао ми је потресно Миодраг Нагорни, бивши његов ученик, тада професор Академије уметности у Новом Саду. Возили смо се дуго кроз војвођанску равницу, а мени се привиђала Милова платна: Свети Стефан, стена која броји валове низ пучину, морски затон, врше, рибе у модрим дубинама. Остале су нам дариване многе слике, али његове речи, помишљај сетно, одлетеле су у ветар.

Тешко сам се одрекао сликарства за љубав књижевности. Нисам ту одлуку могао прежалити ни касније, гледајући оца у старости како понесено слика, и осећајући племениту завист. Свет слика и прича, недељив, остао је мој свет. Помирио сам се са собом, наивно уверен да ћу ионако моћи да сликам за своју душу, дружећи се присније с књигом, а још не схватајући да свака од ових лепих вештина изискује целу не располућену личност.

Прећутао сам зато, до данас, да су први моји објављени радови били књижевни и ликовни, у истој особи, као близанци: приче, цртежи, чланци и прикази, замало и стрип. Међутим, књижевност ми је била суђена за читав живот.

Напокон, једну породичну линију наставио је мој син Драган, сликар, а другу кћи Ивана, историчар књижевности. Ивер не пада далеко од кладе, ни јабука од стабла!

У недоба

Улазак у књижевност на мала врата, у недоба.

Само што се завршио Други светски рат, грануло ослобођење, свеопшта радост, а нашу породицу задесио нови потрес. *Horribile dictu*, страшно је то изрећи, моја мати је народни непријатељ! Срамота. Можда и није? Цигани у Јатаган-мали теше се кад неко оде у затвор: и то је за људе... Зар је моја мајка злочинац? Треба живети с тим, даље, ићи у школу, слушати оговоре, правити се луд, некако забашуривати, јер права се мука не да сакрити. Брука је пукла чим је осуда изашла на видело, а пропратила је и једна литерарно уобличена приповест.

Далеке, 1946. године... Наиме, у једној од првих свезака часописа *Наша књижевност* објавио је Миодраг Ђурђевић новелу *Мој браћо*, где је препознатљива грешница приказана као сарадница окупатора, дакако у најцрњем светлу, а спомињем се узгред и ја, неприсутан. Велики лични бол бије из те туробне повести као мемла, познавао сам аутора, долазио је нашој кући, сметан, дежмекаст, ходао је као да му се ноге мимоилазе, звали смо га Ђура Бурек. После је постао прави књижевник, чија су дела стекла признање онога доба, пре свега прозе *Сенке над Београдом* (1954) и драма *Велики и мали* (1961), по којој је снимљен и филм. На крају, ушли смо заједно у Југословенски књижевни лексикон, где је споменут и овај почетак. Синиша Пауновић осврнуо се ту на Ђурин деби, а није ни слутио, иако смо се управо срели на заједничком послу у редакцији, какав је тек за мене имао кобни значај. Остало је моја тајна, запретена у оном часопису, који сам сачувао до данас као данајски дар, кад ми је књижевност као Суђаја предсказала будућност.

Добра вила, која ме је штитила у свакој прилици, звала се Марија Чичек — није се тешко досетити, предавала је књижевност. Зближили смо се посебно кад сам добио награду за најбољи средњошколски састав, што је несумњиво била и њена заслуга. Поклонила ми је том приликом лични примерак историје старе српске књижевности Миливоја Башића, на коме се потписала као Марија Јуришић, студент. Сазнао сам тако да је ћерка генерала Павла Јуришића-Штурма, Лужичког Србина који се прославио као наш војсковођа у првом светском рату. Образована у Француској, истанчана укуса и префињених манира, изгледала је као нека ренесансна госпа, са косом купљеном у златну мрежу, лепа упркос годинама. Није се сналазила у новој стварности, плашила се и своје сенке, узалуд је истицала да је аполитична, једнако сумњичена да је политички неподобна, док најзад није отпуштена из службе као идеоло-

шки противник. Обрадовала се кад сам и ја изабрао књижевност као позив, али се одмах и сневеселила: кога још занима лепословље у овом суровом свету, који никако не бива бољи, него све гори, упркос племенитим напорима идеалиста. Моји нови професори на Универзитету, Драгољуб Павловић и Ђорђе Живановић, њене бивше колеге, потврдили су ми да је била жена изузетног духа, звали су је од милоште Марче, преосетљива као мимоза, зато је и уништио мраз.

Најгоре је кад су жртве људи у чију кривицу нисмо уверени, па још познати, из блиске околине, не тамо нека мртва слова из службених извештаја. Тада је стрељан и познати књижевник Светислав Стефановић (1874—1944), драматичар и ненадмашни преводилац Шекспира, особени песник. Закупљала су га осећања бескрајности, кџби и смрти, наслов његове драме *Кућа шамних сенки* упућује на микрокосмос у коме се одмотао његов сопствени живот. Постарији човек, он је за време окупације једноставно наставио да ради свој посао, мислио је да то није опасно, највише у Српској књижевној задрузи. (После ослобођења те године избрисане су из историје ове институције, а коло тада објављених књига просто прескочено у библиографији, као да не постоји.) Заштитио је Андрића од прогона, сакривши од очију јавности његово писмо којим одбија сарадњу, што је после често истицано као морални чин, али је зато његов пријатељ жигосан срамним жигом издајника и избачен из историје књижевности. Његова деца, Ана и Антон, близанци, ишли су са мношом у исти разред, носили су тешко тај печат и сенку изопштености. Можда су се чудили моме саучешћу, као непотребној и тада непожељној болећивости, а ја сам чувао књиге њиховог оца и никад им нисам поверио да је и моја мати била осуђена као народни непријатељ.

Зна се ко су прави непријатељи. Тамо где грми и сева, лако их је распознати, треба само срце јуначко, па на њих ударити. Мука је што постоји још једна, виша категорија: народни непријатељи! Савремени назив за лов на вештице, а њих тек треба откривати. Могућности су неисцрпне, сваки би, према потреби, могао доћи на списак. Многи су на правди Бога осуђивани, само зато што су били имућни, да им се одузме имовина. Непријатеље треба стално откривати и по могућству ликвидирати, мора се истребити кукољ из жита, народски размишљају одговорни другови, то је револуција!

Погубљења су почела одмах, преки судови заседали су обноћ за прешне случајеве, кад је одока процењивано да није упутно чекати, мртва уста не говоре, а после нема призива, био је рат. О томе најубедљивије сведочи Саопштење Војног

суда Првог корпуса НОВЈ о суђењу ратним злочинцима у Београду, објављено на насловној страни Политике од 27. новембра 1944. Само месец дана након ослобођења града осуђено је на смрт сто пет лица, заправо, јавност је обавештена да је казна извршена, правда је задовољена.

Како су се тада осећали стари Београђани, пре свега чланови породица побијених, без кривице криви, открива потресна књига Светлане Велмар Јанковић *Лагум*, објављена тек пола века касније. Моја вршњакиња, упознао сам је педесетих година у редакцији листа *Пионери*, и већ тада смо говорили да све то треба једном описати, али не из победничке визуре! У томе је данас највећа вредност њеног сведочења, које јесте изврстан роман, али и истинит документ. Знао сам да је оном смутном пригодом стрељан и њен отац, истакнути српски интелектуалац, министар у влади народног спаса, али о томе нисмо говорили. И ја сам прећутао нашу породичну несрећу, мада сам помислио у себи: њему су пресудили непријатељи, а мојој мајци пријатељи, људи на чијој смо ми били страни, очеви саборци. Прскала ми је глава од недоумица, чинило ми се да је велика тема, та неправда, заносио сам се да и ја нешто напишем, само, тада се о томе могло само маштати. Било је опасно по живот, поверавати скривене мисли, поготову остављати неки писмени траг.

— Упамти ово — имао је обичај да ми напомене отац — али ништа не записуј, иначе, бери кожу на шиљак! Неће се ни овако све заборавити, зато и постоји усмена књижевност.

Међу првима, прича, стрељан је градоначелник Иво Милићевић, наш рођак. Исправан човек, ни крив ни дужан, једини грех из рата био му је што су га Немци натерали да им церемонијално преда кључеве од града, при уласку у Београд. Породица се узалуд надала да би помогла нека интервенција. Коча Поповић је мирно допустио да му се стреља зет Војмир, само зато што је био члан позадинског Равногорског одбора, у Пушкиновој улици. Коча и мој отац разговарали су отворено о томе, знали су се одраније, кад је Коча отишао у Посавски одред, оца су због њега тукли агенти код Топчидерске чесме, 1941. године. Упозорио га је да би таква осуда сада могла само да нашкоди, кривица је чисто политичка, те је мудрије показати великодушност. Генерал га је саслушао намргођен и обрецнуо се, љут као рис: убудуће да му не долази због таквих ствари и не помиње то више никад!

Неки људи, наоко сурови, скривају своју праву природу као змија ноге, бојећи се да благост не буде протумачена као слабост. Открију се понекад случајно, једним јединим гестом,

који пожале одмах, али како год се опет увлачили у своју стару љуштину, пред нама остају заувек обнажени, какви су уистину.

Пита ме отац, да ли се сећам чика Ноја? Како да не, сликар, надреалиста, Радојица Живановић-Ноје, био је наш кућни пријатељ. Ђорђе Костић каже за њега да је живео од случајних позива на вечеру и ручак. Висок, црномањаст, крупних тужних очију, цупкао је мог брата у крилу, већином ћутке, нескривено забринут шта ће се догодити кад дођу из шуме бивши другови комунисти да преузму власт. Био је пре рата заједно с Кочом у редакцији часописа *Надреализам данас и овде*, па су се разишли. Првих дана после ослобођења погодио га залутали метак на тркалишту код Цареве ћуприје. У очевим успоменама загорнетан запис: „Њему је анђео револуције угасио свећу! Октобра 1944. погинуо је на улицама Београда”. Толико за јавност. Поверава ми изненада: био је присутан кад је у штаб дошао сликар Ђорђе Андрејевић-Кун, трљајући раке, и донео радосну вест: „Ликвидирали смо Ноја!” Заболело га и тиштало до данас, није хтео да то однесе у гроб.

Песник Радован Зоговић, такође присутан, који се вратио из рата као партизански руководиоцац, ставио је свој несумњиви таленат потпуно у службу револуције. Већ његова рана лирика била је јако идеолошки обојена (*Песница*, 1936), по речима Бошка Новаковића, „са страсно оптуживачким и гневним акцентима”, што открива његову праву природу, када од бунтовника постаје громовник. Одбачен као стаљинист после резолуције Информбироа, рехабилитован је на Крлежину интервенцију двадесет година касније, када је поново почео да се појављује у јавности, али само као књижевник. Заслужан је за то и мој новосадски колега Василије Калезић, његов земљак, који је већ могао смирено да суди о тој поезији, у књизи *Критички сјорови* (Нови Сад 1969). Ђорђе Костић, међутим, иако из исте генерације, био је песник другог кова, један од утемељитеља надреалистичког покрета у нас, касније познатији као лингвиста, директор Института САНУ за експерименталну фонетику. У новије време објавио је књигу мемоарских записа *Доне могуће* (Београд 1972), стари очев пријатељ, могу да замислим шта су тек међу собом говорили о случају Ноја, о надреалистима и своме времену.

Отац помишља да је и његов друг Ђока Јарац можда добио залутали метак. Ништа необично, данас читамо да је од руке сабораца погинуо и Жикица Јовановић Шпанац, човек који је испалио прву устаничку пушку у Србији. А Ђорђе Јовановић, који је у почетку такође припадао надреалистима, са Кочом и Оскаром Давичом, бивао је на своју руку и понашао се често као слободни стрелац. Тада је стално читао некакву

Историју њесимизма, оцењено је да је правио разне гафове са анархоиндивидуалистичким концепцијама, да је такво његово писање било декадентно и непартијно, што се касније заташавало, када је проглашен за највећег књижевног критичара марксистичке оријентације и беатификован као комунистички мученик. Питам, наравно не без ироније, како су онда други из авангарде преживели, зар само зато што су на све пристајали?

— Човече, летеле су главе као од шале, није него! Систем је био такав, да се нико није осећао сигуран, а познато је да су најпокорнији поданици они којима влада страх. Ако и ниси крив, увек могу да ти напакују, зачас постанеш случај, а онда — партијски или преки суд!

— Кафкин *Процес* на совјетски начин.

— Шта се млатиш, теби је све литература! Зато од оног времена и не читам романе, све ми изгледа као наивна лаж.

Ликвидације људи, уобичајен совјетски термин, дотад код нас непознат. Раде Шпанац се кисело смеје: имају Руси још један добар израз — пустити у расход, расходовати човека! И он је у младости поносно носио униформу црвеноармејца, али је брзо омрзнуо комунизам, увидевши куда дувају совјетски ветрови. Откад је ликвидиран Троцки, сви унутрашњи идеолошки непријатељи су троцкисти, а нико не зна заправо шта то значи. Прислушкујем чудан разговор, који се надовезује; Радивој Николић је најбољи очев друг (опширније о њему: Владимир Живанчевић, *Савременик*, Београд 1995), научни сарадник Института за међународни раднички покрет, у младости фанатични револуционар, шпански борац, запамћен као преводилац Лорке, несуђени песник.

Сумњали су да није случајно страдао ни њихов стари пријатељ Никола Клеут, који је погинуо у мирно доба под неразјашњеним околностима, као железнички инжењер, кад се изнад њега одједном откачио кран. Стално је нешто бушкао, кажу, био је на своју руку, индивидуалист, није хтео да буде послушан војник партије, а можда му је дошло главе што је гласно грдио Стаљина, онда када је то био смртни грех. Застајем код тог имена: легенда мога детињства, чувени лакоатлетичар, првак Балкана у бацању диска, а очев друг. Наслушао сам се прича како су заједно левичарили у младости, правећи се важни што су растурали „мрачњачке” представе у Народном позоришту и предводили студентске демонстрације. Никола је био кршни Личанин, благе ћуди, омиљен, извајан као Миринов дискбол. Много година касније, јединица кћи Маја постала је мој близак сарадник, професор књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду. Водио сам је у посету

очевим пријатељима, Раде и Бата су били ганути, али су прећутали своје сумње — узрок смрти не помињати!

Сећа ли се Грге Златопера, кога су препознали на заједничкој слици с тренинга на игралишту „Југославије”, емигрирао је и прославио се као уредник емисије Глас Америке, загорчавајући комунистима у домовини живот. Последњи из друштва, Пера Станковић, побегао је такође у Америку, одакле је послао вест о сопственој смрти, не би ли заварао траг. Знао сам га и ја, драг човек, био је глумац децјег позоришта „Бошко Буха”, ожењен сестром сликара Петра Лубарде, помало чудак: неповерљив, живео је у сталном страху да ће му се нешто догодити, јер је псовао све редом, тврдећи да је код нас веће безакоње него на Дивљем Западу.

Убице су међу нама, зависи како се гледа. Али диктатура пролетаријата јесте владавина већине над мањином, ко те пита за појединца? Само они који су били директно погођени, ослобођени од својих добара, личних вредности и прошлости, кивни су на Ослобођење. Међутим, њихов је протест нечујан и јалов, своди се на гунђање: дошли дивљи, па истерали питоме! Или, ако је био чујан, брзо су ућуткани. Постајали су преконоћ непријатељи, а с непријатељима, зна се, разговара се само преко мушице: ко није с нама, тај је против нас!

У име народа почињене су силне злоупотребе, што дакако не представља новост у свету, увек се влада у име народа, али сада је код нас први пут званично прокламована Народна власт. И пут до пакла поплочан је добрим намерама! Био сам присутан кад је Раде Шпанац увредио једну совјетску делегацију, изјавом да је народ — фикција; за комунисте је то била сакрална, мистична реч, као и Партија... У ствари, изградња социјализма одвијала се под окриљем имагинарног свенародног збора, који на све пристаје акламацијом: скандирање Тито-Партија, клака пљеска, сви прихватају, нико против, нико уздржан, чему, кад иза грандиозног пројекта стоји врховни вођа и свезнајући Централни комитет. У далекој перспективи, као шарена лажа, поуздано чека, премда једнако измиче, светла будућност.

Спољни знаци благостања били су Потемкинова села, радост је задата као домаћи задатак, а кретање дириговано, уз звуке Државног марша број један, трасираним путем у светлу будућност: социјализам и комунизам. Остаје загонетка, зашто су људи све то прихватили, у већини, покоравалући се узурпаторској мањини, без поговора, акламацијом, аплаузима, активно суделујући у самопоништењу? Ретки су били они који су се отворено супротстављали и зато испаштали. Није било време за шалу, јер и за политичке духовитости ишло се у затвор. Лепо опомиње стара народна пословица: ко истину гуди, гуда-

лом га по прстима бију! Зато је неусиљени друштвени живот одмах после рата замро, критика је била увреда Величанства, а књижевна сатира сасечена у корену.

Први је покушао да дигне глас против стила понашања социјалистичке врхушке Бранко Ћопић, написавши бритку *Јеретичку причу*, уочивши, много пре Ђиласа, да се ствара „Нова класа” у Југославији. Шибалујући привилегије, изобличавајући скоројевиће, помало нушићевски (министрова свастика), полицијски режим (друг који не носи униформу, али зна се коме роду војске припада), и осталу тевабију, усудио се да дирне у осине гнездо, комунистички естаблишмент. Одмах је *Борба* преко целе стране донела утук под насловом „Јунаштво Бранка Ћопића”, анониман, али несумњиво наручен у самом врху. Писац је на невољу био омиљен, и још првоборац, тако да је сам Тито морао милостиво да пресуди: нећемо друга Ћопића затворити! Бранко је можда у рату био кукавица, како су причали његови саборци у нашој кући, али у ово не мање опасно доба био је заиста храбар. Наставио је да пише, у почетку опрезније, касније опет све смелије, западајући у нове неприлике, док се није уморио и отишао у гроб. Рекао ми је тих дана, на једном састанку с пионирским руководиоцима у бившем Родином позоришту, весело и добродушно:

— Хоћеш и ти да пишеш? Мани се ћораво посла!

Мали велики дечак, буцмаст, сламнате плаве косе, зализан као да га је мајка тек испратила испод Грмеча у варош, и поред силних партизанских договорштина вечито у своме Царству лептирова и медведа, како се звала његова прва збирка приповедака. Временом је постао најпопуларнији народни писац, пленио је својим трапавим горштачким хумором, али у себи се стално гризао и за своју душу писао меланхолична присећања из детињства, његове *Башије сљезове боје*, која је објавио тек у зрелим годинама, досегавши врхунац. Онда се бацио са Савског моста, код пристаништа, случајни пролазник покушао је да га заустави, али он је само одмахнуо руком и скочио на плочник. Оставио је код куће поруку: „Одлазим добровољно из овога гадног живота!” Читам је и почињем да схватам, пола века касније.

Разочарао се и отац. Иначе неустрашив, или бар настоји да такав буде, истичући у свакој прилици презир према осећању зависности: страх рађа апсолутну покорност, а из ње произилази и религиозни морал, јер је Бог упутио људима реч у Откровењу. И љубав је принцип хришћанске моралности: човек је рођен од Бога, предиспониран за љубав божју, супернатурална љубав је сам дар божји, дар Светог Духа. Насупрот томе Кант је истакао антрополошко и хуманистичко становиште:

ради увек тако да можеш штети да максима твог деловања постане општи закон. То је дужност као својство човека. А што се тиче теме о слободи: цркви је грађанин био сумњив због атеизма, држави због комунизма, а у филозофији — једнима због материјализма, другима због солипсизма, трећима због онтологизма, четвртима због феноменализма, и никад краја.

Вечити побуњеник, повремено притајен, стално је сновао неки преврат. Увек је био негде другде, и нешто друго, лична слобода изнад свега, свака обавеза падала му је тешко као несрећан случај. Несталне природе, уклету Холанђанин луталица, мењао је лако занимања, пристајући на све као од беде, све споредно, јер статус је друштвена нужност, привремен облик живљења, док је суштина само уметност. Волео је доколицу, поносио се што је бонвиван, тја, рад је напор. Право је чудо да је уопште опстао у државној служби, срећа га је издала тек при крају, кад је остао без посла као дисидент. Онда се савим посветио сликарству и ту постигао позни успех. Био је трајно узнемирен, и увек кад би негде преступио праг уносио би са собом тај свој немир, стварао напетост и изазивао сукоб, који би обично другима доносио тегобе, а њему тренутно олакшање. Своју чудовишну енергију, коју је немилице расипао на све стране, од спорта до књижевности, од науке до уметности, трајно је усмерио у политичку битку на левици, која се напослетку завршила као велики пораз. Остала му је само филозофија: све је утопија!

Занимало ме, како се његова бунтовност, у почетку лево усмерена, касније окренула против свих застава? Мишљење је само претпоставка, одговара као превејани епикурејац, оно може бити истинито или погрешно, отуда је и младе левичаре прогонио проблем субјективно-објективно, детерминизам и индетерминизам у природи и друштву. Зато је ауторитарцима опасан сваки скептицизам. Страшна је била ондашња свеопшта равнодушност. Она убија сваку уметност и уопште прогрес. Велику су снагу имали они који су поседовали новац, власт и незнање. Требало је супротставити се грађанским институцијама, академији, неталентованим писцима, носиоцима малограђанског аналфабетизма, а они су седели на кључним позицијама у бункерима осредњости и на многим другим местима. Тако је углавном остало и после...

— Добро, де — пристаје помирљиво — није испало како смо замишљали, Шта сад? Не може се двапут у исту реку сипати. Као да је сад па боље, човечанству прети општи хаос.

— Ако је увек пре било боље, кад је било горе? Испада, никад није било тако лоше, као што изгледа, а ипак ни довољно добро.

— А на чијој си ти страни?
— Ни на чијој. Покушавам да докучим истину.
— Истина је недокучива као Едипова судбина, а то је управо твој генерацијски комплекс. Јасна ствар. Остарио си већ и сâм, па гледаш прошлост сужених женица: постајеш далековид.

Прошлост се не може поправити, водимо непотребан, за-каснели разговор. Узалудно је живети туђ живот. Никада нећу досегнути оно што ми је раније измакло, јалов је напор тако размишљати, и писати.

Овако или онако, тек није истина да историју пишу само победници; пишу сви, који преживе, и губитници.

* * *

Утопија!

Зурим у велики плакат на зиду, измамљује ми осмех: Die russische Avantgarde, 1. Marz bis 10. Mai 1992. Schirn Kunsthalle Frankfurt. Репродукција познате слике Казимира Маљевича: Црвена коњица. Модро небо, доле пругаста степа, извучена немогућим линијама — црном, црвеном, жутом, плавом, зеленом и белом, а на хоризонту коњица у трку, сва у једном црвеном потезу. Слика која је обележила епоху, присећам се, и Бабелъ има истоимену књигу новела. Испод, крупним словима, пише:

DIE GROSSE UTOPIE.

Земља недођија, покрајина из бајке, у коју се само иде, а не стиже, никад. Комунизам је управо једна таква недостижна земља, магловита утопија. Идеја није нова, црква је успешно дистрибуира већ столећима, уз обећање да је коначан циљ за правоверне рај. Цела ова планета само је долина плача, људи су грешници чији је једини спас у покори, трпљењу и кајању, чак и за грехе праотаца, које нису починили, све уздајући се у бољи живот на оном свету. Сељаци то простодушно зову рајско насеље. Социјалистички апостоли преузели су причу, прокламовавши исте принципе у борби за идеал: комунизам, који је лукаво, поетски и есхатолошки, магловито представљен као светла будућност. Отуда и назив потоње изложбе руске авангарде, сасвим примерен: Велика утопија.

Комунизам је фатаморгана, упозоравао је деда Милан, читалац се сећа, давнашњи Лењинов познаник. Зелена оаза у пустињи, привиђење које стално измиче, а путници избежумљени од жеђи, до цркнућа иду напред, и не стижу никуд. Објављују га као долазак Месије, као излазак у обећану земљу, на

куково лето... А то значи никад. Има народна прича: неки човек остао дужан пријатељу, па обећао да врати дуг на Светог Живка. Наивчина се начекао, док се није досетио јаду, да тај светац не постоји! Али се опет снашао, наше горе лист: оде дужнику на задушнице, па га притегне, јер где су Сви Свети мора ваљда бити и тај бојжи угодник. Истина увек изађе на видело, мораће да се положи рачун, а онда су преваранти обрали бостан. Социјализам је Сизифов посао — котрљаш онај камен узбрдо у зноју лица свог, таман мислиш да си досегао циљ, кад ли се опучи и скотрља натраг у подножје, па опет. Окани се ћорава посла! Испада, где си био — нигде, шта си радио — ништа... Народ није блесав, само је немоћан, сатеран као стока у тор, чека да га изведу на испашу, у бољи живот. Зато немој да се лажемо, пропала ствар! Него, идемо даље...

Вест столећа у *Полицији* од 5. децембра 1993:

У Србији делује 113 партија.

Знам да су се највише обрадовали дедини сељаци. Јако! То се зове демократија, руководећа улога једне партије попела нам се на врх главе, нисмо ми јунад, па да нас воде за уже на марвени пијац. Видели смо ми већ разне странке: напредњаци, радикали, либерали, демократе, самосталци, социјалисти, комунисти, ђаволисти! Сви се изредили, како дошли тако прошли, само, да ово сад не испадне наопако, ако се опет појаве четници и партизани; није вајде, још су живи и једни и други, или њихови потомци, свеједно, па лако могу да се јаве осветници. А ондак, у бојје име, Јово наново! Одавде до Дунава, од Дунава доведе... Иста мета, исто одстојање, пали! Хајде де, брат брату, не гину сви у рату.

У почетку су четници и партизани били за прост свет једно те исто, шумски људи (тако се и говорило, у мом детињству: „Они, шумски!”), духови предака који су дошли из повеснице и народне песме, да бране свој народ. И једни и други причињавали нам се као неки хајдуци и ускоци, опет то само мало друкчије, у школи се неговао култ народне епске поезије: Храни сина, па шаљи на војску, Србија се умирит не може! А када су узајамно заратили, почели су да се набацују блатом и пљују, привлачећи сваки на своју страну тај само њихов народ, који је убрзо огрезнуо у крв, тонући у раскол. Историја је неподмитљива, не прашта ништа, она ће изрећи коначан суд; преостаје, истина, још Страшни суд, али Бог ће нам сигурно бити милостив, јер Срби су небески народ.

Међутим, после рата протеран је из Србије Бог. Завладала је богиња Партија, подразумевало се комунистичка, а државна религија постао је комунизам, касније преименован у самоуправни социјализам. Реч Партија писала се службено великим

словом, као некад Бог, који је по новом правопису морао бити писан малим словом, јер је мислена именица. Учили смо некад: Бог је свуда и на сваком месту! Одсад је то била Партија, свезнајућа и свеприсутна, па је и њена страховлада као богомдани поредак.

Југовизија друштва требало је да понуди концепт за излазак из кризе у коју је запао социјалистички систем, да буде светионик човечанства. Надобудни експеримент је потрајао годинама, без резултата, уз непрестано упозоравање на опасност од девијација и потребу повратка изворима марксизма, који су најбоље тумачили, како су се сами хвалили, југословенски комунисти, такозвани ревизионисти. Бринуо је самозатајно о томе врховни партијски духовник, један бивши учитељ, самозвани теоретичар и неприкосновени арбитар, Едвард Кардељ. Занимљиво да је и он истицао деформацију комунистичке партије која се идентификовала са државним ауторитетом, само што при том није подразумевао нашу, него совјетску стварност. Ако социјалистичка држава није моћан инструмент у рукама народа, онда је народ инструмент у моћним рукама државе! О томе је страствено расправљао и мој отац, јавно, подсећајући на Хегелову дијалектику као непревазиђену историјску методу промене онога друштва у коме свака држава угњетава друштвене заједнице. Зато би самоуправљање требало да је прави и једини облик управљања, без небеских и земаљских посредника, божанстава и државе, краља и партије изабраних, без инструмената моћи, без епископализма, а то је опет у суштини анархија. Зачарани круг.

Увек све испочетка, без дочетка. Свака идеологија, као и религија, тражи од верника безусловну покорност, слепу послушност пред Богом, вођом, судбином, влашћу, државним ауторитетом, а главно средство којим се то постиже јесте поданички страх: пред елементарним силама природе којима управља Свевишњи, пред недокучивим, увек под претњом казне, смрти. Феномен који сеже, непојамно, у прапочетак.

Зато су људи најчешће ћутали, или гунђали иза леђа, кунући и негодујући у потаји. Стари наш сељачки обичај, псују поглавара у потоку! Све промене, ипак, сви потреси почну управо некако тако, као у древној причи: У цара Тројана козје уши! Израсте зова, пастир начини свиралу, и она то понавља сама од себе, ширећи истину по свету. Народни глас тако постаје глас божји — *Vox populi, vox dei!* И кад тај глас загрми, одлежу брда и долине, а онда тамо неки људи од пера начуље уши, ослушкују и записују...

Прибогу као сад ја, грешни летописац.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ И СРОДНИ ПОСЛОВИ

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ

НОВИ ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКИХ БИБЛИОГРАФИЈА

Безмало четврт века после почетне књиге *Српске библиографије 1766—1850. године* објављен је и први том њеног наставка: *Српске библиографије 1851—1879. године*. Она прва нашла се на почетку историографије српских библиографија.

Зналаца библиографија и оних који су упућени на њих било је одувек много. Однос према библиографијама увек је у успону. С почетка у њима су бележени само наслови књига и година издања, па је допуњавано бележењем свеобухватнијих информација. Како то бива може се видети на примеру односа Васка Попе према библиографијама. Већ у трећем издању *Коре*, 1962, објавио је он *Библиографију*. Стручно је то једва библиографија. Најпре је то торзо библиографије. У њој су само наслови: књига његових песама, књига које је саставио и приредио, књига превода његових песама на француски, пољски и немачки, године њихових издања и напомена о изостављеним песмама из претходних књига. У *Нејочин њољу*, 1963, објавио је сличан текст под насловом: *Белешка о њисцу*, а у *Сјоредном небу*, 1968, наслов је: *Белешка о њеснику*. У *Усјравној земљи*, 1972, изоставио је ионако шкрту библиографску грађу и објавио: *Белешке о њесниковим књигама*. То је у ствари попис наслова књига, издавача и године издања. У збирци песама *Рез*, 1982, више није био састављач шкртих библиографија. У њој је библиографију саставила Анкица Васић по жељама Васка Попе. У њој су подаци о радовима ликовних уметника, техничким уредницима, издавачима, штампаријама, годинама издања, страницама, форматима у сантиметрима и, делимично, о тиражу. У издању *Коре*, 1987, њену библиографију начинио је Жарко Рошуљ, који је грађу Анкице Васић знатно допунио подацима о корицама, знамењима књиге, повезу и, неизостав-

но, о тиражу. Анкица Васић је сачинила и потпуну библиографију Васка Попе имајући, у сваком тренутку, на уму песничке жеље.

Однос Васка Попе према библиографијама сведочанство је о томе како је прошао пут од скромних пописа до библиографија које имају и вишак података, као и о томе како је почео бележити податке у њима и шта је све захтевао од његових потоњих библиографа.

То што је овде узет за пример однос Васка Попе према библиографијама није случајно. Сличан однос према библиографијама својих књига имала је и има већина писаца. Мало је оних који пропуштају да објаве спискове до сада објављених књига. Када сам одлучио да укажем баш на однос Васка Попе према библиографијама имао сам на уму и једно његово усмено сведочанство о књизи Душана Панковића *Српске библиографије 1766—1850. године*. Недуго после објављивања Панковићеве књиге, њу је приметио на моме столу Васко Попа. Догледао ју је заинтересовано и прелистао пажљиво. Запитао ме тада: „Где живи писац књиге?” Рекох му: „У Инђији.” Још увек имам утисак да је очекивао некако такав одговор, па ми рекао: „Само се у тако малим градовима могу написати такве књиге. Њихови аутори морају да живе мирније.”

У Инђији, Душан Панковић није стао на оној једној књизи, првом одељку повелике историје српских библиографија. Подарио је историји библиографија, књига, науке и културе још једно, ново дело истог наслова, сличног садржаја, исте вредности и много обимније. Њоме је обухватио краће време, али и време интензивнијег рада на библиографијама. Рад на њој захтевао је много више времена и рада. Душан Панковић их је савладао. Више тешкоћа било је ван њега, чак и ван издавача. Опште прилике протеклог времена одужили су објављивање књиге. Уводну реч потписао је аутор на појутарје Видовдана 1992, а књига је изишла испод штампарских преса четрнаест година касније, 2006. године. Толике године учиниле су књигу још више жељеном. Када ми је стигла до руку и када сам почео да подвлачим по њој, уплашио сам се, зар се толико радило на српским књигама и зар се толико радило и урадило на српским библиографијама и зар је све то могло бити тако добро истражено и тако изванредно написано, запитао сам се.

Душан Панковић је утемељио историју српских библиографија и начинио је ретроспективну библиографију библиографија. У новој књизи их је из близу тридесет година. Показало се и у овом случају да они који започињу неке од научних послова досежу највише домете.

Тридесетак година историје српских библиографија нове Панковићеве књиге обухватају највреднија дела деветнаестог века, Ђуре Даничића, Јована Ђорђевића, Павла Јозефа Шафарика, Стојана Новаковића, Антонија Тоне Хаџића, али и Вука и Змаја и још многих. Свима њима поклонио је Душан Панковић много пажње и о свима написао одговорни суд.

У обе *Српске библиографије*, првој 1766—1850. и другој 1851—1879, држао се Панковић хронологије. У првој је хронологију заокружио на: почетке, између трговине и библиографије, прва самостална библиографија, између историје књижевности и библиографије итд. У другој је хронологију доделио у три дела, сва по деценијама: педесете године, шездесете године и седамдесете године, све дабогме у 19. веку. И сваку деценију проучио је и приказао хронолошки. У педесетим годинама највише простора добио је, разуме се, Ђуро Даничић, а одмах затим и Вукова бележења штампаних србуља. По своме обичају, Панковић није пропустио да прегледа све часописе и новине до којих се може доћи како би пронашао библиографску грађу.

Душан Панковић је расни историчар. Историја библиографије је поље у коме се показао и доказао. Писац знатних домета, Душан Панковић је лепорек, златоуст, и када исписује виђење историје. Оно што је намеравао да каже умео је и да каже. Само неколико примера показаће како то чини. Он пише овако:

Одњихани смо под сенком неугасивог *Леттоиуса*, одређени смо том сенком и њиме, а учини нам се, понекад, да се само зато стално бавимо његовим садржајем.

Пише и овако:

Мислим, тешко оном и јао оном који није могао или није имао среће да нечим буде одређен, као и оном који је био роб затеченог, прошлог, овешталог, окамењеног.

И још само ово:

Био је у време оно један млади и „луди” Бранко, који се тако жестоко изразио о „трутовима да бог благослови”. Био је и остао је жив, и млад елегијски тужан... Била је и Матица и *Леттоиус*, и јесу и дан данас. Био је тада, био је лучоноша изворног нашег, један Вук. И данас је пре осталих, и више од других ту. Сви су данас ту, али више не у свађи и завади, у препирци око злокобне јоте, већ као синтеза историје којом смо обасјани.

Рекох, Душан Панковић је расни историчар. Иза њега и после онога што је написао остаје све јасно, и све уверљиво, и ништа померљиво. У авантуру историје пошао је попут Илариона Руварца у страху да се не огреши о истину. Он зна, Ђуру Даничића су једва помињали као библиографа, а он је библиографијама афирмисао српске књиге и књиге о Србима на најлепши могући начин. Рекао је за њега да је био „образован и методичан, тих и радан, а чврст, упоран и ненаметљив, све је радио са много система, који је искључивао сваку стихијност, импровизацију и изненађење и, свугде гдегод се појавио заокупљен твораштвом, преносио је тај свој занос и на околину. А таквих људи није било, и нема их много, и никад их није било и неће бити доста. Он је не само хтео и желео, он је и знао и умео да ради.”

Запазио је да Даничићу „није било испод части да се бави библиографијом” те није могао да не примети и ово:

Даничић није желео да оптерећује своје спискове нових књига уџбеничком литературом, него је одабирао само оно што је била прворазредна новост.

Тај Даничићев науч још увек чека да га прихвате наши библиографи.

Павел Јозеф Шафарик је био први историчар јужнословенских књижевности. Знатан простор у *Историји српске књижевности* онде поклонио је Шафарик опису српских рукописних књига, штампаним инкунабулама, палеотипима и српским књигама штампаним између 1730. и 1830. године. Ти његови описи и библиографска грађа постали су и остали кључна места српске историје књижевности, језика и књига. Душан Панковић је поклонио знатну пажњу Шафариковој библиографији штампаних србуља и књига штампаних између 1730. и 1830. године. Скренуо је пажњу да је Шафарик први започео новију српску библиографију Џефаровићевом *Стематографијом* из 1741, али и да је у тај део библиографије уврстио и неколике књиге објављене после 1830. године.

Неколико пута поновио је Душан Панковић да му је Боривоје Маринковић скренуо пажњу да нико није упоредио Јиречеково издање Шафариковог издања *Историје српске књижевности* са рукописним изворником у Народном музеју у Прагу. Десило се, међутим, да је између завршетка писања Панковићеве књиге и њеног објављивања Мирјана Д. Стефановић упоредила Шафарикову рукописну грађу са књигом коју је објавио Јиречек, такође, на препоруку Боривоја Маринковића. Штета је, велика је штета што Панковић није имао у рука-

ма ново, и преведено, издање Шафарикове *Историје српске књижевности* и што Мирјана Д. Стефановић није имала у рукама Панковићев текст о Шафарику. За оне који буду упућени на Шафариково дело биће корисно да користе и Панковићев текст о Шафарику, али и Шафарикову *Историју српске књижевности* који је критички приредила Мирјана Д. Стефановић.

Највише времена утрошио је Душан Панковић у изучавању *Српске библиографије за новију књижевност* Стојана Новаковића, као и њеним допунама. Између писања и објављивања Панковићеве књиге објављена је књига Драгана Бараћа о библиографском раду Стојана Новаковића, а фототипски су објављене и допуне за њу. Штета је што њих двојица нису могли да користе текстове један другог. Тиме не губи ниједан од радова посвећен библиографском раду Стојана Новаковића, губе само они који су упућени на њихове радове.

О томе како је решавао проблеме током писања књиге показаће овај пример. Панковић је приметио да су књигу о монаштву епископа у преводу Атанасија Чурлића библиографи бележили различито. Чак ни Новаковићев опис у *Вили и Српској библиографији за новију књижевност* није исти. Различито је књига бележена и у *Најрејску* и загребачком *Књижевнику*. Ево како је тај проблем решио Душан Панковић. Пошао је у Нови Сад и утврдио да у

Библиотеци Матице српске постоје два примерка књиге. Оба су у оригиналном брошираном повезу, али су оне разне боје. Књигу је преводилац, А. Чурлић, посветио епископу далматинском Стефану Кнежевићу и у тој посвети објаснио да је превео једну руску књигу, која је штампана у Казању. Посвету је датирао „у Котору 20. априла 1866. године”. На насловној страници стоји да је дело одштампано „у Задру, у печатњи Демарки-Руђеровој, 1866”. Пун наслов књиге је *Критически преглед војроса о монашесџву ејискоја*. Преведено с руског. Пагинација почиње бродем 8, а има укупно 106 страница. Дакле, ни Стојан Новаковић, ни Ђорђе Поповић нису дали прави наслов, место и годину издања, као и број страница.

Непотпуни библиографски подаци унели су забуну, а овај цитирани одломак води до питања откуда Душану Панковићу толико стрпљења и упорности у трагању за решавањем замршених библиографских проблема, свеједно случајним или намерним.

Да се не би рекло да и Душан Панковић не зна да погрешити ваља имати на уму да се говорило: „И Иларион па погрешити”. И За Душана Панковића се може рећи: „И Душан па погрешити”. Нашао сам једну грешку у оволикој књизи. Душан

Панковић је прочитао код Шафарика да је „много рукописа нашао у приватној библиотеци Јанковића у Пешти”, а онда је ко зна зашто додао да је реч о Јовану Јанковићу штампару, коме је Милован Видаковић посветио роман *Велизар и Босиљка*. Миклош Јанковић из Пеште имао је велику личну библиотеку, коју је после 1832. продао мађарској Националној библиотеци. Шафарик је посећивао Јанковићеву библиотеку пре 1831, јер не помиње мађарску Националну библиотеку.

Нашао сам и један превид Душана Панковића. Он је превидео прилог Милоша Радојчића *Најстарије шћамјарије у српском народу*. Прилог је објављен 1657. у земунској *Подунавци*. Рад није оригиналан, али га вреди имати на уму.

Знатан део првог тома нове књиге Душана Панковића садржи *Библиографију српских библиографија од 1851. до 1879. године*. У њој су и неки прилози од 1828. и даље. Оне су допуне првој његовој књизи.

Завршавајући овај осврт на књигу Душана Панковића остаје ми да парафразирам оно што је он написао о Шафарику: „Панковић је био довољно критичан да буде опрезан и довољно mudar да не буде догматичан.” Само такав је могао да напише, и написао је, крупно дело за познавање српских књига. Без њега се неће моћи говорити о српским библиографијама и српским књигама, а о њеном аутору говориће се као и о библиографима Ђури Даничићу, Павлу Јосифу Шафрику, Стојану Новаковићу и њиховим савременицима.*

---

* Реч на представљању књиге Душана Панковића *Српске библиографије 1851—1879. године*, том први, Матица српска, Нови Сад 2006, у Матици српској, 9. јуна 2006. године.

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ

КУЛТ БЕЗОСЕЋАЈНОСТИ?

Да ли Блашковићево виђење властитог животног и књижевног заокружења у роману *Адамова јабучица* почива на елиминацији осећања у призивању ужаса урбаног живота или, пак, на примисли да никад ништа ни о чему не можемо поуздано знати? Да ли је овај роман израз опустошене генерације која око себе види само тајну, или, што је још горе, збрку, а пред собом ништавило? Зар у том правцу не путује већ прва слика овог романа — слика водокотлића који се покварио истог дана када је умро Жизелин муж? Шта значи то што водокотлић немилосрдно цурка док се Адамово мртво тело хлади и све мање личи на себе? Шта значи Жизелино сећање како је долазила хитна помоћ два пута, како су веровали да нешто није у реду са Адамовим стомаком, како су му „пипкали натечени трбух и када је скроз поплавео у лицу” — „а затим отишли, с тим што је било потребно да се јавимо његовом лекару у недељак, као да и смрт не ради недељом”?

Па зар се сличан црни хумор не назире и у толиким другим појединостима после Адамове смрти — као што је, на пример, Жизелина помисао да Адам можда и није умро, да се се он то, ето, „шали, да нешто изводи”, као када се „у детињству сачувао од медведа на неком излету у шуми, тако што је легао и направио се мртав”? Да ли је већ по том самозаваравању Жизела нека модерна верзија средњовековног *Everyman*-а, књижевног лика који отеловљује цео људски род. И зар се то још јасније не назире када нам она каже: „И шта ми вреди што сам доживела неке године, кад сам од већине ствари у животу окретала главу, заклањала се иза других, жмурила?” Помало као онај чика Рачић, јунак једне приче Горана Петровића, који се истога дана двадесет седам пута појављује као де-

да-Мраз уз напомену: да би човек данас преживео, „најчешће је принуђен да буде неко други”!

Колико је све у животу пуно више збрка него тајна види се и када се после смрти Жизелиног мужа огласи његов мобилни телефон, а Жизела прочита поруку: „Да си имао храбрости, сад бисмо љуљали наше дете.” Шта јој преостаје него да се замисли од кога ли је таква порука могла стићи и коме ли се то толико свидео њен покојни муж? Међутим, кад јој њен подстанар, неки Л. — између осталог, и аутор *Свадбеног марша* — предложи да назову број који је послао поруку, испоставља се да се нека старија госпођа извињава због своје дванаестогодишње унуке која се глуми и шаље „сличне узнемирујуће поруке насумице”. А тек на колико нивоа ироније, или збрке, Ласло Блашковић подробније разрађује лик под загометним псеудонимом Л.! Прво као младића с „неким мангупским шармом” у коме је било „нечег освајачког, спасилачког, шта да ти причам”, и то у толикој мери да он, Л., очарава Жизелу која нам каже да њен љубоморни муж Адам никад није био љубоморан на Л., али у исти мах додаје да је требало да му се због Ласла „оно мало косе... дигне на глави”! Али, с друге стране, Л. није само освајачки неодољив мангуп него се појављује касније и као „увређени дечак на ивици суза” — „зависник од патетике”!

Поред тога у Жизелиној причи о седељкама код њеног мужа појављује се и Александар Тишма, наводно „познати писац”, али писац за кога у Жизелином кругу „обично није чуо нико”, изузев неког кројача који се звао Кафка и имао радњу на Телепу. Тишма је „обилазио мајку двапут у недељи” у старачком дому, „хранио је из руке, чешљао”, а поред тога био и редак писац који се само једном у животу напио, на одслужењу војске, а и тада је повраћао, јер није могао „да поднесе вртоглавицу и снове”! Тишма, дабоме, живи у Танурџићевој палати, палати „заобљених углова — као да је пројектована за лудаке склоне самоповређивању”, па му управо то омогућује да „гледа на центар одозго, као снајпериста”! Какав портрет разорне фанатичне истинољубивости Александра Тишме и његове уметности речи!

А истинољубивост је, некако, по Жизелином уверењу, у супротности с основним задатком писца „да мало гиздају овај свет, турају златне пломбе у мртве зубе”? И да ли је то иронија на рачун Жизелине литерарне невиности или можда и на рачун тзв. „црног таласа” у књижевности, па и оних писца који бацају књиге других писца са посветама које се залуд труде да звуче пријатељски и срдечно? О чему је заправо реч види се на сваком кораку. На почетку кад Жизела, непосредно

после Адамове смрти, поново позове хитну помоћ да дође и „гарантује” ту смрт, а у исти мах затражи и лекарску помоћ за себе: „Велите да нема таблете против туге? Мислите да не знам шта је иронија?” Или, пак, кад нам, убрзо затим Жизела напомене да је сама изабрала у „Сузи” сандук за Адама, „примерено могућностима”, „куцкајући га несвесно као да бирам лубеницу”? А касније и у њеном присећању шта је све она, као „ординарна судска дактилографкиња” морала да куца на писаћој машини: „свашта су мени диктирала, ти би пао на теме када би само знао шта је све кроз моје прсте прошло, какав Шекспир, какве све лудачке лобање!”

Уосталом, зар и сам писац не користи на сваком кораку иронију као „таблету против туге”? Рецимо, кад доводи у питање чак и основне податке своје приче. Зар Л. не сумња чак и у то да је Жизелин муж доиста био пилот? Јер ко зна да ли је он „икад летео” — можда је само навлачио пилотску униформу да би бежао од куће? А зар није Л. успео да то чак и Жизели „усади у главу”? Или је та сумња само знак Л.-овог комплекса, јер су га „одбили у пилотској школи”, иако је „жарко желео да лети”. А одбили су га јер је његов отац хтео да направи од њега „неконвенционално биће”, па га је научио да се жута боја зове плава!

А и ко зна коме веровати кад је, рецимо, у питању Тишма? У својој приступној академској беседи о једној ненаписаној причи Тишма описује како је ишао да купи крзнену бунду по повољној цени код једног крзнара у Инђију. Том прилико видео је пса без ноге у крзнаревом дворишту, а затим посматрао како неки младић убија обогањеног пса из сажалења. Тишма, наводно, ако му је веровати, никад није могао да напише причу о томе зато што у том тренутку није „своју пажњу усредредио на то да до најстрашнијег не дође, него на то да као писац, уочим ... податке о страшном које је већ ту”. Или можда треба веровати Ласлу Блашковићу који нам каже да је Тишма био толико ганут призором убијања пса да није могао написати причу, па је чак и заборавио да је дошао у крзнарево двориште да јефтиније купи бунду, која се заправо „не плете од лиљана”, него ипак прави од крзна убијених животиња!

Логика која вреба иза оваквог апсурдистичког промишљања најчешће је облик ироније као последње линије самоодбране пред ужасима урбаног живота. Јер на крају крајева, као што је још Стендал приметио, „роман је огледало што се носи по великом путу”, а ако понекад одражава у вашим очима „блато по каљугама на путу”, не треба оптуживати „човека који у котарици носи огледало... као неморална”, а још мање огледало... Боље би било оптуживати „велики пут на коме се налази

каљуга, или још пре надзорника путева који допушта да се скупља вода и ствара каљуга”. Али за то би требало знати адресу надзорника путева, а то што се чини да се та адреса заправо никада не може ни сазнати доиста одговара оном агностичком погледу на свет који тако помно, и духовито, негује Ласло Блашковић.*

ЛАСЛО БЛАШКОВИЋ

ЧИТАТИ ЧОВЕКА КО КЊИГУ

Гласовита књига Бранка Ђопића *Доживљаји Николејине Бурсаћа* састављена је од 24 приче, 24 поглавља једне заједничке повести (како би то рекао онај други, потоњи велики писац). Коначно, у класичним делима (а и у неким модерним романима) радња је морала да се одвије за 24 часа. *Илијада* и *Одисеја* имају по 24 певања. А исто толико поглавља — Андрићев роман *На Дрини ћурџија*. Дакле, сваког сата по једна прича. У свету медведа и оних лептирова који живе један дан.

Описујући родни крај, свет који познаје и воли, реалне људе који су га од детињства окруживали, Ђопић је успео да створи сопствени, аутентични књижевни вилајет, који је његове сусељане и грмечко поднебље овековечио на њиховом ненамерном путовању *кроз књиге и кроз историју*.

Ђопић говори *изнутра*, из срца ствари. Он добро познаје психологију и природу својих сународника, њихове мане и врлине, посртања и узлете, лукавост и наивност. И када им се благонаклоно подсмехује, писац се свакад помало поистовећује са својим *моделима*. Попут старог партизанског песника (утеклог у живот из читанке или школске лектире), Бранко *чиња човјека ко књигу*.

И сâм *љући* Крајишник милог, дечјег срца и лица, Бранко је Ђопић, играјући се са својим живописним земљацима, причајући о њима и за њих, проговорио гласом аутентичног народног приповедача коме се зна име.

Ипак, нашег писца најпре препознајемо у лику Бурсаћевог Ђака. У тренуцима језивог затишја, у митској ситуацији Шехерезаде, Аске или Бокачових наратора — надамак тутњу

---

* Реч приликом доделе награде Ласлу Блашковићу из Фонда Задужбине Бранка Ђопића, у САНУ 9. новембра 2006. године.

апокалиптичних копита који најављује крај свих прича — он своје саборце забавља фантастичним скаскама, које би да увере неукле слушатеље, поред којих свет пролази, а они се (како вели један меланхолични четни кувар) *не мичу од казана и од свог чађавог кућерка* — да је свет чудо. И ту ратник својом здраворазумском пристодушносту трезни и приземљује занесеног приповедача, поручујући нам да се ваља дивити, пре свега, чудилима обичног живота, клањати златним добима свакодневице.

Ђопић се не либи тог пуног, отвореног жића. Његова загрцнута прича, испрекидана кратким епизодама, које као да су написане у предаху и стисци, без сувишних детаља и епске благоглагољивости, не крије ништа, него нам, без зазора, дочарава светле и тамне тренутке живота, светлаце и заслепљења једног социјалног преврата.

— *Е, што, што!* — као да се *ојейи нештоо љрисјетји Ђак* — *Зашто он и јесте велики човек штоо казује бацц оно штоо сваки од нас у души носи.*

Песник Скендер Куленовић на сличан ће начин покушати да осветли једну страну Ђопићеве душе, говорећи о Бранковом хедонизму, али не као о пуком задовољавању свих животних зазубица, већ као о самом људском животу, који је немогућ без праве трезвености и пажње према ближњем.

И као што је Николетина Бурсаћ чувао *свога* Ђака, може се рећи да је и Бранко Ђопић (непрестано између шаливције и сетника, песника и патника), у ствари, суптилни заштитник свих својих ликова.

Ако постоји онај други, прави, књижевни свет, онда је Бранко Ђопић, попут његових јунака, свих његових првих и трећих лица, сигурно један распојасани, подсмешљиви, језички светац.

Захваљујем се Управном одбору Фонда „Бранко Ђопић” на части која ми је указана.*

---

* Реч на додели Награде „Бранко Ђопић”, 9. новембра 2006, у САНУ.

АЛЕК ПОПОВ

КЊИЖЕВНОСТ И СТРЕС

Као што је руски писац Игор Јаркевич тачно приметио у свом роману *Књижевност и секс*, „руски и амерички писци нису једини на свету. У свету има много писаца. Писаца има у Азији. Веома добро се представљају јужноамерички писци. У последње време веома добро су заступљени чеченски писци. Европски, арапски, јеврејски и аустралијски писци су увек на нивоу. Ипак, основне правце у књижевности одређују управо руски и амерички писци...”

Основни проблем бугарског писца је управо то што је он бугарски писац. Ако хоћемо да будемо поштени, морамо да признамо да је то онтолошки проблем, што ће речи — нерешив, осим уз помоћ неких метафизичких околности... Када сам почео да пишем, није ми ни на крај памети било да ћу постати бугарски писац. Наиме, тада сам једноставно шкрабао развратне приче по школским свескама, не размишљајући на ком језику то радим. Кад сам схватио да сам постао бугарски писац, већ је било касно... У Америку сам отишао 1986, заједно са мојима. Тамо сам провео неколико месеци, а 70% тог времена провео сам пишући некакву дугу, ужасно досадну приповетку, која сасвим заслужено није угледала светлост дана. Наравно, на бугарском! И нико ми није рекао: човече, стани, осврни се, какве то глупости пишеш!!! Тада сам студирао бугарску филологију, а пре тога сам сисао мермерне груди гимназије за класичне језике. Више нисам причао приче. Књижевна инфекција била се увукла дубоко у мој мозак. Већ сам прочитао Камија, био сам на ти са Натали Сарот. Пушио сам лулу. И онда, пре или после, долази објављивање, па поносно кажеш себи: ево, већ сам писац. Али, у ствари, ти си бугарски писац — ма шта то значило.

Једном су позвали америчког, руског и бугарског писца на округли сто са темом „Књижевност и секс”.

Амерички писац је говорио веома интересантно о књижевности, о сексу је такође говорио веома интересантно, размисљао је како се они (књижевност и секс) час додирују и сјајају, час раздвајају. Руски писац је дошао на округли сто морис Јан, извадио своју кити, треснуо је на сто и изјавио да без обзира на то што више нема никакве књижевности, што је књижевност мртва, за сада је, хвала богу, бар кити ту и жива је. После тога је руски писац њао испод стола и засјао. Бугарски писац је такође планирао да интересантно говори о књижевности и сексу, чак је припремио специјални реферат, али је настала гужва јер су сви коментарисали безобразно понашање руског писца и на њега нико није обратио пажњу... Бугарски писац се наљутио и помислио: „да вам јебем матер, што и ја не извадим своју киту и треснем је на сто?” Али, да је извади, није имао храбрости...

Једном је амерички писац решио да прочита Пастернаков роман Доктор Живаго. Амерички писац није ништа разумео, и језик, и проблем су му били потпуно страни, али му је било веома интересантно. Руски писац је такође одлучио да прочита Пастернаков роман Доктор Живаго и негде око пет минута почео да виче: „Шта бре, шта хоћеш, јебем ти матер!” зграбио роман и треснуо га о главу своје засјале болесне и шрудне жене.

И бугарски писац је решио да прочита Пастернаков роман *Доктор Живаго*. Али књига још није била објављена на бугарском... То се десило негде почетком деведесетих.

Једном бугарском писцу се прохтело да стави кисели купус. Написао причу и добио хонорар од шездесет лева. За половину је купио лепо пластично буре са славином, а за другу половину — купус на кванташу, бирајући сваку главицу са укусом и надахнућем. Онда је целу зиму крцкао главице купуса жуте као ћилибар, пио ракију и ништа није написао. Руски писац такође је одлучио да стави купус, купио је шта је потребно, али од купуса ништа није испало због специфичности локалне ферментације. Зато је пак написао роман који је часопис *Факел*¹ превео на бугарски. Америчком писцу се такође пријео кисео купус, и одлучио да допутује у Бугарску, намамљен некаквим туристичким сајтом где су тврдили да су кисели купус измислили Бугари. Бугарски писац га позвао у своју кућу: частио га киселим купусом и домаћим вином, пили су и ракију. Када се вратио у Америку амерички писац је написао

¹ Бугарски часопис за преводну руску књижевност. (Прим. прев.)

култну причу *Бугарски куџус*, а недељник *Литературни весник*² ју је објавио на бугарском.

Један амерички писац уопште није могао да разуме смисао чудесног идиома „да се ј... у дупе”. Тада му је један руски писац то демонстрирао у пракси тако што је једно наситљиво средство било његово соједињено дупе, а друго — кити америчког писца, никако обрнуто. И амерички писац се веома обрадовао што је схватио смисао горе наведеног идиома... Бугарски писац савршено разуме смисао идиома „да се ј... у дупе” и нису му потребне практичне лекције. Он се сјајно оријентише у овој палети језика. То му, међутим, не помаже да утопи више од хиљаду примерака своје књиге...

Да си амерички писац — то је улога. Још већа улога је да си руски писац. Да си бугарски писац — то је агрегатно стање. Чврсто, течно или гасовито. Према спучају. Циљ сваког иоле пристojног бугарског аутора је да изађе из тог недефинисаног положаја и да се усмери ка конкретнијој форми постојања. „Зар је могуће да пишеш на бугарском, а да ниси бугарски писац?...” побунио би се збуњено књижевни историчар. Добро, сада ћу ти објаснити. Књижевност — онаква, какву памтиш, више не постоји. Њен се хемијски састав мења, као што се уосталом дешава са већином ствари око нас...

Однос језика и информације је у корист ове друге. Информација није само на нивоу чињеница већ идеја, искустава (укључујући и језичка...), ликовности. Језички експеримент се повукао пред социјалним. Или се трансформисао. Књижевност се од националног пројекта постепено претвара у интердисциплинарни.

Једном су позвали америчког, руског и бугарског писца на међународни скуп ПЕН центара. Амерички и руски писци су одмах закачили своје беџеве на којим је писало *USA* и *Russia* и ниједног тренутка их нису скидали. Бугарски аутор се шетао без беџа и зато су руски и амерички писци помислили да је *staff* и замолили га да им умножи некакве материјале. „Ах, откад очекујем овај тренутак!” ускликнуо је он, извукао из свог ранца Пастернаковог *Доктора Живага* и Фокнеровог *Село-Град* и распалио их по тинтарама као што спеди: руског писца — Пастернаком, а америчког — Фокнером. Сви остали аутори су дошли да му честитају јер им је већ одавно било преко главе и америчког и руског писца. А онда су се дуго питали: ко је *the fuck* био онај феноменални *guy*!

Превела са бугарског
Марија Јоанна Стојадиновић

---

² Недељник за савремену књижевност. (Прим. прев.)

ЈЕЛЕНА ДУБАЈИЋ

УТЕХА ЈЕ У КЊИГАМА

Разговор са Свешлозаром Ишовим

Јелена Дубајић: *Ви сте један од најпознатијих зналаца, преводаца и популаризатора српске књижевности у Бугарској. Како је зајочело Ваше занимање за нашу књижевност?*

Свешлозар Ишов: Студије славистике на Универзитету у Софији уписао сам 1961. године, када је, према тадашњем моделу, на реду био српскохрватски језик; наредне је био чешки, затим пољски, па опет српскохрватски. У јесен исте године Иво Андрић постао је Нобелов лауреат и том приликом сам одржао говор о њему на универзитетској свечаности. Следећих година посећивао сам летње славистичке курсеве у Задру и Загребу, да бих 1967. постао асистент за словенске књижевности на Универзитету у Софији. Наредну школску годину провео сам на једногодишњој специјализацији у Београду где сам писао своју дисертацију о Андрићу. Међутим, моје интересовање за српску књижевност није само професионална обавеза, будући да сам професор словенских књижевности и научни сарадник Бугарске академије наука, него и израз мојих личних преокупација.

Превели сте низ књига српских аутора које су издате у Бугарској...

Превео сам неколико Андрићевих књига, потом антологију петорице српских песника, па књиге песама Јована Христића, Ивана В. Лалића, Васка Попе, Бранка Миљковића и Миодрага Павловића (прве две су изашле из штампе, остале чекају

издавача), књигу Христићевих есеја, као и поједина дела различитих аутора у периодици. Мада то није мало, не бих рекао да сам активан преводилац. Прво — зато што највише радим као критичар и писац. И друго — зато што у Бугарској има неколико веома добрих преводилаца са српског, мојих добрих пријатеља, којима не бих волео да отимам хлеб, пошто им је превођење основна професија. Као преводилац се заправо јављам епизодично, али зато доста активно потпомажем издавање дела српске књижевности, а уз све то сам универзитетски предавач јужнословенских књижевности, приређивач и редактор дела из те области, писац предговора и чланака.

На срећу, у Бугарској током последњих педесет година постоји група врло добрих познавалаца и преводилаца са српског. Ту је, на првом месту, покојни Бојан Ничев, па Ганчо Савов, Сијка Рачева и Жела Георгиева, а после њих и неколико млађих. Макар и не радили активно на промоцији српске књижевности, још неколико истакнутих литерарних критичара су, уз покојног Ничева, заправо србисти по образовању, рецимо: Атанас Свиленов, Енчо Мутафов, Михаил Неделчев. Мислим да је управо захваљујући квалитетним преводима добрих преводилаца и компетентним коментарима релевантних бугарских књижевних критичара српска књижевност релативно добро представљена у Бугарској.

Какви су Ваши будући планови у овој области?

Чекам да бели свет угледају већ преведене књиге Васка Попе, Бранка Миљковића и Миодрага Павловића, чиме ћу испунити дуг према песницима који су још 60-их година прошлог века утицали на формирање мог литерарног укуса. Хоћу да поново издам своју књигу о Андрићу, први пут објављену 1992, а сада допуњену новим текстовима, а желим да објавим и монографију о модерној српској поезији.

Пре две године у Београду је објављен српски превод Ваше Историје нове бугарске књижевности. Да ли је то Ваша најпопуларнија књига?

Судећи према многобројним издањима како потпуне, тако и скраћене верзије мог рада из 1990. године, а и због тога што та моја књига служи као консултативни текст професорима и студентима универзитета и ученицима средње школе, вероватно сте у праву, мада су мени важнији неки други моји радови.

Који?

Претежни део мог опуса, који чини преко тридесет наслова, представљају студије и чланци о класичним и савременим писцима и делима бугарске књижевности. Када бих већ морао да се одлучим рекао бих да је мом срцу најближа збирка фрагментарно-медитативне прозе *Призори (У зору)*, чије је треће проширено издање недавно изашло из штампе, а већ је раније добила високе оцене критике и публике. И по форми и по изразу реч је о записима сличним онима које су писали Ниче, Канети, Сиоран, или Андрић у *Знаковима њоред њуша*. Узгред буди речено, и ту сам књигу превео на бугарски. И мој роман *Еленише (Јелени)* имао је успеха код бугарске публике и критике, волео бих да га у неком будућем преводу прочитају и српски читаоци. Знате да су за писца најбоље ненаписане књиге, али ја не волим да делим своје планове, сујеверан сам. Али пошто имам готове рукописе могу да кажем да предстоји излазак збирке есеја *Мрзеливише шедјоври (Лења ремек-дела)* као и необичне жанровске комбинације која садржи пет драма, једну повест и студију о поетици романа.

Тиме њошврђујете своју несвакидашњу, несшандардну, бога-шу активност. Врашимо се Вашем инштересовању за српску књижевност. Шша Вам је дала као њисцу и кришичару?

Иво Андрић био је за мене цео универзитет. Стално откривам нове важне детаље у његовом делу. Сматрам да је моје најзначајније достигнуће у превођењу и тумачењу Андрићевог дела објављивање његовог „ненаписаног” морског романа. Наиме, сакупио сам и објавио сва његова дела о мору и води, његову целокупну „светлу”, медитеранску прозу. Изашла је 1989. године као посебно издање, под насловом *Лешуване на југ (Лешовање на југу)*.

Сматрам да је појава плејаде српских песника током 50-их година XX века, од којих сам неке и сам превео, а са већином се упознао и разговарао 1968, један од најзначајнијих феномена светске поезије друге половине XX века. Таква песничка сазвежђа постоје и у француској, грчкој, шпанској, као и у италијанској и пољској књижевности прошлог столећа, и у том контексту треба читати и велике модерне српске песнике.

Веома уважавам стваралаштво Милоша Црњанског, Душана Матића, Десанке Максимовић, Данила Киша, Стевана Раичковића, Драгослава Михаиловића... Наводим само имена аутора о којима сам писао или које сам преводио. А то зависи и од издавача који, донедавно из политичких, а сада из тржишних, а додао бих и из „балканских” разлога — дају предност трећеразредним ауторима тривијалне, хитмејкерске литературе

из „великих” језика или помодним шарлатанима типа Паула Коелја, хотимично испуштајући из вида значајне ауторе мањих, а посебно суседних језика. Жао ми је, на пример, што само из тих разлога Иван В. Лалић није могао да види своју књигу на бугарском. Изашла је тек 2004. године, у мом избору и преводу, а написао сам и поговор за њу. Пратим и ценим стваралаштво многих савремених српских писаца — од Борислава Пекића до Драгана Ј. Данилова. А често се, и то стално изнова откривајући оно што раније нисао уочио, сусрећем са делима српских класика. Као студент сам се заносио мелодиозношћу Дучића, али касније сам био доста критичан према његовој артистичкој хладноћи. Међутим, недавно сам поново читао његову есејистичку, путописну и критичку прозу, и био сам истински изненађен неким моментима које пре тога нисам приметно. У тим читатељским и интерпретативним открићима посебно ми је помогла и ваша критика, укључујући изванредне есеје писаца-критичара, од Миодрага Павловића, преко Јована Христића до Михајла Пантића. У Бугарској, признајем, критика није на тако високом нивоу. Али, поглед „споља” понекад може да буде и предност. Рецимо, сматрам да је, вероватно због тога што се више ангажовао у области позоришне критике и теорије драме, а стихове објављивао сразмерно ретко, Јован Христић био донекле запостављен као песник. А када му је додељена „Змајева награда” Матице српске и сам се изненадио и обрадовао. Ја сам, међутим, још од његове *Александријске школе* (1963) осећао и знао да је реч о значајном песнику.

Права школа у уметности есејизма за мене су били есеји Исидоре Секулић, Милоша Црњанског, Душана Матића, Сретена Марића, Миодрага Павловића, Јована Христића...

Увиди у традицију словенских књижевности, које предајем, као и познавање класичне руске и француске књижевности, од велике ми је помоћи у свакодневном послу бугарског књижевног историчара и критичара.

Какво је стање савремене бугарске књижевности?

У једном тексту, написаном по наговору Михајла Пантића, говорио сам опширније о том питању. Сада ћу укратко рећи следеће. Бугарска књижевност је после Другог светског рата, упркос оптерећујуће, наметнуте и дуготрајне соцреалистичне догме добила низ значајних аутора, вероватно зато што се књижевност не ствара захваљујући, него упркос социјалним условима. У приповедној прози, а посебно у роману, значајни аутори су Димитар Димов, Емилијан Станев, Павел Вежинов,

Богомил Рајнов, Блага Димитрова, Ивајло Петров. Велики модерни преврат у прози извршио је још 60-их година прошлог века Јордан Радичков, који је утемељио и модерну бугарску драму. После њега афирмишу се и други значајни прозаисти, попут Георги Маркова (емигрант кога је 1978. године убила бугарска тајна служба), Васица Попова, Николаја Хајтова, Георги Мишева, Станислава Стратијева, врло значајног драмског писца, а током 70-их и 80-их година пристижу и тада млади Виктор Пасков, Златомир Златанов и други. У поезији значајна имена су Александар Геров, Валери Петров, Веселин Ханчев, Радој Ралин (најпопуларнији бугарски сатиричар), Константин Павлов, Христо Фотев, Петар Алипиев, Љубомир Левчев, Драгомир Петров, Петар Караангов, Николај Канчев, Иван Цанев, Бињо Иванов, Борис Христов, Иван Методијев, Златомир Златанов...

Нажалост, бугарска књижевност до 1989. године није трпела само притисак идеолошког монополизма, него и националног изолационизма. Тек после 1989. остварило се потпуно оно што се у бившој Југославији догодило знатно, знатно раније, још током 50-их година — веће отварање ка свету. Мада Бугарска нема тако популарне постмодернистичке ауторе, како год схватили тај појам, као што су Киш, Павић, Албахари или Басара, ипак могу рећи да су Златомир Златанов, Ани Илков, Георги Господинов, Емил Андреев, Алек Попов, Емилија Дворјанова, Стефан Кисјов писци који су изградили уметнички престиж најновије бугарске књижевности. Није нескромно ако кажем да је и мој роман *Јелени* такође препознат као успешно остварење постмодерног таласа, и читан на различите начине. Ево шта пише руска слависткиња Зоја Карцева у студији „Постмодернизам у Бугарској”, објављеној у зборнику *Постмодернизам у словенском свету* (2004), где уз дела Георгија Господинова, Косте Радева и Емилије Дворјанове тумачи и *Јелене*: „Неки од аутора бугарских постмодерних романа се на свој начин противстављају посмодернистичком виђењу света као хаоса... Светлозар Игов у *Јеленима* избегава хаотичност опажања, захваљујући потрази за таквим вечним и непрелазним вредностима као што су лепота и љубав, које уређују човеков живот, придајући му смисао и значај. Као резултат тога показало се да роман чији је писац професионални тумач књижевности, а који поштује сва 'правила игре', на крају крајева не исказује толико личну судбину хероја, оваплоћену у кризном погледу на свет друштва с краја XX века, колико светлу химну љубави, природе и човека и, независно од трагичног краја, оставља осећај чистоте и радости.” Мени се, као његовом писцу, роман не чини толико „светлим”, али се, управо у духу

постмодернизма, придржавам правила да је једно дело тајна пре свега за сопственог аутора.

За српско-буџарске књижевне везе било би од посебног значаја видети шта се у буџарској књижевности догодило у периоду транзиције, јер је и српска књижевност доживела видне промене.

Нажалост, Бугарска се у постмодернистичком периоду, када се ослободила идеолошког монополизма, нашла у канцлама симулиране демократије, која служи само као параван криминализацији друштва. Иако у Бугарској, за разлику од бивше Југославије, није било крвавих братоубилачких ратова, тајна грађанска битка није закључена и до данашњег дана. И то је карактеристично за посткомунистички свет уопште. Демократизација социјализма није успела, а бивше комунистичке елите по принципу „после мене потоп” и „завади па владај” криминализовале су друштво и, заклоњене параваном марионета које су биле изведене на политичку сцену, оствариле су невидљиву пљачку националног богатства. Њу је, неминовно, пратила деморализација друштва. Томе је помогла и глобална криза у свету, који је остао „без контроле”. Једном речју, старе вредности су дискредитоване, а нове нису изграђене.

Признајем да окрећем леђа таквом свету и налазим утеху у књигама. Али историјски песимизам ме чини оптимистом за будућност књижевности, зато што у њој видим једну од малобројних институција које могу да буду вредносна алтернатива све обухватнијем социјалном злу. У једном свету у распадању творци су дужни да одржавају вредност хуманизма, ма колико се осећали немоћни.

Који су основни принципи Ваше књижевнокритичког рада?

У својој књижевној младости, током 60-их година, заносио сам се интелектуалном модом структурализма и егзистенцијализма. Познајем руски формализам, чешки структурализам, америчку „нову критику”, француски структурализам, а у каснијим деценијама изучавао сам и методе рецептивне естетике, нове херменеутике, деконструкције... Виктор Шкловски и Т. С. Елиот, Бенјамин, Бахтин, Лотман, Ролан Барт, Харолд Блум, Пол де Ман, Пол Рикер неки су од аутора чије концепције су неспорно утицале и на мој рад. Наравно, ниједног тренутка не испуштам из вида и моје друго, врло постојано штиво — класичне и модерне филозофе. Минуле су многе интелектуалне моде, остављајући трага на моје мишљење и писање, а са годинама све више увиђам да у критици не треба бити ве-

зан за неки „метод”, зато што сваки посебан критички акт треба да створи сопствени метод у складу са смисаоном структуром интерпретираног предмета. Моји трајни сапутници остају есеји и фрагменти Пола Валерија и Албера Камија.

У једном разговору, вођеном пре много, много година, 1968, Иво Андрић ми је рекао о себи: „Нисам *homo unius libri*.” Увек се опомињем тих речи, и увек сам се држао тог принципа.

Иво Андрић очигледно није само вечиша тема Ваших критичких интересовања, него и нешто више.

Рекао сам већ, он је за мене цео један универзитет. Нажалост, у последњих петнаестак година не само његови непријатељи него и његови браниоци подвргли су га манипулативном, суштински ванкњижевном читању. Зато сматрам да ће Андрић бити читан поново. Томе сам посветио један од нових радова о његовом делу и дао му наслов „Иво Андрић — уметник бивствовања и филозоф балканске историје”. Тај текст објављен је као предговор књизи *Проклећа авлија и друге новеле*, што је треће издање *Проклеће авлије* на бугарском језику. Са том књигом започела је у Софији нова „Балканска библиотека”, чије прве три књиге, с мојим предговорима, садрже дела балканских нобеловаца — Андрића, Сефериса и Елитиса. У тој библиотеци су изашла дела и других српских аутора, а верујем да ће бити објављена и нека нова. Андрић је, како се одавно зна, историјски песимиста, он види једино могућност трансцендентног изласка из историје, али његов трагични стоицизам нас учи да опстајемо против свих историјских изазова и надамо се једном бољем свету.

Шта Вас нисмо ишли, а шта би сте нам рекли на крају овог разговора?

Ками је назвао XX век — „веком страха”. Изгледа да је био у праву. Нажалост, крај XX века није показао да је човечанство извукло поуке из преживљених трагичних историјских дешавања. Зато сам током последњих година често читао *Три рајне џесме* Јована Христића. И често сам помињао стих великог бугарског песника с почетка XX века П. К. Јаворова: „Децо, плашим се за вас!”

Мислим да књижевност треба да подржи ту бојазан за судбину народа у нашем збрканом свету.

Превели с бугарског
Владимир Маринковић и Авдрија Мишровић

„НЕВЕРОВАТНИ ДОЖИВЉАЈИ” И МЕТАФИЗИЧКИ КВАЛИТЕТИ

Горан Петровић, *Разлике*, „Политика” — „Народна књига”, Београд 2006

Најзначајнији прозни писац — а можда и најзначајнија књижевна фигура — који се појавио у српској књижевности у посљедњих петнаестак година свакако је Горан Петровић. Ако не већ после романа *Айлас описан небом* (1993), а оно сигурно после *Ойсаде цркве Свештога Сјаса* (1997) било је јасно да се у српској прози јавио писац ријетког приповиједачког дара, богате маште, широке културе, склон фантастици, мајстор композиције дужих остварења, али и мајстор детаља, једнако занатски поуздан и сигуран на микроплану — на плану реченице и стилских средстава — као и на плану књиге као цјелине.

Критика га је одмах прихватила и препознала као вриједност, ставивши га у сам епицентар књижевног живота и идентификовавши га као једног од водећих писаца постмодерне. Али, његова снажна стваралачка природа брзо се прелила преко обала и калупа одређеног правца или усмјерења, надмашила ограничења стилске моде и хоризонте критичког очекивања, тако да је Горан Петровић постао писац кога су прихватили читаоци, критичари и писци различитих оријентација и генерација. Он се све више потврђивао као писац-класик, који је надилазио моду релативизације историје и релативизације вриједности, а посебно релативизацију традиције — на чему је постмодерна инсистирала — који је креативно бирао и спајао нашу усмену традицију, мит, легенду и предање с најрадикалнијим новијим усмјерењима у свјетској прози; спајао је нашу усмену епику и њене слике с (пост)-модерном фантастиком, вукући сижејне линије свога романа *Ойсада цркве Свештог Сјаса* на три временске равни.

Затим је дошао роман *Ситничарница „Код срећне руке”* (2000), технички и композиционо вјероватно најбеспрекорнија и најсавршенија Петровићева књига, која је за пишчев успјех код публике и критике, па и за његову рецепцију у свијету, била пресудна. Њених невјероватних двадесет седам издања рјечито говоре шта је она значила за свога писца. После ова два романа Горан Петровић је постао писац не само националног значаја већ и међународна књижевна ври-

једност. Са својих, за прозног писца неимпресивних, четрдесет и пет година, Горан Петровић је постао свјетски познат и превођен писац, од Мексика до Русије, остварен и као романописац, и као писац приповиједака. Књизи приповиједака *Разлике* (2006), која је предмет нашег разматрања, претходиле су двије, данас преводима међународно овјерене збирке: *Оштво и околне њриче* (1996) и *Ближњи* (2002), те Петровићева прва књига „кратке прозе”, *Саветии за лакши живои* (1989), односно „изабране кратке прозе” — *Све што знам о времену* (2003), која тражи пажљивије критичко читање.

Књига *Разлике* окупља пет тематски разнородних приповиједака. Прва од њих — *Пронађи и заокружи* — испричана је у првом лицу једине, поступком „листања фотографија”, средним причи *Из баршунасиоџ албума из Раних јада* Данила Киша.

Јунак и наратор приче, писац по занимању, листа фотографије реконструишући и ишчитавајући кључне догађаје из сопственог живота, од прве до двадест и друге године; од рођења човјека до рођења писца, односно до објављивања прве приповијетке *Со*. Прва прича је, дакле, о развоју и стасавању; својеврсна скица за роман развоја. Приповиједање је лирско, с благом романтичном иронијом према себи, која по правилу прати тежњу ка самопреладавању, односно линију духовног раста, или духовних скокова. Приповијетка је, нужно, мозаичке структуре, гдје опис сваке фотографије представља једну наративну јединицу; једну „фазу”, сижејни беочуг, у развоју личности. Приповијетка је нужно остала отворена и не би нас зачудило ако би била даље дописивана; ако би се приповијетка развоја лика претворила у развојни роман: објављивањем прве јунакове приче *Со* завршена је једна фаза у његовом развоју и отворена друга; већ окретање нове фотографије може бити наставак приповиједања о даљем развоју јунака-писца.

Прва приповијетка је наглашено аутопоетичке природе: њен јунак и наратор је прозни писац, који је прешао кроз рану и неуспјешну пјесничку фазу, иронична и самосвјесна природа; прича тематизује стасавање писца, што ће рећи и писање, стварање; описује изнутра приповједачки поступак као поступак листања фотографија и тематизује разлике као однос између умјетности и стварности. Која прича је вриједна спомена? Од које фотографије ће настати прича, односно елемент наративног мозаика? — пита се писац-наратор, односно јунак прве Петровићеве приповијетке:

„Да ли је пресудна жеља како ће нас једнога дана видети? Како ћемо се приказати другима?

Или је важније да све буде како јесте? Као у оној игри 'за оштро око', у енигматским часописима, где се две сличице, штампане једна до друге, не подударају баш у детаљ, па је задатак пронаћи и заокружити пет, десет или двадесет пет разлика. При чему је то прихватљиво све док се налази у оквиру часописа за разоноду. Али, када се про-

налажење и заокруживање разлике прошири на укупан живот, онда бивате проглашени лудим.”

Тако је листање и читање фотографија — односно приповиједање — помало луцкаст посао; помјерање и деформисање живота и свијета, грађење приче. А поступак приповиједања постаје интермедијалан чин: као развијање филма или монтажа, лијепљење кадрова на монтажерском столу; својеврстан фото-временлов.

Мотив разлика, односно „пронађи и заокружи”, понавља се, добијајући на значају, на самом крају прве приче. Јунаку-наратору је, наиме, у краљевачком часопису *Октобар*, објављена прва прича *Со без фотографије*:

„Али и сама прича је некаква слика. Или је само попис разлика. Детаља који се не подударају. А можда је и сасвим обрнуто. Можда су приче оно једино што смо успели од постанка света наовамо, да пронађемо и заокружимо.”

Приче су, дакле, тај свијет разлика, то *једино* пронађено и заокружено. Отуда ријеч у наслову књиге постаје обједињујућа за разноврсне приче; отуда и њена поетичка димензија. Наслов књиге је разумљив тек с поентом прве приче. Истовремено је успостављено сагласје између наслова књиге и наслова прве приче (*Пронађи и заокружи*).

Природа књижевности се открива у игри и кроз игру: овај свијет је мјесто на којем се узима ваздух за књижевност, а свијет књижевности је мјесто гдје се добија вртоглавица. Отуда фотографска радња „Чорбић” добија симболички значај: ту се свијет врти и преображава у слике, у фотографије чијим листањем настаје прича. Фотографисање, као оно у шестој години у Врњачкој Бањи, може ући у неvjероватне доживљаје, а наратор додаје: „чини ми се да рукописи зависе од невероватних доживљаја”. Од тога, дакле, од „невероватних доживљаја”, а не од неких типичних и просјечних ликова и јунака, живи и зависи књижевност и приповиједање.

„Невероватни доживљаји” или необичне слике уздижу се из свијета тривијалности и добијају понекад метафизичко, у сваком случају, дубље и неочекивано значење. Чепркање дјетета кажипрстом по таписерији, у првој години живота, значи први сусрет са зидом, па онда и борбу против зида. Понављање истог искуства у наредној генерацији — ћерка такође кажипрстом буши зид — „тривијалној” чињеници дјечјег чепркања даје универзално значење несвјесне борбе против зида. Захваљујући доживљају близине и топлине зеца, који није завршио у лонцу, већ на селу, јунак наратор је у једанаестој тачно могао да се подсјети на то „шта је оно што некада недостаје људима — шта су прави откуцаји срца и шта је права влажност ока”. Тек сусрет дјетета и беспомоћне топле животиње враћа изворно осјећање туге, топлине и самилости. Десетогодишњи дјечак има сасвим другачије осјећање „величине света” од онога што ће га стећи током каснијег одрастања. Вишеград је, за дјечака „средиште света”, а ћуприја на Дрини је

огомна и „као да је ту она једина тачка сусрета и размимоилажења”. Али у „очној болести” одрастања, „средиште света” се прометнуло у градић, градић у касабу, док се ћуприја „некако скупила, а рибе проредиле. Или су се очи смањиле, нису у стању да ишта више посматрају као велико”. Зато је дјечја тачка гледишта у умјетности често привилегована.

Није писање само интермедијална игра с фотографијом и развијањем, односно монтирањем филма, већ је поредиво и са Петровићу драгом и блиском музиком. Док пише причу, јунак-наратор се некада сјети диригента на једном концерту на Коларцу, гдје је извођена Девета Бетовенова симфонија:

„Некада се, када састављам причу, сетим диригента Девете. Испред себе није имао партитуру, па опет, прозивао је инструменте тако лако као да чита ноте. Један потез руком и устајали су понекад поносни громки тимпанисти, један поглед и јављала би се крхка пиколо флаута; снажан замах и гудачи би се узројили; па би онда само прстом уперео у фагот, који би се огласио звуком старим стотине година... А онда сви заједно... И хор... Људски гласови... 'Ода радости'.”

Ово поређење писања и дириговања баца додатно свијетло на трећу причу у овој књизи — *Изнад њећ њрошних саксија* — у којој је тема дириговања и музичких сфера на крају подигнута до метафизичких висина.

Ријеч је о једној од најбољих приповиједака у овој књизи, вођењој мајсторски, с неочекиваним преокретом на крају. И по томе, и по њеном развијању, и по преокрету и поенти, ова прича достојна је Томаса Мана.

Прича је прецизним и педантним описом амбијентирана у Врњачку Бању, односно у једну трошну вилу која лагано пропада, да би се посљедњом реченицом првога одјељка приче наговјестила тема понављања, и то као обнављање зеленила парка и вјечито обнављање придошлога свијета с прољећа сваке године.

Затим се на тераси виле открива кудрави дјечак, преозбиљни дванаестогодишњак, под чијом руком трошне саксије на тренутак враћају свјежину. Дјечак у колицима за непокретне извози на терасу старца „дуге беле косе”.

Старац живи сам и непокретан од своје седме године слушајући трећи став Брамсове Треће симфоније и чекајући смрт готово цијело стољеће. Грамофон је понављао исту композицију, а старац је од своје седамнаесте почео да „концертира”, да сулудо диригује непостојећим оркестром. Умјесто давно очекиване смрти, доживио је дубоку старост, док су из живота одлазиле генерације оних који су га опслуживали: бака и отац кудравог дјечака. „Концертирао” је годишње око двјеста дана — од краја априла до позне јесени, када се Бања најинтензивније обнављала, по педесетак пута на дан диригујући својим фиктивним оркестром; око милион пута за свога дугог живота.

И када изгледа да ће се прича завршити као прича о једном тривијалном, бесмисленом животу старца поремећеног ума и психологије, о животу о коме други не знају готово ништа, долази до преокрета. Тема површних међуљудских односа, равнодушности и незаинтересованости за другога бива потиснута у други план, а у први план излази смисао понављања једне мелодије око милион пута у току живота.

Куда одлази толика музика, толика енергија, милион пута поновљена мелодија и милион пута поновљено сулудо дириговање непостојећим оркестром? То питање упућује старцу кудрави дјечак, да би добио необичан одговор: ако старац довољно пута понови мелодију, чуће је цио свијет, па и сам Бог, коме би маестро, својом и Брамсовом тужном музиком — јер то је сада све и његово — поставио питање зашто је непокретан у дивном мјесту створеном за шетњу, мјесту у које долазе толики људи, љепотом привучени.

Али Бог никако да чује старца, ни његову музику, ни његова питања. На дјечакову молбу да још једном покушају — да дјечак пусти музику с грамофона, а да старац још једном концертира — старац прихвата још један свој концерт, док дјечак усхићено посматра. Прича о испразном животу нагло се преокреће у причу о музичким сферама. Приповиједање се ритмизира и крај приче је у знаку својеврсног крешенда:

„... Дјечак је вирио иза бледожуте завесе и потврђивао главом, као да је хтео да узвикне: 'Тако је, маестро!' Али, није ништа рекао. Елегична музика се подизала са терасе.

Изнад пет трошних саксија.

Изнад оронуте виле крај степеница што воде од Купатила до такозваног замка Белимарковића, изнад других кућа, кровова и покућених ветроказа.

Изнад тог, прољећем нагло пробуђеног парка.

Изнад Врњачке Бање.

Изнад читаве околине, речице, река и планина.

Изнад целе те земље.

Изнад људи са свих страна света.

Изнад тог света у малом, који је доле врвео у потрази за здрављем, љубављу и новцем, који је писао својима да му је овде сваким даном све боље, не обраћајући пажњу на дрхтаве руке које су се подизале, које су чиниле покрете, час се беспомоћно ширећи, час се склапајући — као у знак молитве.”

Предлог *изнад* у овом завршном одсјечку добија ритмичку функцију блиску анафори у стиху: постаје кључна ријеч у организацији прозног ритма, али и ријеч која најснажније сугерира ширење и кретање музичких сфера. Старац доживљава свој велики тренутак испуњења у музици као молитви. Да ли нам то овај ритам сугерира да је старац у свом последњем заносу измолио и дозвоа смрт; да је успостављена музичка хармонија сфера?

Другачије се води прича о испразном животу и усамљености модерног урбаног човјека, коме је телевизијски апарат најбољи и најпоузданији пријатељ и највећа љубав. Она је ближа схватању приче, односно новеле, као „исјечка из живота” у којем се осликава јунаков карактер. Прича прати, како јој сам наслов казује (*Између два сигнала*), свога јунака Исаиловића између два сигнала његовог моћног „Самсунговог” телевизора са LCD екраном. Нестанак сигнала на апарату јунак доживљава као губитак животног смисла и ослонца, као ненадокнадиву празнину, да би му повратак сигнала измамио срећне сузе и интимно узбуђење. Празнина интимног живота, усамљеност и потпуна зависност од једног телевизијског апарата, сервисних информација, испланираног и неаутентичног живота показују се као судбинска обиљежја савременог урбаног човјека. Нема умјетности која би спасила и узвисила Исаиловићеву тривијалну свакодневицу и уздигла његов унутарњи живот изнад баналности и биједи љубавничког и овисничког односа према телевизији.

У знаку интермедијалне игре с филмом развија се и води прича *Исјод шаванице која се љусја*; води се и развија филмским поступцима и техником, мајсторски, с благом иронијом, с уношењем мотива из новије историје, с промјеном временских планова. Прво се, као какво добро вођено коло, прича заплиће; уводи се у игру мноштво ликова и судбина, па се онда вјешто расплиће и сваки лик се смишљено изводи из приче.

Цио један свијет је стао у ову приповијетку, цијела галерија ликова, портрета и људских судбина, посјетилаца локалног биоскопа „Сутјеска”, распоређених у осамнаест биоскопских редова. Сваки лик је обиљежен хумором, по правилу дочаран с ироничном дистанцом, а неки од њих су доведени до гротеске. Ријетке су приповијетке у које је стало толико ликова, судбина, портрета; по томе ће ова приповијетка остати упамћена у српској књижевности и — сигурни смо — биће предмет школских експертиза. Тешко да имамо у нашој традицији приповијетку са више јунака и заокружених судбина. Она као да је писана поступком „сажимања”, на трагу кишовске „енциклопедијске парадигме”. Успостављена је сагласност између амбијента, биоскопа у пропадању, с чијег плафона „одозго као да се чује како нешто сипи, како упорно сипка”, и „пешчаника људских судбина”. Избор јунака је близак „прози новог стила” — све сами аутсајдери, рачунајући и пропалог политиканта, „руку која гласа”, друга Аврамовића, „Човека Бабушку”, сведеног на покрет руке за гласање, покрет који је постао суштина лика, израз његове деформације, његове психо-социјалне болести. То је цијела једна комична гогољијада која се углавном трагично расплиће на фону новије историје.

Уз већ поменути причу *Изнад њеј шрошних саксија*, у овој књизи врхунска је и приповијетка *Богородица и друга виђења*. Прича је исприповиједана у првом лицу из перспективе њенога главног јунака,

господина Јовановића, који има и функцију наратора. Јунак наратор приповиједа како је често у животу, на овом свијету, сретао Богородице, односно младе мајке с дјецом на грудима, чисто оличење богоматеринства, Богородице млекопитатељице. Осјећајући свој доживљај као двострук — чист и грешан — наратор га исповиједа свештенику, а пошто није добио од њега охрабрење, брани га причом и причањем. Тако се приповиједање нужно ретроспективно концентрише на средишњу анегдоту: наратор је, иако не нарочито храбар човјек, подстакнут, окуражен и позван милостивим и богоматеринским изгледом жене која доји дијете, стао пред насилно настројеног и према незаштићеној жени усмјереног пијаног војника, црвеног у лицу, и његове другове, у вријеме ратног хаоса и безвлашћа, да заштити непознату младу мајку од мушког насиља. Метафизички доживљај светости материнства испуњава ову причу, смјештену у ратно вријеме и ружан станични амбијент, али уздигнуту до врхунске љепоте и најдубљег доживљаја живе жене, мајке с дјететом на грудима, као Богородице. Аутентичност тог доживљаја није доведена у сумњу свештениковим неповјерењем и упозорењем на гријех. Штавише, доживљаји у цркви ће потврдити нараторов доживљај Богородице на станици: жена с дјечаком на грудима снажно је подсјећала ликом на икону Богородице оковану сребром, виђену у једној пречанској цркви, а наратора при изласку из цркве прати управо литургијска химна Богородици све до изласка на улицу.

Управо по тим метафизичким квалитетима доживљаја музичких сфера и младе жене с дјететом као Богородице уздижу се ове двије Петровићеве приче изнад осталих, иначе беспрекорно урађених приповиједака. Да би се десила велика прича, потребно је — уз знање, занат, вјештину, осјећање језика — да се деси и неко непојмљиво чудо. Није све у занату и вјештини приповиједања; барем је толико и у чуду које се писцу дешава у срећним тренуцима. Петровићу се овдје то посрећило. Несумњиво је већа пишчева енергија уложена у прве двије приче (*Пронађи и заокружи* и *Исиод шаванице која се љусја*), али су трећа и четврта (*Изнад њеј шрошних саксија* и *Богородица и друга виђења*) осјењене чудом. За причу су — потврђује се поетички став из прве приповијетке — неопходни „невероватни доживљаји”, али и уздизање до метафизичких квалитета.

Горан Петровић је у *Разликама* упутио неколика „мига” поштовања, признања и наклоности Данилу Кишу. То је најочевидније у наслову петог фрагмента приче *Богородица и друга виђења* („Пешчаник људских судбина”), али и у самој фрагментацији прича, њиховом мозаичком структурирању и насловљавању фрагмената: као да се тиме, с једне стране, разоткрива поступак и показује романтичарска иронија, а, с друге стране, као да се открива „план” приповиједања и приповиједање „по етапама” сигурније контролише, сажима и шири према потреби. У кишовској традицији је и поступак листања фото-

графија, техника монтаже и поигравање „камером”, иако то Петровић чини сасвим аутентично и себи својствено. Горан Петровић је, наравно, одавно свој на своме, али он има и драгоцјену свијест о томе да с нама мало шта почиње; да треба учити и од старих мајстора. Петровић се, у то нема никакве сумње, до сада више пута потврдио као велики мајстор и краћих и дужих наративних форми. *Разлике* су квалитет више; потврда писца међународне класе, који је своје најбоље приче ослонио на најневјероватније доживљаје и досегао њима метафизичке квалитете. Није ли и то знак полемике с неким готово вјечним законима о правилима приче и причања?

Јован ДЕЛИЋ

ПОРТРЕТ УМЕТНИКА У САДАШЊОСТИ

Горан Петровић, *Разлике*, „Политика” — „Народна књига”, Београд 2006

Свих пет прича нове књиге Горана Петровића, под насловом *Разлике*, су приче из савременог живота, а писац их је написао користећи пет различитих, рекло би се, стандардних тематско-сижејних модела приче. Тематски оквир прве приче је животопис једног човека који постаје писац, друге хроника свакодневног живота у неком од наших градова, трећа прича је посвећена једном колико бизарном, толико и нестварном призору, који се, међутим, понавља сваког дана на балкону изнад бањског шеталишта, повод за четврту су недавна ратна збивања, док је на крају сасвим обична прича о једној свакодневној, тако баналној ситуацији као што је вишесатни прекид у пријему телевизијског сигнала. Али, по поетици Петровићеве приче нису нимало стандардне; овај писац приступа савременим темама на нов, савремен начин, обликујући их стваралачки, тако да је и само приповедање бар толико занимљиво колико и оно што се описује, а заправо је мајсторство, које писац постиже оригиналним поступком приповедања, сложенем семантичком структуром прича и тананим естетским доживљајем, главни чинилац њихове вредности.

Како писац *Разлика* успева да изгради наративну структуру записујући је на традиционалном моделу приче, користећи најновије литерарне конвенције и поступке обликовања, нарочито модерне и постмодерне, постижући при том и непоновљивост уметничког доживљаја? Одговор на ово питање не може бити једноставан, али и пре сваког објашњења, јасно је да тако може да ствара само врло искусан и вешт писац, да би своје усмерење на пројекцију савремене стварности, односно, свој смисао за актуелни доживљај егзистенције, преточио у дело пуне уметничке сугестивности. А пре свега другог, треба

рећи да Петровић обликује своје приче веома брижљиво, водећи рачуна баш о свему, не само о језику и стилу, што се види на свакој реченици, но о свим елементима наратива, како о најситнијој појединости тако и о целини приче. Осим што уме да користи и усклађује и традиционалне и најновије поступке и конвенције књижевног обликовања, он зналачки трага и за мером у свему томе, односно, за беспрекорном употребом одабраних наративних средстава, да би постигао и оно што се у уметности једино мером и умећем постиже, а то је пуни склад — савршенство интерпретације, које је, рекло би се, Петровићева додатна списатељска преокупација.

Наравно да се живот једног човека може испричати тако што ће се описивати његове фотографије, као што Петровић заснива наративну у првој причи *Пронађи и заокружи*. При том ће повести рачуна о много чему: и да буде довољно фотографија, око двадесет две, по једна за сваку годину из јунаковог животописа, те да то буду најбоље фотографије, оне које највише говоре о његовом јунаку, па да буду пређане хронолошки и описане поуздано и подробно, као да их читалац гледа пред собом, пажљиво распоређене у албуму. Пишчево перо описује оно што је фотографисано, што је ухваћено објективом фотоапарата. А фотографија је документ живота, што значи да прича добија најпоузданију фактографску подлогу. Читалац има утисак, не да чита причу, већ да листа фотоалбум и гледа хронологију јунаковог живота забележену и документовану фотосима.

Дескрипцију фотографија Петровић је поверио самом јунаку приче, ономе ко се види на фотографијама, али тако да тај његов опис јесте врло подробна и поуздана дескрипција, али ипак, дескрипција у првом лицу. Нема никаквог посредничког наратора, већ говори сам јунак, онај ко је фотографисан, што отвара могућност, коју ће Петровић, такође, користити, да јунак каже понешто и о томе када и где је фотографија снимљена, о поводу за фотографисање, или о томе што се догодило пре или после фотографисања, па и понеку реч о другим ликовима са фотографије, односно о нефотографисаним ликовима из јунаковог најближег окружења, чак и о томе како се јунак осећао у тренутку снимања, а како тај тренутак доживљава сада, када као одрастао човек, показује фотографије из свога детињства и младости.

Показујући фотографије свога јунака и уступајући њему реч, Петровић, поврх свега, читаоцу скреће пажњу и на саму наративну и то већ од прве реченице коју обликује тако да она има смисла само ако се схвати посебна наративна ситуација, на коју се упућује колико и на сам снимљени приказ, или на јунака приче. А реченица којом прича почиње: „Рекло би се да имам око шест месеци”, стилизована је тако да упућује на наративну ситуацију тек имплиците. Без објашњавајуће одредбе о томе да наратор показује своју фотографију, та реченица изгледа скоро алогично. Изостављањем те ситуационе одредбе, која би могла да буде врло кратка — „На овој фотографији...”, писац, за-

право, оставља читоцу да, ако не одмах, онда у следећој реченици, сам се досети у каквој говорној ситуацији настаје нарација и каква је та нарација: — непосредна, усмерена на фотографије и редукована, ослобођена сувишних речи, чак и описа наративне ситуације, коју читалац сам реконструише на основу контекста. Приповедање је најближе форми дескрипције, само што је ова сведена на форму монолога (говор главног јунака), а монолог на јунакову презентацију својих фотографија. Прича од почетка тече као да главни јунак показује фотографије из свог албума. У тако специфичној наративној ситуацији, али без описивања те ситуације, чак без описивања јунака, обликована је нарација у овој причи. Превасходно дескриптивна, дакле, мирна и објективна, она је истовремено и непосредна и субјективна, али при томе селективна и економична, а уз све то, још и одмерена.

И што је јунакових фотографија више, макар то што се види на њима и не било нешто изузетно, већ, напротив, уобичајено, нараторов животопис је све потпунији, и то не толико због прегледаних фотографија, колико због тог јунаковог приповедања, које је све разноврсније. Не нарушавајући наративну ситуацију описивања фотографија и пратећи њихов говор, Петровићев јунак тај говор стално усложњава и обогаћује уносећи у причу све више онога што објектив фотоапарата не бележи, а то су емоција, мисао или сложенији доживљај.

И као што је фотографија исечак живота, а нечији фотоалбум серија таквих исечака, то јест, појединачних тренутака, тако и Петровићев јунак описује своје фотографије и своје мисли и емоције у појединачним наративним исказима, низовима приповедних појединости. Овај животопис није тек биографија или кратка билдунг повест, но албум наративних снимака, приповедном речи оживљених и доживљених тренутака живота. Живот јунаков, снимљен је и овековечен фотографијом, али евоциран, ипак, приповедањем.

За разлику од фотографског снимка, који настаје у делићу секунде и хвата само тај тренутак, наративни „снимак” на основу фотографије настаје накнадно и успорено, низањем и слагањем одабраних појединости, које што су ситније, разноврсније и речитије утолико је приповедани снимак подробнији и потпунији. Писац не мора навести све појединости, већ само оне довољно ситне, а довољно видљиве, да би читалац, привикавајући се на ту поетику одабраних појединости, понешто видео, понешто наслутио, али и осетио оно до чега је јунаку највише стало, кад је реч о првим деценијама његовог живота. Петровић развија нарацију нижући једну за другом ситније појединости, артикулишући приповедање као улажење у потанкости, изводећи уметничка значења у нијансама, са посебним конотацијама и преливима.

О тој поетици сићане нарације, коју, доиста, доследно обликује, говори и сâм Петровић у метапоетичким исказима, све чешће их ставља у уста свога јунака, да би експлиците објаснио парадоксалну феноменологију говора сићушних појединости, које казују више него

ишта друго, али ипак не све, но остављају још и више недореченог. Разгледајући фотографије из своје четрнаесте године, године заљубљивања, Петровићев јунак одустаје од опширније приче о својој љубави, јер не би волео да то она прочита, а онда наводи и једно посебно, чисто списатељско објашњење: „Ваљана прича је увек добра зато што је у њој нешто речено до најмање појединости, али и зато што је таман исто толико прећутано, није описано, па читаоцу, као и писцу, остаје простор да замишља. Речено је прецизан сплет капилара, вена и артерија ... Домаштано је оно важније — крв која туда кола, ври, узбуркава, свуда допире, снабдева и мождане ћелије и оне ништа мање важне у јагодицама прстију. Као у љубави...”

Тако ће ово поглавље о четрнаестој години јунаковог животописа остати без описа припадајуће фотографије и уместо тог описа, а ради појачања поређења приповедања са говором љубави, добити причу о извесном кафанском виолинисту који је, за сваког новог муштерију, стављао на подбрадак нову, чисту и намирисану марамицу, а у дезену који наручилац песме изабере, па је тако комшија Гајо, који није био несрећно заљубљен, бирао марамицу „на сићано, на бибер туфне”. У добром приповедању је, као у срећној љубави, што је тана није и ситније, доживљај је све јачи и пунији.

Таква је, дакле, „физиологија” Петровићевог приповедања сићушним појединостима, физиологија потпуног уметничког доживљаја који то приповедање изазива. У том приповедању има детаља, а то значи узбуђења, и за око, и за друга чула, али и за срце, за мозак, за душу, за цело биће. У томе је економија сићаних исказа: ситнија појединост, приповедање подробније, узбуђење веће, уметничка интерпретација сугестивнија.

Сличних поетичких исказа све је више што прича одмиче, да би при крају постало јасно да ће њен јунак, који је тако потанко упућен у писање, бити писац, а ова прича — прича о његовом одрастању и стасавању уметника у њему. После фотографије за личну карту и оне за војну књижицу, Петровићев јунак више не описује фотографије, већ говори о томе како је почео да пише песме, па незадовољан њима, одустао од поезије и постао писац прича. Тако се прва прича ове књиге претвара у животопис уметника, у причу о писцу и писању прича. То је кратки животопис једног уметника, исприповедан накондано, с дистанце од десет-петнаест година, омеђен на период од рођења па до прве објављене приче.

Ако то и јесте јунаков портрет из младости, његово приповедање је из садашњости; монолог уметника садашњег доба, то јест, аутопортрет уметника у садашњости. Најзад, како је Петровић представио уметника садашњости, какав је то уметник који артикулише савременост, данашњу егзистенцију, каква му је прича и која је његова поетика? Одговор не би био потпун ако би се рекло да је то поетика појединости, довољно ситних и довољно разноврсних појединости, које

покрећу целокупну феноменологију и крвоток естетског доживљаја и човековог духовног бића. Петровићев савремени уметник, доиста, понајвише говори оним тананим појединостима које запажа на лицу стварности, али њихова тананост и уметничка сугестивност се не огледа у потанкостима, већ превасходно у оним мањим или већим разликама на које те појединости упућују.

Откуд сад разлике, и чему? И уопште, које разлике, разлике у односу на шта? Наравно, не оне између фотографије и стварности, пошто фотоапарат верно снима стварност, па тих разлика и нема, већ су то неке друге разлике. То су разлике између приче и онога на шта се она односи, па дакле и стварности. Разлике између стварности и уметничког доживљаја те стварности. Описујући и приповедајући, удубљујући се у потанкости, Петровићев јунак, у ствари, уочава разлике, а њих има много и то разних. Од оних које се тичу јунаковог некадашњег и садашњег живота, минулог и актуелног осећања стварности, или разлика између онога како се чини да јесте и онога како стварно јесте, између речи и дела, па све до оних андрићевских разлика између онога шта се сања и онога шта се догађа. Нису то велике разлике, већ оне теже уочљиве и тананије, извесне неподударности, мала одступања, или је то, можда, посебност стварности. Тиме се Петровићево приповедање примиче истини и долази на саму границу с њом. Али овде није истина прва сврха приповедања. Прича може да тежи истини, чак и да је открије, али јој је важније да остане прича, да приповедање, и кад постане уочавање сушних посебности, рекло би се, очигледна истина, остане приповедање, то јест, да има у себи и уметнички доживљај, емоцију.

Можда је највећа специфичност Петровићевог приповедања, то јест, тајна уметничке сугестивности његових прича, управо у томе што то уочавање и бирање појединости, то извођење тананих значења, од почетка до краја, остварује се као веома стрпљиво и брижљиво откривање истине, и то приповедачко откривање истине, у коме истина не би зависила од емоције, нити емоција од истине. А то је могуће зато што, у ствари, прича има своју посебну емоцију, која се, независно од откривања истине, артикулише као уметнички доживљај стварности, а с друге стране, тај доживљај није толико наглашен да би надјачао истину. Усредсређујући се на појединости и потанкости, писац открива разлику у односу на некакву претходну пројекцију, али та разлика, макар како се чинило да пружа праву слику, ако не и коначну истину, ипак није коначна сврха приче. Јер, откриће истине може изгледати као испуњење трагања за њом, али није аутоматски и испуњење трагања за лепотом, које је, у ствари, главни смисао праве приче. Уметник и кад крене у откривање истине, то је тек половина његовог послања, друга половина је откривање лепоте, које почиње управо ту, на месту уочене разлике, када се она осети не само као истина, односно посебност стварности, већ као неподударност, од-

ступање, недомашеност итд., као естетски доживљена, односно уметнички артикулисана разлика.

И ту врсту разлике Петровић не артикулише друкчије, но у потанкостима, у семантичким нијансама. Петровићев уметник из садашњости говори управо таквим естетским осећањем разлике. Вредност тог осећања није у интензитету, који је у Петровићевим причама врло одмерен, чак веома стишан, већ у самом квалитету, који Петровић успева да артикулише као естетски однос, или одговор. Осећање које индукују његове приче није ни осећање успомене или медитације (носталгија, меланхолија, сета, туга), а ни неко од осећања пораза, побуне или избављења (резигнација, иронија, занос). Оно настаје из потребе за мирнијим емотивним ангажовањем и скромнијим емотивним одговором, а најсродније је унутарњем спокојству, док говор о свему томе тече као стрпљиво подсећање. Ако је права, прича увек личи на успомену, па тако и прича о садашњости помало личи на успомену. Она је успомена која се тек рађа. У Петровића, она је помало и анализа, пре но што се склопи успомена. Приповедање као аналитичко сећање на садашњост.

У *Разликама* Петровићево приповедање је подробна, а још више аналитичка, дистинктивна евокација садашњости: приповедање свесно себе, своје естетске природе, такође, и разлике између себе и стварности, а коју уочава и артикулише. Откуд и чему те танане дистинкције? Можда су изнуђене, а можда и нису. Једноставно, то је неизбежни одговор уметника у неизбежној садашњости. Анализа оштрим оком и луцидном мисли прераста у смирено приповедање ситним појединостима и сићаним исказима, чинећи с њим јединствен говор. Говор узнемирена срца и непомућене приче. Једини који разуме, којим говори уметничка душа, који је узбуђује и покреће. Језик естетске дистинкције.

Дакле, на којим разликама се заснива и гради тај језик? Којим другим до разликама између приче и стварности, приче, која је права, и данас као и увек, једино ако отелотворује лепоту, наспрам стварности, која макар и била једино отелотворење, није, нажалост, и отелотворење лепоте, но се упорно разликује од ње. Савремени уметник, ако хоће да говори о стварности у којој живи, неће постићи свој циљ ма колико појединости из стварности нанизао, све док се не укаже оно место у коме се стварност и прича не поклапају, већ разликују. Уметничко умеће је у томе да то место пронађе и заокружи. Зато савремена прича не постаје прича док опонаша стварност, но тек онда кад се неком од појединости у низу, одвоји од стварности и закорачи у — естетско. И ту уобличи своје трагање за истином. Целом истином, а не оном која робује стварности.

Стојан ЂОРЂИЋ

МАЛИМ ВАСКРСЕЊИМА ДО ЗАКОРОВЉЕНОГ ИДЕНТИТЕТА

Ђорђе Сладоје, *Мала васкрсења*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2006

Пјесници своје пјесничке стазе прокрчују на различите начине. Обично се почиње интимистичким темама или „снимцима” окружења у коме egzистирају, а касније кад се озбиљније позабаве принципима и поступцима естетског обликовања текста, путеви им се почињу рачвати у разним правцима. То прије свега овиси, како би рекао Виктор Шкловски, од њихове осјетљивости за ствари, јер је умјетност, како он каже, „начин да се доживи процес стварања ствари, док оно што је у умјетности створено од секундарног је значаја”.

Ђорђе Сладоје покушава у својим пјесмама да измири ове двије само наизглед опречне констатације, истичући у једном интервјуу да постоје двије врсте пјесника, једни који *традицију насљеђују* и други који је *освајају*, не умањујући или негирајући нити једну, јер обадвије умију „бити једнако подстицајне”. А колико је та подстицајност уродила плодом и зрелошћу у стиховима овог пјесника примјетили су многи критичари а и обиље признања којима је Сладоје за свој досадашњи пјеснички рад награђен.

Већ у првој његовој збирци *Дневник несанице* наслућују се они елементи који ће у потоњим му књигама постати образац стваралачког поступка, од иронијско-гротескног до баладичног тона. Он из ових тонова вјешто и успјешно развија аутохтону лирску нијансу, отклањајући је и штитећи од декламативно-патетичног епског наноса, демистификујући на тај начин историјске шаблоне којима је у суицидном заносу крпљена наша руинирана национална грађевина. Овај поступак *лиризације* епског посебно је наглашен у књизи *Огледалце српско*. Сладоје је својом првом књигом такође најавио своје опредјељење за везани стих, форму које се неће одрећи ни у својој најновијој збирци *Мала васкрсења*.

У његовој другој збирци по реду *Велики њоси* која ће изаћи читавих осам година послје *Дневника несанице*, уочљиво је пјесниково сазријевање кад се стишава младалачки и бунтовнички глас, али и онај јесењиновски разњежени лирски угођај; а нагласак се помјера на критичко сагледавање стварности, односно наличје историјског памћења које ће касније разуђивати и расвјетљавати у књигама *Свакодневни ушорник*, *Трејетник*, *Плач Светиоџ Саве* и другима. Док се у поменутих насловима епски кругови испреплићу са искуственим (лирски обликованим) углавном на националном фону, неријетко сведени на иронијско-пародични код као на примјер у пјесми *Косовски врајци* из књиге *Далеко је Хиландар*; најновију збирку *Мала васкрсења* Сладоје отвара пјесмама са библијским мотавима, а чим би другим него ства-

рањем свијета у пјесми *Прва недеља*: „Господ са света скида скелу / Да се огледне у своме делу / И да провери шта се примило.” И све код Створитеља функционише беспријекорно док није дошао до онога кога ће створити по наличју својем, када долази до недоумице: „О том да не знам с човеком шта ћу, / Јер твар ниједна, осим глине, / Не пристаје на то обличје.” Овом пјесмом нам пјесник на неки начин сугерише духовни потенцијал књиге, сједињење индивидуалног искуства са општом „манифестацијом божанског бића”. Зато је она прва и једина у „циклусу” *Предговор*. Сладоје се не либи да и кроз овако озбиљну тему алузивно, чак црнохуморно растаче митско, подвргавајући га сопственој обради.

У наредном циклусу *Дуѓа њловидба* такође није тешко препознати мотиве из Књиге Постања, као што је Каиново братоубиство, злочин тиранина над витељемском дјецом, потоп са Нојевом арком у коју је Господ упаковао од свакојаког земаљског обиља понешто, како каже пјесник: „У покушају страшном да се нешто учини / С проклетим људским родом.” Ове пјесме нису пуко препјевање митолошког, мит је само стожер око кога пјесник садјева жито у којем се подразумијева и одређена количина кукоља и трине, ма о ком се историјском периоду људског трајања радило. Он историјско не одваја од садашњег, напротив он испреплиће њихов склад али и несклад, спајајући архетипско са појавном стварношћу, указујући на суштину самог живота који је у вјечитом кружењу и који увјек за нијансу измиче канонима и постојећим обрасцима. Противрјечности јесу у нескладу али не и у међусобној негацији, оне постоје и истовремено егзистирају не искључујући се. Отуда и тематска сличност појединих пјесама, као већ поменуте *Прва недеља* и *Здравица за 01. 01. 2001.* упоређујући оно митолошко стварање свијета из прве пјесме са рађањем новог миленијума у другој, катреном: „Знам ти свако зрно клицу у заметку / По трапавој среди и глувоме петку / По недељи што је сијала из слова / И уторнику дану злопослова.” Кроз ове стихове проговорило је оно искуствено из пјесниковог бића, односно спознаја да се човек није суштински промијенио од изгона из Рајског врта до дана данашњег, резигнирано се, попут Витмана, питајући: „Морамо ли да наставимо са нашим болестима и подмуклошћу?”

У преосталим циклусима Сладоје варира већ познате мотиве из својих претходних збирки, почев од циклуса *Каравек* — црне оде двадесетом вијеку, који је код нас, како сам аутор рече на једном мјесту, почео Принциповим пуцњима а завршио НАТО — бомбама. А наставаља једном од најљепших пјесама ове збирке *Преко Дрине*, у којој на ријетко сугестиван начин своди рачуне између себе и те ријеке — границе преко које је „целога века виркао”, да би већ на мосту при преласку у матичну државу зажалио за „нечим што навек отече” низ ову ријеку. А сад, са ове стране, за којом је толико жудио као и већина прекодринских Срба, гледа Харона митског скелецију како „пуши и

чека” да га превезе тамо „где се још само Каракај бели”. Ову емотивну подвојеност Сладоје изузетном поетском и језичком сведеношћу преноси на читаоца тако увјерљиво као да га доводи на само предворје пакла показујући му га као опште мјесто свесрпске судбине: сеоба, неслоге, таштине, неукости, па чак до међусобне нетрпељивости и мржње.

Поетски свијет *Малих васкрсења* изграђен је, дакле, углавном од истог материјала од кога су саздане и његове претходне књиге, од рушевина и крхотина националне патријархалне културе на колективном али и на личном искуству. Мало је српских pjesника који су тако истрајно и мукотрпно трагали и истрајали са оваквом перцепцијом трагичног осјећања судбине сопственог народа. Осим поменутих крхотина он своју поетску грађевину у овој књизи оплемењује новим моментима (материјалима) удахњујући јој ширу димензију — разуђујући је до библијских размјера, али без претензија да Србе устолочије у свети народ. Мала васкрсења су оно са чим треба почети да бисмо једном досегли унутрашњу реинтеграцију и култивисали закоровљени идентитет.

Небојца ДЕВЕТАК

ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ КАО НАУКА

Александар Николајевич Веселовски, *Историјска џоеџика*, „Zepet Book World”, превела са руског Радмила Мечанин, Београд 2005

Још у четвртој деценији двадесетог века, у време када је обележавана стогодишњица рођења Александра Николајевича Веселовског, његов ученик, један од тадашњих водећих историчара и теоретичара књижевности, романиста В. Шишмарјов, писао је да се у науци о књижевности често оперише мислима и претпоставкама Веселовског, а да се при том заборавља од кога оне долазе.¹ Та чињеница, међу осталим, сведочи и о огромном утицају идеја Веселовског: многе од њих постале су у тој мери прихваћене да су, попут лутајућих сижеа, изгубиле обележја ауторства. Али, то једнако може сведочити и да учење тог великог филолога није дуго после његове смрти било довољно добро осветљено и проучено. Међутим, потоње деценије прошлог века протекле су у руско-совјетској науци о књижевности и у напору да се дефинишу основне поставке *историјске џоеџике* Веселовског, да се оцени њихов значај и критички сагледају домети његовог учења. Готово свако поколење руских филолога и теоретичара

¹ Уп. Шишмарев, В. Ф, „Александр Николајевич Веселовский”, *Изв. АН СССР*, 1938, 4, 39.

књижевности покушало је да се одреди у односу на основне претпоставке *Историјске њоеџике* Веселовског, прихватајући или оспоравајући његове закључке. Критичким превладавањем или развијањем његових идеја бавили су се потом и тако знаменити представници руске науке о књижевности као што су нама добро знани В. Проп и Олга Фрејденберг, М. Бахтин, Д. Лихачов, Б. Путилов, а међу књигама у целини посвећенима теоријском наслеђу Веселовског истичу се студије Б. Енгелгарда и И. Горског. Интересантан је пример руских формалиста, поглавито Шкловског, који су у почетку прихватили неке од кључних претпоставки теорије Веселовског, као што су учење о мотиву и сижеу, а потом се од његових идеја оградиле, критикујући га због позитивизма и емпиризма који су га некада водили пут бесконачних поређења. „Он је имао необично памћење, али није овладао методом. Он је као слепи Самсон који, међутим, не руши храм, него се труди да га подигне. Али, он је градио, не знајући заправо шта гради.”²

У сваком случају, пример Александра Николајевича Веселовског (1838—1906), ако се посматра у оквиру времена у којем је он делао и у контексту тадашње науке о књижевности, готово да је јединствен. Генералски син, професор Универзитета у Петербургу, руски академик, имао је веома широка интересовања која су га водила у проучавање различитих области књижевног стварања. Имајући материјалних могућности, он је много путовао (Италија, Шпанија, Немачка, Чешка, обишао је чак и српске земље), као зналац многих језика изучавао је руску и готово све словенске књижевности, византијску и западноевропску литературу средњег века, стари и нови фолклор разних народа, књижевност ренесансног периода, нову руску и западноевропску књижевност, те вршио многа етнографска истраживања. Магистарска теза била му је књига *Вила Алберџи. Нови материјали за карактеризацију књижевног и друштвеног прелома у живоју Италији 14—15. века* (1870). (Ову књигу, међутим, објавио је прво на италијанском језику 1866. године.) Докторска дисертација *Из историје књижевних комуникација Истиока и Зайада. Словенске легенде о Соломону и Кишоврасу и зајадне легенде о Моролфу и Мерлину* штампана је 1872. године. Али, теоријски врхунац његовог бављења питањима књижевности, круна читавог његовог животног прегнућа свакако је *Историјска њоеџика*. Она представља *summi* његових многобројних упоредних истраживања. Иако је остала недовршена, *Историјска њоеџика* била је грандиозни покушај осмишљавања порекла и развоја књижевности као органског и законитог процеса.

Само поимање књижевности А. Веселовског било је прилично широко и дато је у неколико различитих дефиниција, међу којима су најпотпуније она из студије *О методу и задацима историје књижевно-*

² Шкловский, В., „Александр Веселовский — историк и теоретик”, *Октябрь*, 9, 1947, 178.

сти као науке: „Историја књижевности у ширем смислу те речи јесте историја друштвене мисли уколико се она изразила у философском, религијском и песничком покрету и уколико је забележена речју”,³ те одређење историје књижевности као „историје друштвене мисли у сликовито-песничком доживљају и формама које га изражавају” које је дао у тексту „Из увода у историјску поетику”.⁴ Историја мисли, према Веселовском, шири је појам, а књижевност је само њено делимично испољавање. То не значи да је предмет историје књижевности као науке само ужа област такозване „лепе” књижевности, али њен предмет није ни цела област писаних споменика. Историја књижевности је као наука могућа само уколико се бави проучавањем неких особених својстава књижевних остварења, односно прати развитак *йоейшке свесџи* и њених облика.

У вези са предметом историје књижевности као науке, имајући у виду „океан материјала” којим се тај велики ерудита служио, треба истаћи да је он општу историју сматрао историјом народности, а историју опште књижевности видео као општу историју књижевности. Тако, према Веселовском, предмет опште историје књижевности морају бити појединачне историје књижевности у њиховим сродним цртама. А за одређење предмета опште књижевности необично је важан појам *еволуције*. *Историјска йоейшка* Веселовског, дакле, постулише идеју јединства и законитости развоја светске књижевности који су, с друге стране, условљени јединством и законитошћу читавог историјског процеса у целини. У студијама које улазе у његову *Историјску йоейшку* Веселовски се више пута враћа на идеју да у наслеђеним формама поезије постоји нешто законито, настало у друштвено-психолошком процесу.

Будући позитивистички оријентисан, Веселовски не даје нов метод проучавања специфичности проминентно књижевног, поетског текста, већ се ослања на упоредно-историјски метод који је с успехом до тада био примењиван у лингвистици. Да би се дошло до одређених законитости, треба поредити што већи број чињеница: у проучавању књижевно-историјских факата нужно је уопштавање, а оно се добија *индукцијом*, ходом од појединачног ка општем.

Пошто је одредио предмет и метод опште књижевности, Веселовски дефинише и задатак историјске поетике као науке: према његовом мишљењу, задатак историјске поетике је „да одреди улогу и границе предања у процесу личног стваралаштва”.⁵ Тако је народна поезија, вели Веселовски, истовремено и прва фаза сваког поетског и књижевног развика који подлеже проучавању упоредне историје

---

³ Александар Веселовски, *Историјска йоейшка*, „Zepher Book World”, Београд 2005, 63.

⁴ Исто, 65.

⁵ Исто (*Поетика сижее*), 593.

књижевности. Он сматра да се трагови народне обредне поезије могу наћи у раним формама уметничке лирике. Тако би историјска поетика требало да прати на који начин нова садржина, тај „нови елемент слободе” прожима старе облике, те закономерне форме у које се неизбежно сливао сваки претходни развитак.

Језгро *Историјске поетике* јесте теорија првобитног синкретизма. Полазећи од првобитног синкретизма различитих врста уметности (музика, игра, поезија) и родова поезије (епика, лирика, драма) Веселовски сматра да је колевка тог синкретизма — обред. Дакле, синкретизам представља јединство песничких жанрова када епика, лирика и драма нису једна од друге диференциране, а сама поезија се није издвојила од музике и мимичке игре. Заједно са одвајањем песме од обреда врши се диференцијација родова, при чему се најпре издвојио еп, а затим лирика и драма. Теорија првобитног синкретизма, која је већ била наговештена у појединим радовима представника историјско-етнографске школе, после радова Веселовског може се сматрати и коначно прихваћеном и доказаном. Веселовски је, такође, био у стању да прати еволуцију од певача до песника, током распадања првобитног синкретизма и друштвене еманципације личности.

Једно од питања којим се руски теоретичар књижевности посебно акрибично бавио, јесу и питања песничког језика и стила, појмови мотива и сижеа, као и односом међу њима. Разматрајући генезу форми песничког језика, Веселовски увек полази од његове сазнајне садржине. Епитет, као „једнострана одредба речи”, према мишљењу Веселовског, својом суштином изражава „народно-психичке погледе”, односно карактеристичан ступањ народног погледа на свет и његово стање свести. Тако се историја епитета, по идеји Веселовског, претвара у „историју песничког стила у скраћеном издању”.⁶ „И не само стила, него и песничке свести, од њених физиолошких и антрополошких почетака и њиховог изражавања речју — до њиховог претварања у низове формула, које се испуњавају садржином наредних друштвених погледа на свет.”⁷

Генетичку основу песничке сликовитости велики руски теоретичар види у „психолошком паралелизму” као изразу првобитног анимистичког схватања света. Антропоморфизација природе у првобитној свести темељи се на „поређењу по обележју радње, кретања: дрво се савија, девојка се клања”,⁸ као и на „упоређивању субјекта и објекта на основу категорије кретања, радње као обележја вољне животне активности”.⁹ Из психолошког паралелизма Веселовски изводи поре-

⁶ Исто (*Из историје епитета*), 85.

⁷ Исто.

⁸ Исто (*Психолошки паралелизам и његове форме изражене у песничком стилу*), 146. Те идеје касније је развио В. Ј. Проп у *Морфологији бајке*.

⁹ Исто.

ђења, метафоре, традиционалну симболику (бисери — сузе, Месец — младожења, Месец и Сунце — око).

Тумачећи проблем поетских сижеа, Веселовски је настојао да одреди „улогу и границе предања у књижевности”.¹⁰ Њега је интересовало порекло традиционалних сижејних схема, настанак тематских и композиционих формула које су, доцније, послужиле као извориште за појединачне, индивидуалне, ауторске уметничке напоре. Он је покушавао да одговори на питање зашто су неки сижеи популарни и јављају се у разним културама, а други слабе и замењују се новим. Чини се да је у настојању да одреди појам сижеа и, у извесном смислу, инвентарише и класификује карактеристичне сижејне формуле, Веселовски трасирао пут једном смеру културологије и теорије књижевности 20. века (поготову „нове критике”) — у трагању за књижевним архетиповима, поетици реминисценција...

У оквиру *поейшике сижеа* Веселовски настоји да уметничку садржину поезије повеже са садржином друштвеног искуства, односно, да одреди унутрашњу везу између сижеа и протока идеја. Предање је, према учењу Веселовског, некада служило као природан израз колективне психе и одговарајућих услова живота. У основи *поейшике сижеа* налази се подела на мотиве и сижее, чиме руски теоретичар жели да укаже на митолошку класификацију везану за различите стадијуме друштвеног развоја: с једне стране постоји самородност одређених приповедних схема у једнаким друштвеним условима, а с друге — утицаји изазвани међународном културном разменом. „Под *мошвом* подразумевам најпростију приповедну *јединицу*, која је сликовито одговарала на различите захтеве првобитног ума или свакидашњег опажања. Приликом сличности или јединства *живојних* и *психолошких услова* на првим стадијумима човековог развитка, такви мотиви су могли да се стварају самостално и уједно да представљају сличне црте”, пише Веселовски у *Поейшици сижеа*.¹¹ А под *сижеом* он подразумева „тему у којој се снују разне ситуације-мотиви”.¹² То се може довести у везу са тзв. спољним развитком сижеа: сижеи варирају тако што у њих продиру различити мотиви, или се сижеи комбинују једни с другима,¹³ а сиже се као сложена комбинација мотива не може јавити случајно. „Што је сложенија комбинација мотива..., што су они нелогичнији и што је више саставних делова, тим је теже претпоставити — на пример, приликом сличности две такве бајке из различитих племена — да су настале путем психолошког самозачетка на тлу једнаких представа и животних основа”, наставља Веселовски да разлаже своју теорију.¹⁴ Тако, Веселовски уводи у оптицај и појам *позајмице* која се

¹⁰ Исто, 593.

¹¹ Исто, 599.

¹² Исто.

¹³ В. исто, 600.

¹⁴ Исто, 599.

развија у условима класног друштва које претпоставља културну и књижевну комуникацију међу народима.

Нова примена, дакле, доводи до преосмишљавања старих мотива, стварају се нове комбинације мотива, типске схеме — сижеи, који покривају ситуације из реалности свакидашњице, преносе се с генерације на генерацију као готове формуле, које бивају оживљаване новом садржином.¹⁵ Тако, према науку Веселовског, историја књижевности добија свој *идеални* задатак: да испита „на који начин нови садржај живота, тај елемент слободе који навире са сваким новим поколењем, утиче на старе слике, те форме нужности у које се неизбежно излива сваки претходни развој”.¹⁶

По ширини научног захвата, и по огромној количини грађе коју је сакупио и коју је скрупулозно испитивао, цитирајући текстове на преко десет језика, Веселовски спада у ред оних историчара и теоретичара књижевности који су у своје доба померали границе науке којом су се бавили. Он је историјски, сасвим егзактно пратио постанак и развој поетских појава којима се бавио, доказујући, истовремено, и валидност постојања историје књижевности као науке. Међутим, он није успео да испуни и *идеални задатак* историјске поетике као науке: праћење унутарњег и спољашњег развитка поетских форми и њиховог међусобног односа. Веселовски не успева да разреши однос између садржине и форме књижевног дела, тј. између унутарњег и спољашњег развитка поетских форми.

Писац *Историјске поетике* је, чини се, био свестан граница историјске поетике односно историје књижевности као науке, онако како ју је он поставио: управо она врста проучавања у оквирима којих се метод историјске поетике показује као недостатан, руски теоретичар сматра *идеалним* задатком (своје) историјске поетике. У сваком случају, задатак који је Веселовски себи поставио и јасно га дефинисао, пут којим је у решавању тога задатка ишао, гранајући га у безброј богатих и моћних рукаваца, решења до којих је дошао, представљају у ондашњој науци о књижевности грандиозан покушај разумевања развоја и гранања човекове поетске свести. Колико год да неке поставке писца *Историјске поетике* данас изгледају превазиђене, толико појављивање овога дела на српском језику сматрамо важним доприносом нашој култури и нашој науци о књижевности. Изражавајући поштовање за несвакидашњи напор Радмиле Мечанин да ово, за превод тешко дело, тако добро преведе, желели бисмо и да укажемо како би корисно било да се од сада *Историјска поетика* Александра Веселовског уврсти у програме студија књижевности код нас.

Жанеџа ЂУКИЋ-ПЕРИШИЋ

¹⁵ В. исто, 595.

¹⁶ Исто (*О методу и задацима историје књижевности као науке*), 63.

„НИ ЛЉУБАВИ НИ ХЛЕБА”

Небојша Васовић, *Ни љубави ни хлеба*, Народна библиотека „Стефан Првовенчани”, Краљево 2006

Полазиште стиховима песника Небојше Васовића (1953) јесте његово и наше животно окружење („градска зверињара”), као и време које нам је додељено. И у којем се не сналазимо, већ делујемо изгубљени и изневерени. Као и наша очекивања и илузије, што је очигледно из самог негацијског наслова-тврдње књиге *Ни љубави ни хлеба*. „Грех је када не живиш свој живот, ма шта то било”, оправдано нас опомиње песник Васовић. Наиме, живимо у условима за које се нисмо припремали и које нисмо очекивали. Отуда потиче и право које је себи приграбио Васовић, и не само он од наших стваралаца, да критички став према савременом друштву преточи у песнички исказ значајно интониран иронијом, аутоиронијом, као и црнохуморном и зачудном сликовитошћу.

Када је већ реч о песниковом дискурсу важно је назначити његову планирану и контролисану измену поступка грађења песме, од циклуса до циклуса, којих је укупно четири и сви су насловљени римским редним бројевима (од броја *I* до броја *IV*). Први циклус, наиме, чине песме које су оформљене од само једног тrena, погледа, мисли, догађаја, ситнице на први поглед, док су у другом циклусу такви зачеци песме надграђени медитацијама и промишљањима. Трећи циклус, изграђен од две дуже песме, симболично насловљене као *Зенаида*, врви од надреалних и зачудних, а важећих, закључака, чак и анегдота, чији горак одјек дуго траје. Четврти циклус Васовићеве књиге садржи тринаест прича, обликованих као песме, али чији га наративни исказ битно и суштински обележавају.

У почетној песми *Пишем* песник детектује не само свој незавидан и апсурдан статус уметника, него као у огледалу илуструје тренутне друштвене односе и недаће („Пишем за издаваче / којима су долари / једина љубав и брига, / за читаоце намучене / ценом струје и хлеба, / за гладне који не читају књиге, / за пријатеље расељене по свету, / који и не знају да се бавим писањем”) да би саркастичним и црнохуморним закључком („Најзад сам постао писац, / више не пишем за себе”) потенцирао очај уместо да донесе очекивану утеху. Предмет песниковог иронијског става нису само уопштена савремена кретања, већ и појединачно именовани и прозвани носиоци таквог стања. Дакле, сем помињаних издавача, реч је и о „савременим моћницима” који „нас муче дозирано, цивилизовано... плашећи нас из нуклеарног грма”. Ту су и песници у предворју Академије, спонзоруше („Да би наш однос могао да клизи, / најбоље је да новац тече / од тебе према мени”), блуд на „сплавовима на Сави”, надрилекарство, оптужбе писаца, бројност „радњи за порнофилмове”. Посебно је гор-

ка параболична пародија и алегорична симболика песме *Идила* у судбини и губитку моћи „старог овна предводника стада”, као и његовог стада, неорганизованог на принципу морала, налик на људске заједнице.

Песник Васовић, географским измештањем простора, доказује сличност и са другим меридијанима, јер свако друштво, сваки меридијан има своје мањкавости, које се разликују од степена до степена. Нема савршености, дакле. Али, не може нам отуђеност и одбаченост усамљене јединке у туђини, бити довољна утеха, која последично потенцира разлику на коју смо поносни („овде има и воде и струје, / и хране и воде и струје, / и тако већ двадесет година, / али већ смо се навикли, а и да нисмо, / шта нам вреди да кукамо, ионако нас / нико не би чуо, свако је утонуо у / своју бригу као кап крви у памук”). Ипак, оно што посебно песника онеспокојава, јесу спецификуми народа којем припада. Наиме на основу појединачних узорака могу се детерминисати и национални усуди, који нас нити напуштају, нити смо у стању да их променимо, колико год они изгледали наивни и нестварни, што је нарочито очито у благо-ироничној песми *Срби*:

*Милионе својих најближих,
несћалих у рају
и расејању,
брзо су заборавили.*

*Али, кад је 1971.
умро Луј Армсџронџ,
звани Сачмо,
сви су плакали.*

Божји народ.

Сем тога, Васовић, транспозицијом успева да појединачно преобрази у категорије општег или бар знатно ширег семантичког поља, на пример, од зимског пејзажа до процене о узвишеним осећањима, као што је љубав, али у неочекиваним конотацијама („Љубав је згодан начин / да се изгуби оно / што никад нисмо ни // имали, / а и без љубави бисмо то / изгубили”).

И у другом циклусу песме су дисперзивно лоциране, од ауторовог завичаја па до храма у Перуу, до „слободне Јужне Провансе”, „далеке Кине, где кажу да се економија невиђено разбуктава”, до „Цариграда боје црвеног нокта” којег, претпоставља песник, „Бог чува”, али свим тим песниковим дестинацијама је заједничка надградња почетног стиха у бројна питања, чешће у судове, а све су формулисане кроз одречно-потврдну игру речима, као што је то у почетној строфи песме *Нема више*:

*Живої је одсуство:
кад је требао да га има
није га било, а сада када
не треба, ојей га нема.*

Песник уводи у своје песништво и појам очекиване, тачније претеће старости („Један по један орган нас издаје / кад и илузије почну да нас напуштају”), али, не као природног биолошког процеса, него као још једног ометача заслуженом уживању у плодовима свог напорног рада (читај — деценијске жртве):

*Човек проведе живої у нади
да ће једнога дана имаїи
своју кућу, свој кров над главом.
А када најзад сїтекне дом,
почне да губи сећање.
Једнога дана изађе из своје куће
и више не уме да се у њу враїи.*

Стиховима о „бактерији” заробљеној „у корену пломбираног зуба” и њеној могућности да „после толико година тамновања / изађе на светлост дана / жељна сунца, не верујући / шта јој се дешава”, на тренутак, враћа поверење у слободу и „тренутак избора”, што је уједно и наслов цитиране песме.

Парадокси и врцави апсурди умотани у пародичан, црнохуморан, па и пренаглашен и префорсиран анегдотски исказ карактеришу трећи циклус, који чине две дуге песме састављене од бројних крокија од три и четири стиха, повремено бивајући на граници стиха и досетке. У другој *Зенаиди* насупротив пароли „Ја верујем у љубав” која „до дан-данас вреба своје потенцијалне жртве” песник Васовић ставља иронично-меланхоличну исповест односно доживљено искуство које гласи:

*О да сам вучјак
барем да сам вучјак
имао бих газду
који воли вучјаке.*

*Овако, као човек,
имам газду који
презире људе.*

У истом контексту је и необична слика и „тешко објашњива” и прихватљива истина нашег времена у песмама четвртог циклуса, на пример, у лику човека који је „хтео да побегне из огромног велеграда који га је гушио” али није стигао до жељеног „острва” као оазе мира

и хармоније, јер „је био на смрт преплашен од змија” на том острву и „које никада није видео и које му нису ништа нажао учиниле, а није се нимало плашио људи који су му нанели толико зла и од којих је хтео да побегне”. Из тог корпуса је и Васовићева „нелогична изрека” проистекла из данашњег поремећеног система вредности — „Они који су поштено зарађивали свој хлеб, највише су се стидели тог хлеба”.

Онеобичен и оксиморонски исказ откривамо и у последње две реченице у књизи *Ни љубави ни хлеба*: „Начин на који је мој пријатељ подвлачио по књизи и исписивао коментаре на њеним маргинама, говорио је да је он сасвим спреман да напусти овај свет. А чињеница да сам му се ја због тога дивио — откривала је колико сам ја за овај свет још увек везан”, којима песник Васовић релативизује све дилеме и проблеме данашњег појединца, нарочито у песми *Пецање* у којој је „један кинески мудрац, који је живео у шуми покрај језера” и „морао да одбије ласкаву понуду” и „место саветника” кинеског Цара, и то неочекиваном реченицом-оправдањем — „Морам да идем на пецање”, којом нас, и стари мудрац и песник Васовић, упозоравају да морамо, сваког трена, бити у стању да правимо селекцију између битног и небитног, што савремени човек, очигледно је, не успева.

Александар Б. ЛАКОВИЋ

МЕТАФИЗИЧКО И АРТИСТИЧКО

Селимир Радуловић, *Где Богу се надах*, избор и предговор Ален Бешић, „Народна књига”/„Алфа”, Београд 2006

„Које је ово доба? / Који је час, оче?”. Овим запевом, плахим и свечаним, као да се лирски јунак једне песме Селимира Радуловића одазива на сличне узвично-упитне јавке Јована Дучића („Који је сат у свемиру?”) и Бориса Пастернака („Који је век напољу?”). Очев одговор сину („Ово је доба мразно! И час је судњи, сине!”) могао би нас, на самом почетку, напутити на разговор о кључним егзистенцијалним и метафизичким, дакле тематско-значењским и проблемским тежистима Радуловићевог песничког говора и самоговора.

Питање, међутим, можемо читати и као поетички и аутопоетички упит песников и упит песнику. Дакле, које је ово доба? Безмало сви читаоци и тумачи Радуловићеве поезије — а међу њима су, поред познатих критичара (Драшка Ређепа, Радомира Ивановића, Михајла Пантића) и филозофа и филозофских писаца (Николе Милошевића и Слободана Жуњића), и толики савремени песници, којима је критика мање или више равноправан стваралачки изазов (Гојко Јањушевић, Матија Бећковић, Вујица Решин Туцић, Васа Павковић, Иван Негри-

шорац, Саша Радојчић, Зоран Ђерић, Ласло Блашковић, Ненад Шапоња) — застали су, у недоумици, пред изразито самосвојним и атипичним светом и говором Радуловићевог песништва, тражећи му могућна поетичко-поетска сродства и суседства пре и чешће у временски и просторно удаљеним неголи блиским гласовима. Пред поетичким питањем *које је ово доба* морао је застати и Ален Бешић, аутор избора и предговора најновијој књизи нашег песника, коме, узгред речено, морамо признати да се — са свега четири збирке нових и четири књиге изабраних песама — срећно и отмено разликује од већине песничких исписника, који махом имају више књига неголи година.

Изузмемо ли његове ране песме, у знаку пролазне и помодне неоавангардне деструкције и тзв. *лома језика*, Селимир Радуловић своје поетичко-поетске координате поставља уистину смело и високо, са ризиком и претенциозношћу на коју учтиво указује понеки од поменутих критичара. Имати за сабеседнике и адресате Хераклита, старозаветну Књигу проповедника, Христа и еванђелисте, светог Августина, па „вјечну браћу њемачку“, Фридриха Хелдерлина, Рајнер Марију Рилкеа и Георга Тракла, па тек потом — и тек евентуално — нашег Стерију и Његоша, Николаја и Јустина, Попу, Магића и Тадића, то је, признаћете, знак двосмисленог самопоуздања и храбрости, упркос — ево још једног парадокса — осведоченој чистоти и смерности Радуловићевог рефлексивно-лирског става и гласа. Најдаље, дакако, у својој стваралачкој смелости (али и конзеквентности) Радуловић иде са својом прошлогодишњом књигом (*О шајни ризничара свих суза*, 2005), коју би Ален Бешић назвао „једним фрагментарним пјесничким јеванђељем“. *С Христом нештремице!* Управо тако је, пре коју годину (2001), насловио своју песничку књигу Миодраг Павловић. Будући, бар у овом часу, на истој, врлетној и недомисливо опасној стваралачкој коти, Радуловић се указује као „представник ретке врсте савременог песника који жели да у речима поезије ... очува сакрални интензитет“ (М. Пантић). Нимало усамљен у данас актуелној обнови наслеђа, у знаку „повратка традицијским кодовима“ (И. Негришорац), наш песник је ризично изложен и безмало инокосан у радикализму импликација и последица свога избора. Јер, упркос малочас поменутом наслову, „у сунце и смрт се не може гледати нетремице“ (Ларошфуко). После Његоша и владике Николаја, мало је коме полазило за руком да у истом часу буде и надахнут и богонадахнут. Нису, право говорећи, ни њих двојица увек, ни у истој мери, у милости песничке и божанске речи.

Зато аутор ове скромне белешке, уз свеколико поштовање за висинске филозофско-метафизичке и религиозне усхите и акценте Радуловићеве, више држи до оних приснијих, базично лирских, сликом и интонацијом непосреднијих призора и прелива у његовом песничком твору и збору. До оних, рецимо, тренутака кад песникову елегију или тужаљку не засвођује никакво мудрословно или канонско слеме: „Кад

боли, / Ни лека ни лекара.” (Спасење се, витменовски речено, не може озаконити.) Или до оних, стишано химничних, и утолико уверљивијих, полуузвика-полушаптаја: „Пунијег часа не беше”. Или до оних, у најближем текстуалном суседству обзнањених, белега једне на самом дну срца и најдубљем нивоу имагинације обликоване личне, породичне и завичајне митологије. Узгред речено, уз евокацију родног дома и родног Цетиња, очевог лика и удеса, и „тихих крзаја срца” њему најближих, у најсугестивније и највише тренутке поетске транспозиције иду и она, уистину тракловска, „маховинаста” снарења над гдекојим распараним „воденим шавом” језера. С том поетичко-поетском битном разликом што Траклов апстрактни и онирички рибањак (*der Fisch*) на Радуловићевој песничкој мапи има аутентичан и проживљен отисак стварног Вирпазара и Скадарског језера. Овим детаљем желим само да укажем да високоумне интерпретације Радуловићевог песништва не би смеле превидети замке које су у њему управо постављене за љубитеље хитрог читања и брзих рачуна. Биће да су знаменита имена не само метафоре високе духовности с чијим наслеђем ово песништво и те како рачуна, већ и варке — можда инспирисане смерношћу — којима се властити свет и реч скромно прикривају иза туђег, гласовитијег света и говора.

Варљива је, можда, и она разглашена патетика Радуловићева, његове подигнуте инкантације и апострофе. Од изричитог, па и пререченог, можда је и песнику и читаоцу важније оно скровитије, тек наговештено и наслућено. Учесталост поименичене заменице *нишџа*, или прилога и придева *шавно* и *шаван*, имају, тако, поред несумњиве семантичке тежине и функције, и једну тананију, *музичку* и *архитектонску* улогу. Ове лексеме — као и синтагме „махуна века” и „махуна света”, на пример — граде од песниковог казивања оно што би један критичар назвао „зрнцима калеидоскопа”. Уз *значањску*, ваља, дакле, запазити и ову другу, *градивну* функцију Радуловићеве поетске речи, па можда и померити наша тумачења са проблемско-семантичког на артистичко тежиште.

У исти мах храбар и смиран, песник културе колико и песник срца, присан колико и учен, уредан колико и узбуђен, Селимир Радуловић је стваралац кога ваља читати, тумачити и волети.

Реч у Градској библиотеци Новог Сада,
30. новембра 2006. године

Славко ГОРДИЋ

СВETИСЛАВ СТЕФАНОВИЋ КАО ИЗУЧАВАЛАЦ НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Тамара Грујић, *Народна књижевност у виђењу Светислава Стефановића*, Народна библиотека „Јован Поповић”, Кикинда 2006

Књига Тамаре Грујић (као и магистарска теза која јој је претходила) замишљена је као део исправљања једне историјске неправде и посвећена је детаљном и прецизном описивању доприноса који је изучавању српске народне књижевности дао песник, критичар, теоретичар и историчар књижевности Светислав Стефановић (1874—1944). У седамнаест поглавља књиге даје се исцрпан хронолошки преглед најзначајнијих Стефановићевих радова посвећених народној књижевности (од текста *Проблем Његошева Г. Вијенца*, објављеног 1900. до последњих текстова, насталих током 1943. године).

Овај хронолошки преглед отвара увид у историјску генезу Стефановићевих ставова и интересовања када је реч о народној књижевности, али, истовремено, и могућност сагледавања оних утицаја које је однос према народној књижевности имао на токове његовог песничког стварања. Хронолошка, историјска перспектива укрштена је, при том, с довољно прецизним издвајањем носећих проблема којима се Светислав Стефановић бавио и у којима је дао свој најзначајнији допринос. То су, пре свега: старост, односно генеза народне књижевности; изучавање српске народне књижевности у широком компаративном контексту; однос херојског, мистичко-религиозног и фолклорног у обликовању дела народне књижевности; однос колективног и индивидуалног у стварању појединих дела; те проблем односа писане и усмене књижевности и односа модерног песништва и народне књижевности. Хронолошко излагање могло је, са становишта целине књиге, наметнути извесна понављања, али је ауторка успела да превазиђе овај проблем, пре свега добро структурираним и прегледним представљањем појединих радова и појединих фаза Стефановићевог рада. То је, вероватно, онај сегмент њене књиге за којим ће изучаваоци народне књижевности најчешће посезати.

Целовитости и исцрпности описа Стефановићевог виђења народне књижевности у књизи Тамаре Грујић допринео је и широки обухват разматраних радова. Поред темељних Стефановићевих текстова и студија који се непосредно тематски везују за народну књижевност, ауторка је у разматрање, с пуним правом, укључила и низ Стефановићевих радова о савременој књижевности, пре свега поезији. Ово је допринело прецизнијем представљању Стефановићевог виђења односа модерног песништва и традиције и његовог поимања функције и места народне књижевности у укупном развоју националне књижевности. Ово, такође, отвара могућност сагледавања његових ставова у контексту, веома значајног, бављења српских песника 20.

века феноменом народне књижевности. (Поред Стефановића значајан допринос овој области дали су, рецимо, Растко Петровић, Васко Попа, Миодраг Павловић...)

За целовитост књиге Тамаре Грујић веома је значајно и широко хватање у домен Стефановићевих англистичких студија, како оних које се тичу староенглеске књижевности тако и оних које се тичу модерног енглеског песништва. С једне стране, ово указује на поједине авангардне елементе у Стефановићевим поетичким схватањима, а с друге, представља Стефановићев рад као један од значајних доприноса компаративном изучавању српске народне књижевности и њеном уклапању у широко сагледан и обухваћен контекст европске књижевности. Имплицитно, али довољно јасно и наглашено, Тамара Грујић комплексно и обухватно представља Стефановићеву тежњу за вишеструком и сложеном контекстуализацијом народне књижевности, као извора и трајне инспирације националној писаној књижевности и као дела европске књижевне традиције. Она тако, на пример, показује како за Стефановића понирање у Свинбергов мистицизам, поимање коби, одсуство аутобиографског и доминација музичког карактера поезије, могу бити особени кључ за тумачење српске народне баладе *Женидба Милића барјакџара*.

У суштини, један од темељних ставова који су условили Стефановићево интересовање за српско народно песништво јесте типична авангардна фасцинираност „примитивним”. Из овога проистиче и његов однос према Вуковом делу као „основи за обнављање националне уметности”. У поглављу насловљеном *Повраћајак примитивизму* Тамара Грујић показује како се овај Стефановићев став непосредно може везати за авангардну веру у препородилачку моћ исконских облика стварања, те неопходност враћања модерне уметности „на примитивније, неки пут најпримитивније уметничке тежње и изражаје”, без обзира на то је ли реч о српским народним песмама или о црначкој пластици чију вредност пориче стални Стефановићев опонент Павле Поповић.

Као припадник поетике модерне, Светислав Стефановић се, посредно, али сасвим јасно, представља у овој књизи и по изразито полемичком односу према научним ставовима и полазиштима претходника. Не заузимајући експлицитни вредносни став према становиштима у спору, Тамара Грујић у посебним поглављима (*Полемика Светислава Стефановића са Павлом Појовићем* и *Полемика Светислава Стефановића са Павлом Стевановићем*) детаљно приказује Стефановићеву полемику с Павлом Поповићем, вођену поводом Поповићеве знамените студије *Пријовейка о девојци без руку*, и полемику с Павлом Стевановићем, вођену око студије *Пријовейка о човеку који је йрдао душу ђаволу*. Ово је тим значајније што су у нас до данас ретке полемике засноване превасходно на спору око научних ставова, а не на сукобу око вредносних или, још чешће, идеолошких судова. Пред-

стављајући ове полемике, Тамара Грујић наглашава Стефановићева теоријска полазишта, која се и данас могу чинити значајнима и прихватљивима, рецимо, његово залагање за еклектично коришћење различитих теорија о настанку заједничких тема и мотива и с тиме непосредно повезано комплексније сагледавање питања књижевних извора народних приповедака.

У књизи су довољно прецизно представљени и Стефановићеви полемички одзиви на књигу *Наша народна епика* Томислава Маретића и студију Николе Банашевића *Циклус Марка Краљевића и одјаци француско-италијанске вишешке књижевности*, које ауторка, с правом, смешта у поглавље насловљено *Стефановићево виђење насџанка наше народне епике*.

У засебна поглавља ауторка издваја и Стефановићеве компаративне студије о *Зидању Скадра (Легенда о зидању Скадра)* и Богородичиним чудесима (*О изворима Богородичиних чудеса*), у којима се јасно сагледавају ауторова темељна теоријска полазишта, али и његово широко познавање европске књижевности и фолклора и стална тежња за вишеструком контекстуализацијом изучаваних дела и њихових појединих сегмената. Исти укрштај теоријских, историјских и компаративних изучавања јасно је уочљив у поглављу посвећеном Стефановићевом изучавању митолошких елемената, фолклорних мотива и херојског карактера народног песништва (*Стефановићево ироучавање народних песама*). Све ово чини Стефановића незаобилазним у сваком озбиљнијем актуелном изучавању проблема којима се он бавио и даје књизи Тамаре Грујић додатну релевантност.

Тамара Грујић у целини књиге остаје на нивоу савесне, обухватне и прецизне дескрипције Стефановићевог виђења народне књижевности. Такође, она добро познаје постојећу литературу о Стефановићевом раду и функционално је користи. Књига је писана чистим, јасним и прегледним стилем и садржи нужну научну апаратуру. С обзиром на то да је историја изучавања наше народне књижевности досада била предмет релативно несистематичних сагледавања (без оваквог представљања остао је драгоцен допринос Драгутина Костића, Андре Гавриловића, Тихомира Остојића, Јаше Продановића и низа других), а, истовремено, ценећи значај Стефановићевог укупног дела — можемо закључити да књига Тамаре Грујић представља вредан допринос како изучавању научно-теоријског аспекта Стефановићевог дела тако и изучавању народне књижевности код нас.

Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ

ПЕВАЊЕ О ЗГОДНИМ ПАРАДОКСИМА

Вислава Шимборска, *Две тачке*, КОВ, Вршац 2006

Највећа жива пољска песникиња Вислава Шимборска (1923, Курњик поред Познања), аутор више песничких збирки: *Зашићо живимо* (1952), *Пићања пошављена себи* (1954), *Дозивање Јешија* (1957), *Со* (1962), *Да умреш од смеха* (1967), *Сваки случај* (1972), *Велика бројка* (1976), *Људи на мосту* (1986), *Крај и почетак* (1993), *Тренутак* (2002) и *Две тачке* (2005) и добитник Нобелове награде 1996. године за књижевност, никада није журила, нити жудела за „дебелим” песничким књигама, које се зноје и жуте у „загрљају” (не)читања, чак и оних, који су их написали. Није се угледала на друге. Записала је да „свако ко се од других разликује, крив му је”, чак и „реченицама стављеним на пробу таме”, те да увек, извесну (пре)вагу има онај, који бежи „као антилопа испред задихане и гладне лавице”. Чак, није робовала ни „четврти секунде нарушеног ритма” када јој песма склизне у 300 врт препричавања ботаничких невоља природе. И у њене ироничне мелодије о „згодним парадоксима” садашњице.

Њена поезија од расејане сумње и ироничних набрајања ликова невиности: невине земље хранитељке (*terra nutrix*), невиног времена (*tempus fugitivum*), невине лавице (*leo massaicus*), невине антилопе (*gazzela dorcas*), или невине абоновине (*diospyros mespiliformis*), у последњој песмозбирци *Две тачке*, у само 17 песама, коју је са пољског превела Бисерка Рајчић, посматра невино небо (*circulus coelestis*) и чуди се: колико је тамо тачака гледишта. Од Дарвиновог и дарвиновског *homo sapiens innocensa(a)*, загледана у његову муку са самим собом, утврдивши да не постоји гаранција да је то био он, јер ништа се није догодило, што време уморно од рада, а простор од гравитације, одлаже за касније „оно” (као грчки кип, или интерпункцију) што заслужује да се помене. Око кога се доста нарадило.

Склона вођењу, попут искусне новинарке неког недељника, интервјуа (са старим, готово имагинарним, професором и госпођом Антропа) о феномену нужности и учествовања у садашњости, Шимборска, управо, кроз тело и ономастикон једног тако конципираног текста, који је код ње увек контекст „згодних парадокса”, нуди и (по)казује основе своје (ауто)поетичке визије песме. У којој би готово свака песма могла да носи наслов „Тренутак”. При чему је довољна, само, једна реченица у: садашњем, прошлом и будућем времену, да писац у њој означи границу (*limes*) између променљивог и непроменљивог. Између мачке и немачке. Између довољног и недовољног. Ношеног речима. Што ће: зашумети, блеснути, прелетети, или протећи са или без покретне сенке. Са много интерпунктивног ритма у ироничним објавама имена стварима. Из важног, или неважног разлога. Када се постављају знаци питања. Иза две тачке, које сабирају набрајалачки

опус негација, свега што се уз помоћ човекове свести устолочило у: правило, аксиом, алгоритам.

Крхке, скоро нежне, песме Виславе Шимборске пуне су заноса с којим протежира оригиналну сумњу у свет, који прелећу њени немири неподложни колективној емоцији. У „путујућем полетању” и „понављајућем долетању”. Међу сенкама, досенкама и подсенкама. У оном тамо према облаку заптивеном у пукотинама пролазности. У којој живот пулсира, као натприродно и потприродно дело. Данас, као и „прекосутра без нас”. У неботичној готици и бароку у клубуцима. У свему што је ова врла песникиња означила човековом заблудом у поимању стварног и симболичког света. И толико узалудних покушаја да се та заблуда, макар и од фикције, „и њене микоскале”, надживи. Отуда и толико сјајних места у овој танушној, и надасве слободној, стихозбирци са мноштвом постављених: онтолошких и формалних питања — себи. И свима, који још увек недовољно знају: зашто живимо. У Тренутку, који је, само, Тренутак. Свој и наш. Иза чије „Две тачке” смо сви. Невини: море, земља, текст као контекст, антилопа, задихана и гладна лавица, госпођа Антропа... И, човек, који јесте, док радохолично ради за своје задовољство. И свој Тренутак.

Зоран М. МАНДИЋ

МРТВЕ ЋЕ, У ЦРНЕ УСНЕ, БЕЛА НОЋ ПОЉУБИТИ

Светислав Травица, *Мртве ће, у црне усне, бела ноћ пољубити. Антологија руске андерграунд поезије*, „Чигоја”, Београд 2006

Самиздат је, као феномен, постојао још у допетровско време, као израз страха пред цензуром са највишег места. Власт је у Русији, наиме, одувек била логоцентрична: друштвени живот доживљаван је као сакрални текст, доступан само крунисаним главама. Али, увек је било и оних махнито смелих, који су се усудили да дописују на маргинама свете, државничке књиге своје јеретичке маргиналије, по правилу уперене против власти, и да их шире путем рукописа.

Осим еротских, порнографских, масонских, волтерјанских, херметичних и каквих све не текстова, до руског читаоца је доспео и чувени политички памфлет писца Радишчева из 18. века *Пушовање из Петербурга у Москву*, или прогресивна Грибоједовљева комедија *Невоље због њамети*, написана у време декабризма, 1825. године.

Самиздат је доказ да се књижевност може развијати игнорисањем самог појма књиге, у облику у коме она постоји већ 500 година, као фундаментални појам европске културе. Самиздат се не ослања

толико на књигу колико на рукопис или препис књиге, и њену уротничку, мученичку, прикраћену, страдалничку ауру. Читање је, наиме, кудикамо старије од обичног шарања погледом по страницама књига, које су по дефиницији упућене анонимним читаоцима. Потребан је само мали помак, па да читање постане ритуално, молитвено, да нам подастре сва своја скривита, медитативна својства. Када читалац постаје насушни конфидент аутора, адресат чувеног Манделштамовог вапаја: „Читаоца! Советника! Лекара! На шиљатом степеништу разговора!” Бездушни социјум, упоредив са бодљикавом жицом логора, изнедрио је овај вид поверљиве, опасне по живот комуникације.

Ситуација након Октобарске револуције поготово је поговодала одласку књиге у такву илегалу. То је повезано са забраном одређених уметничких праваца и прогоном одређених писаца. У књижарама се, испод тезге, продају руком преписане или машинописно умножене проскрибоване књиге. Најчувенија је била књижара извесног Осоргина, која је све до 30-их година, полутајно, „туткала” калиграфски преписане фолијанте такозваних декадената. Социјалистичке цензорске маказе превазишле су и оне царске. Довољно је било да се у тексту нађе реч „душа”, па да дело буде повучено у мрак депоа а аутор унесен на списак неподобних. Та судбина снашла је чак и једног Салтикова-Шчедрина...

Ручно преписивање књига цветало је и у радно-казненим логорима. У тешким условима по сећању су преписивани и размењивани популарни стихови великих руских слободарских песника.

Аутори самиздата били су лишени права објављивања и читања својих стихова. Живели су у свету без копир-машина, без књижевних агената, без међународних часописа. Стварали су спонтано, искрено, субјективно — поезију, прозу, критику.

Било је то време редова пред радњама, када су новорођеним девојчицама давана имена Авангарда а дечацима Авангард. Популарно новокомпоновано мушко име, које сада носе већ средовечни људи, гласило је Владлен, у част вође револуције...

Уместо мноштва разноликих либералних издавача, постојало је свега неколико државних предузећа, која су у свом називу имала скраћеницу „издат”: Политиздат, Гослитиздат, Детиздат и сл. Московски песник Николај Глазков, почетком 50-година, по истом узору сковао је и тај фамозни *самиздај*, који на мала врата улази у руски и многе друге језике.

Што је цензура била строжа, јачала је и жеља писаца да ступе у непосредан дијалог са читаоцем. Али, и он је исто био заплашен. Гласно читање стихова пред шачицом пријатеља у приватном стану било је претња хапшењем, и за аутора, и за слушаоце и за власника стана. Манделштам је, рецимо, након једног таквог кућног читања 1934. године отеран у прогонство.

Многи текстови у то доба постају свесно оријентисани на изговарање, на звучање, да би били записани тек након неколико година. Учили су се напамет и памтили, да би се у датој ситуацији конспиративно, уз све мере опреза, изговорили. Говорник је спајао у себи надлично, анонимно, неауторско начело. То се звало *радићи гласом*. Незванична изговорена реч парирала је званичној, одштампаној речи.

Писаће машине су се цениле по броју копија које могу да праве: од 3 („Колибри), 6 („Ерика”) па до свих 9 („Ундервуд”). Дактилографкиње су неуморно прекуцавале, чувале па и губиле драгоцене рукописе.

Шездесете године изнедриле су већ своје професионалне бардове, који су чували уметничку усмену традицију, почесто репродукујући и сам манир читања одређеног аутора. Звали су их „ходајући магнетофони”. Најчувенији од тих гласноговорника био је Лењинграђанин Григорије Леонович Коваљев, „Слепи Гришка”, са чијег је гласа и скинута чувена самиздатска антологија Кузминског, која броји 2.500 страна и обухвата 150 аутора који су стварали у протеклих пола века.

Из тог времена потиче и анегдота о нечијем сину који одбија да чита Толстојев *Раи и мир*. Забринутим родитељима неко је посаветовао да роман прекуцају на писаћој машини, и да најлошију копију подметну сину, као самиздат. У облику похабане индиго-копије роман је прочитан за један дан, и још једном својеручно прекуцан, за пријатеље.

Неискорењива је потреба човека да говори и чита оно што се од њега не тражи.

И док је с једне стране бујала почесто малокрвна званична продукција, с друге је животарио жилави самиздат... Ниједно од њих нема априорни монопол на естетску вредност. Треба их, на трагу антологичара Константина Кузминског, посматрати као две стране огледала: ону парадну, и ону зачудну, у коју је доспела Алиса.

Задатак сваке антологије је да нам пружи прилику да се прожмемо одређеним поетским светом, да на основу делова наслутимо целину. То се посебно односи на антологију самиздата, који и фактички постоји само у фосилном облику, пошто су његови протагонисти, сучени са постсовјетском свакодневицом, неповратно сишли са социјалне сцене. Набавити експонате тих ексцентричних твораца није било ни најмање лако, о чему Кузмински опширно пише у својој антологији, коју је састављао већ из Америке. Више од икога он има право на закључак да је, без обзира на много удобнији живот на Западу, уметнички ниво руског самиздата остао недосегнут.

Са друге стране, и у Русији се полако брише противуречност између официјелне и неофицијелне уметности. Наступа време извесне комерцијализације. Почело је оснивањем самиздатских часописа, па ручном израдом читавих колекција намењених продаји (у чему је предњачио харизматични Харковчанин Едуард Лимонов, појавили су се

чак и самиздатски бестселери, не без дозе афектације и кокетерије, да би коначно на совјетско интелектуално тржиште незадрживо продрла нова књижевна роба — такозвани *шамиздај* — атрактивне публикације штампане у иностранству). Време када је амерички џез нарезиван на ислужене рентгенске снимке, шик такозване *музике на костима*, неповратно је ишчезло...

У руци држим једну, по свим мерилима, прворазредну књигу. Она представља материјализацију нашег стваралачког дуга пред неисцрпном, многоликом музом руског самиздата. Овога пута, протагониста тог одуживања јесте господин Светислав Травица, истински, дугогодишни поклоник руске књижевности, који је одлучио да своја зрела и посвећеничка читања подели са нама. Он увек као да певуши песмицу Јана Сатуновског „Далеко, блиско, високо, ниско, широко, уско, а руско, руско”. Говорим, дакако, о његовом књижевном преводу, о антологији руске самиздатске поезије насловљене *Мршве ће, у црне усне, бела ноћ љубиши*, објављене овог пролећа код угледног београдског издавача „Чигоје”. О мотивима за то прегнуће, о тешкоћама и лепотама свога рада, о недоумицама и принципима селекције говори сам састављач и преводац. У ствари, за нас, а и за све будуће читаоце, и нису толико важни мотиви колико резултати. А они су раскошни и задивљујући.

Почнимо од наслова и опреме књиге, преко инструктивног предговора, и духовитих биографских бележака о сваком од двадесет петорице аутора, па све до меритума: репрезентативног цитата духа, даха и задаха епохе.

Велика неправда је исправљена — песници који су свој опус носили са собом као пуж кућицу, по навлакама, јастучницама, поставама, џеповима, који су имали ланчане, преписивачке тираже, и шаптаве, скровите премијере — доспели су међу корице антологије, па још преводне. Умесна полиграфска монтажа слова и фотографија уводи нас у помало некролошки дијалог са тим особитим песништвом. У међувремену је, наиме, не једног од овде заступљених песника пресрела физичка или духовна смрт. Последња у виду официјелних прекоморских почести и интимног изневеравања самиздатске музе...

Она, наиме, воли губитнике. А понајвише — самоузнеговано губитништво, на корак од јуродивости. Епохе диктатуре и терора, које се смењују са епохама демократских слобода, сатерују слободно биће песника у калупе утилитарног, подобног говора. Песници се довијају. Има међу њима и кетмански, и бунтарски, и аскетски настројених. Први опстају у номенклатури, други бивају физички уништени а трећи, као понорница, увиру у подземље, постају невидљиви и нечујни за ширу јавност.

Њихове теме нису велике, они немају шта да славе. Оно што је код њих хипертрофирано јесте луцидност, загладна чула очајника.

Поезија се радо врзма у том полусвету, и заљубљује у понеког од ових чудака, награђујући га творачком милошћу. Увек полугладни, и у метафизичком смислу, они су спремни на највртоглавије потраге и открића. Сваки од њих је Колумбо сопственог света, и тек заједно стварају мапу песничког континента, који, захваљујући напорима антологичара, није потонуо за нас.

Затечени у процепу социјалног максимализма, песници совјетског самиздата су, сваки на свој начин, из свог подземља, попут јунака Достојевског, упражњавали исти грех — грех личне слободе, напакон изливен на хартију. Подељен са читаоцем-пријатељем, и његовим пријатељем, и пријатељевог пријатеља пријатељем. Да није реч о херметизму и социјалној патологији сведочи виталност овог тачкастог читалишта, које је на крају прекрило својим самоорганизованим присуством бела поља на мапи испарцелисане совјетске књижевности.

Овде важе друга, мартирска правила вредновања, ту нема ударничких значки, већ се може остати без прстију. Својим невидљивим постојањем верно читалиште штитило је своје песнике у ери узоравања сваковрсних ледина. Самиздатски песници су се заузврат нечујно уклињавали у свечарски транспарент епохе, претварајући га у мучничку фреску.

Да ли је појава таквог корпуса у овом времену и простору, у контексту *нашег* исхитрено-слатког живота — окаснела? Наравно да није. Сада нам је јасно да живот не чине велике идеје, али нам је јасно да је и безидејност опасна... Слобода је нужен али не и довољан разлог нашег постојања. Поезија је вазда отворена устава људске и државне подвести...

Читајући овај избор репрезентативних и преводиоцу за срце прираслих остварења, осећамо, рекла бих, калибар тих дела. То није сачма. То нису ни штапини за ватромет. То су језички пројектили из метафизичког шаржера руске совјетске књижевности, то је онај једини, убојити, прави метак, док су сви остали испали ћорци; то је оно тане које је докрајчило великог суицидалног егзибиционисту по имену *социјализам*. Бубањ се дуго вртео у празно, док нисмо налетели на право стрелјиво. А оно нам је донело спој лепоте и ужаса. Прећуткиване детаље загушљивости и гађења, једне по свему утварне, химеричне империје, која је проблеме насиља мислила да реши повлачењем ножева из употребе, када се за „антисовјетску” песму добијало 10—12 година робије, страшније и од саме смрти. Био је то, по речима Владимира Набокова, „друштвени заход велике утопије”.

Самиздат је, сад и ми то видимо, вибрантан, гибак, еластичан; преводити га значи уловити насумце неку од његових верзија, тешка срца занемаривши све остале. Превођење самиздата помало је и противуречно, с обзиром да се тако *шпиражира* нешто с ореолом особито-сти и осаме.

А о чему певати, сада, када је све дозвољено? Тај пророчки страх од сведозвољености одликује руску књижевност у целини, и једна је од главних саставница њеног тако препознатљивог моралистичког аспекта. Међутим, њен ригоризам не би био вредан помена, да није изнедрио и пол волунтаризма, када се живи за тренутак плажења језика свим утопијама, мравињацима и кристалним дворцима људске социјалне утопије.

Захваљујући још једном Светиславу Травици за примерно опремљену, зналачки одабрану и коректно преведену антологију совјетског самиздата, рецимо да је он управо у јеку превођења великог руског песника Осипа Манделштама, што је, по преводилачким мерилима, крупан подухват. Кључне метафоре Манделштама већ су, наиме, прокоментарисане, канонизоване, о многим су већ написане докторске дисертације и конгресни реферати, па ипак, остало је још сијасет непознаница, *разночиџенија*, што је увек изазов за преводиоца. Пожелимо му да и у свом новом прегнућу досегне праву меру стваралачке верности оригиналу.

Драгиња РАМАДАНСКИ

РУСКИ ВИРТУЕЛНИ СВЕТ

Ирина Антанасијевић, *На крају виртуелног свећа (водич кроз нову руску прозу)*, „Orpheus”, Нови Сад 2005

Већ поднасловна одредница, *водич кроз нову руску прозу*, уместо збирка или антологија, указује на специфичну организацију овог остварења. Сваки је аутор представљен пре одабране приповетке једном врстом „личне карте”, где су укратко дати подаци који читаоца на известан начин могу приближити аутора и његов стваралачки проседе. Подаци су дати у форми питања-одговора и представљају разнолике одломке постојећих интервјуа. Покривају најразличитија питања, тако да је у складу са прозом коју репрезентују избегнута свака схема и правило. Једино што се може уочити као константа на којој је Ирина Антанасијевић, као приређивач ове збирке, инсистирала, јесте да се „ухвати” мисао о књижевности и на известан начин назначе обриси онога што нова руска проза представља. Иначе, из неког другог угла гледано, овај тзв. „уводник” осим што има прагматичну улогу „водича” кроз новије раздобље руске књижевности, може се протумачити и као интегрални део самог приповедног текста с обзиром на специфичну улогу писца у постмодернистичкој књижевности. Укидајући границу између фикције и реалности, писац се често затиче у равни своје приче као равноправни протагониста (као што је случај са

истоименом причом *На крају виртуелног света*, Игора ГенADIJEВИЧА ЈАРКЕВИЧА).

Када је реч о руској постмодерној прози не могу се заобићи геопoетичке, као и историјске специфичности. У свом разматрању о пореклу и значењу руског постмодернизма, један од његових значајнијих заговорника, Михаил Епштејн, износи једну веома занимљиву тезу. Он, наиме, тврди да постмодернизам у Русији није настао као еквивалент западног узора, већ природно, јер су корени постмодернизма и соцреализма исти. Служећи се Бодријаровом тезом о симулацији стварности, он своју хипотезу потврђује тиме што каже да је оваква симулација новост за западну цивилизацију, али је та тенденција веома уочљива кроз читаву руску историју. Овакво Епштејново интересно тумачење настанка постмодерне руске прозе веома је корисно ради бољег разумевања њених специфичности, а самим тим и збирке о којој је реч.

Како је постмодернизам заправо „свет цитата”, Русија се тим више показује као право тло за постмодерну уметност. Ова је земља, у доба владавине соцреалистичке културе учињена таквом да људи просто мисле у имперсоналном облику, на уопштен начин. Сопствене мисли износиле су се у форми цитата. Најрепрезентативнији жанр совјетске епохе је метатекстуални дискурс описа културних кодова, као на пример енциклопедија и сл., у којима аутор остаје анониман усред генерално прихваћених мишљења. Тако се заправо моменти који су условили стварање руског постмодернизма могу свести на следеће: стварање хипер-реалности која није ни истинита ни лажна већ се састоји од идеја које постају реалност за огроман број људи; борба против модернизма као застарелог начина естетског индивидуализма и језичког пуританизма; одбацивање субјективног дискурса, прелазак на цитирање као начин хипер-ауторства; брисање опозиција између елитистичке и масовне културе (што је учинила уравниловка).

Тако настала постмодерна уметност носи својеврсну аутентичност, јер постмодернистички *credo* није прихватила као тренд, већ као нешто иманентно већ постојећој култури. У том смислу, лудистички концепт, као и иронијски отклон у причама заступљеним у збирци *На крају виртуелног света* добијају на снази. Изразиту резигнацију која се ишчитава у већини западних текстова постмодерне провенијенције замењује баш то — руска „навикнутост” на живот у свету идеја, у коме већ одавно нема „онога што није речено”. С обзиром на грандиозно место које руска књижевност 19. века заузима на мапи светске књижевности, иронијско преокретање традиционалних текстова, имена руске књижевности, као и историјских равни постаје један од омиљених поступака (*На крају виртуелног света*, И. Г. Јаркевича; *Нова књига живог и мудроси Вивијана Вивијанова*, А. Н. Курчаткина; *Америчка трагедија* В. Белобова и О. Попова). Дестабилизација ауторитета, константна субверзија, метафикционалност и, као што је ре-

чено, иронизовање онога што је већ написано представљају поетичке доминанте приповедака из збирке, што потврђује њихов постмодернистички карактер.

„Ново писање” произишло из либерализације совјетске културе, управо у односу на своју историјску специфичност представља ток постмодерне књижевности вредан пажње. У том смислу књига коју је приредила Ирина Антанасијевић јесте веома значајан подухват. И, на крају, још једном треба нагласити и њену формалну страну, која је заиста оригинална, занимљива и, осим што представља водич кроз руску литературу, прати облик постмодерног текста који репрезентује.

Бранислава ВАСИЋ-РАКОЧЕВИЋ

ЗДРАВ И ПРИРОДАН ХУМОР

Коста Трифковић, *Изабрана дела*, приредила Даница Вујков, „Футура публикации”, Нови Сад 2005

Даница Вујков аутор је књиге *Коста Трифковић — Изабрана дела*, за коју можемо рећи: „Књига ова није нова, али није стара, него је знана и своја”. Ауторка објашњава своје мотиве за рад и истиче да последњих година дела Косте Трифковића нису прештампована. Потпуно је на историјском трагу ранијих обележавања годишњица Косте Трифковића. На пример, лист *Позориште*, четири године после Трифковићеве смрти, 19. фебруара 1879. објављује цео број (четири стране) посвећен Кости Трифковићу, а те вечери изводе се његова дела: *Љубавно њисмо*, *Мила*, *Школски надзорник*, *Пола вина њола воде*. И четрдесет седам година касније Милан Савић 19. фебруара 1922. објавиће у *Јединству*, у рубрици *Фелџон*, сећање на Косту Трифковића.

У првом подсећању, после четири године записано је: „Главна је заслуга Косте Трифковића у нашој драматској књижевности, што је узео да обрађује струку друштвене драме, од које не имамо у целој нашој књижевности ни десет комада, између којих беше половина већ застарела.” У другом подсећању, четрдесет седам година касније пише: „Лепе, пријатне, а поред све давнине још увек свеже слике из младих дана нижу се преда мном, док пишем ову кратку расправу поводом, нажалост, 47. облетнице од смрти нашег најврснијег комедиографа.”

Миша Димитријевић је у заоставштини пронашао папир на којем је Коста направио списак својих сабраних дела које би желео да се објаве у једној књизи. У књизи Данице Вујков налази се све са тог списка, једино што је додат из рукописне заоставштине *Пошто-пошто њосланик* који је преузет из књиге Васе Милинчевића, али и песме ко-

је нису биле на ауторовом списку. Миша Димитријевић је писао дванаест година после смрти Косте Трифковића и каже да немамо „његових дела уједно прибраних”. Немамо их све до данас и зато ова књига има посебну вредност као први покушај представљања Трифковића у правом светлу. Постоји нада Данице Вујков да ће Коста Трифковић добити и критичко издање својих дела. Стога записује 24. октобра 2004: „Нека ова књига буде сусретање и сећање: сусретање времена и вечности, и сећање на ствараоца, нашег суграђанина који је својим делом осветлио и наше путеве...”

На основу записа из *Дневника* ауторка помиње прве комедиографске текстове: *Освешта*, весела игра у једном чину, објављена после пишчеве смрти у *Ситражилову* 1887. и весела игра у два чина, *Брајшов сандук*, објављена у *Бранковом колу* 1908. године. Даница Вујков наглашеним истаживачким нервом долази до (свих) написа о Кости Трифковићу, покушава да их систематизује, а у *Предговору* — *Ја сам се родио у Новом Саду* — даје биографију и свој ауторски коментар на његова дела.

У другом поглављу су драмска дела: *Француско-јурски рај*, *Честитишам*, *На Бадњи дан*, *Школски надзорник*, *Избирачица*, *Љубавно писмо*, *Младоси Досићеја Обрадовића*, *Поштио-јоштио јосланик*; Следе приповетке: *Мљешачке шамнице*, *Суђено*, *Иванчин гроб*, *Онда је штиа друго!* *Фрише фире*; Путописи: *Увод*, *Пути у Трстиа*, *Трсти*, *Моје јушовање из Цариграда у Нови Сад*; Позоришне критике: *Париски кочијаш*, *Париска сиротиња*, *Зайисници ђаволови*, *Нови јлемећ*, *Тамница*; Песме: *Мрнарска вера*, *Бисерко*, *Јер јролази време*, *Дари*; Писма: *Писмо Јовану Бошковићу*, *Писмо Јовану Јовановићу Змају*, *Писмо из Најуља Софији Славнић*; О личности и делу Косте Трифковића: *Лаза Костић — Успомена на Костиу Трифковића*, *Мирослав Беловић — Савремени редишељ пред комедиографским ојусом Кости Трифковића*. *Књижу заокружују Биографски подаци*, *Библиографија*, *Подаци о извођењу*, *Из фотодокументације*.

Када се прочитају приповетке и песме, постаје разумљиво да их пише драмски писац Коста Трифковић, јер обиље дијалога који се неосетно нижу, уверљиво упућују на то.

О песничком стваралаштву Косте Трифковића понајмање се знало. О томе сведочи Милан Савић: „Иако смо били другови и пријатељи, ја ни слутио нисам, да се Коста у својим слободним часовима бави песничком. И то и те каквим успехом! Што ја све то нисам знао, није ни чудо, био сам далеко од Новог Сада; али то нису знали ни они, с којима је бивао дан на дан, све док није ступио на позорницу. Није то знао ни Миша Димитријевић, његов присни друг и пријатељ, ни Тона Хацић, саветник и исповедник свију младих књижевника. Ипак је Тона био први који је дознао. А то је тако морало бити, ако је Коста хтео, да му чеда Музе оживе и на позорници. Па и онда је та своја чеда први пут наносио подаље од Новог Сада, у Панчеву, у Вр-

шцу. Од његових оригиналних дела једино је *Избирачица* у Новом Саду први пут приказана.”

Међутим, и кад се погледа позоришна критика, и ту се примећује да их пише зналац сценског извођења. За његове критике може се рећи да су састављане по одређеном концепту: прво иде наслов, али без имена аутора, датум, атмосфера у сали, односно публика, а средишни део критике је драмска анализа самог текста која иде или преко главног лика или од наслова, као што је случај с *Париском сиротињом*. У завршном делу је оцена глумачких остварења. „Представа је тога вечера даје се, са неколико речи оценити: испала је врло добро. Улоге беху добро подељене и у добрим рукама.” И, то је посебно значајно за позоришну критику тог времена: писана је из вечери у вече, а то значи да није било (данашњег) правила, ако је писано о премијери, није могуће ниједан нови приказ представе објавити у дневним новинама. Тако ће Коста Трифковић писати два пута о *Зайисницима Ђаволовим*, први пут поводом премијере, а други пут када је наступио Тоша Јовановић као гост у улози Робена. И у тој критици креће од публике: „Пре него што ће се завеса дићи и комад почети, могло се опазити на лицу у лепом броју сакупљених гледалаца љубопитљивост и нестрпљивост. Беше у томе фама која је претходила г. Јовановићу, наговештавајући његове глумачке способности.”

У критици *Нови џлемећ*, после одреднице „позоришна игра у 5 раздела, приказивана је 2. марта о. г.” вели: „Ако би се строго држали наслова и немешке дипломе, која у овоме комаду игра велику улогу, онда се не би могла слагати са преводиоцем, који вели, да је овај комад *јосрбио*.”

У критици *Париска сиротиња*, поново коментарише наслов, па пише: „Судећи по наслову очекивали смо да ћемо видети целу париску сиротињу, било она ма којег сталеза, а кад оно, а ми видесмо само сиромашне ’капутлије’. Једно желим да докажем, а то је да наслов не обухвата садржаја. Бернијева породица је без своје кривице осиромашила”, па Коста Трифковић, проналази узроке емпатије „те због тога овај мотив побуђује у нама сажаљење”. Углавном његове критике завршавају у позитивном тону: „Најпосле што се тиче представе, она нас је задовољила.” Вероватно би се из драматуршких анализа текста могла заокружити његова комедиографска поетика.

Веома су дирљива писма која су у поглављу *Писма* објављена. У писму Јовану Бошковићу са лечења у Ишлу 24. јула 1874. изражава наду да ће болест преболети, али како нешто иде набоље, а адвокатура му не одговара, моли да му уступи *Јавор* како би могао зарадити „хљеб наш насушни”. Писмо Јовану Јовановићу Змају пише из Напуља 1. децембра 1874. а упућено је поводом 25 година рада Ј. Ј. Змаја.

У књизи је пренет и говор др Лазе Костића на Светосавском збору Матице српске, који је објављен у *Јавору* 1. фебруара 1876. Лаза Костић пише да се Коста Трифковић појавио „доста доцкан на књи-

жевној позорници, управо у позоришној књижевности, а рано, прерано нестао са видика”. Пише о заједничком дружењу, дечачком, пише о вези између мора и драме. У старој грчкој драми сагледава пример побратимства мора с драмом. Сматра да је море у Кости Трифковићу покренуло вољу за драматичном композицијом. Већ на првом покушају *Младоси Досићеја Обрадовића*, чим је замислио, одмах му је рекао да се обрадовао, видећи да је Коста био наумио радити за позориште, јер је Лаза Костић био у прилици више пута да слуша „тако зреле, а при том тако самоникле пресуде и разлоге о позоришним стварима, о замишљајима, о разређивању појава, о глумљењу”.

Мирослав Беловић пише о *Љубавном њисму* у Новом Саду као резултату лабораторијског рада. Посебну вредност проналази у Трифковићевом језику који је „дијалогски еластичан, ритмичан, виспрен”. Такође истиче да је „наш дијалог у комедији усавршио, урбанизовао, осавременио, европеизирао” и, како рече Б. Нушић, „обележио бољу оријентацију у комедији чији се материјал налази у свакодневном животу”. Имао је „неисцрпан дар да од малих ствари, од малих сукоба, од бура у чаши, од малих страсти и интрига створи уметничко дело”. Нушић је знао да дугује Трифковићу као што је Трифковић знао да дугује Стерији. Он не поучава, он жели да *забави*. Беловић је прво режирао Трифковићеву „посрбу” *Милу* с Бранком Веселиновић која је играла ту монокомедију на својим концертима.

Коста Трифковић је био вишеструко везан за Српско народно позориште, као драмски писац, и оно што је посебно занимљиво, као музичар, као прва виолина на отварању СНП 1861. године, када је наступио као осамнаестогодишњак. „Коста је умео врло вешто, баш уметнички, да свира у вијолину и у клавир. Уопште, његов музикални таленат био је такав, да је имао потпуно право, кад је о себи казао, да би могао свирати у свим инструментима” — бележи Милан Савић у *Сјоменици* када је СНП славило шездесет година постојања.

Тадашњи управник Петар Коњовић с ретком је вољом и оданосћу спремио и извео програм. Случај је хтео да се тога лета навршава и шездесет година како је Коста Трифковић први пут ступио на јавност. Није то било оним чиме ће се касније прославити, него споредном вештином, коју је мајсторски умео приказивати, али јој ипак није приписивао велику важност. Била је то свирка. Исте године, 1861, кад је основано Српско народно позориште, прославила је у Новом Саду Матица српска 100-годишњицу од рођења Саве Текелије. Поред других свечаности приредили су дилетанти, пештански студенти, и представу *Кир Јање*. Па не само глумци, и свирачи у оркестру били су „дилетанти”. „Ту је на првој вијолини свирао Коста Трифковић, тада свршени шестошколац, а у 18. години. Тако се онда год. 1921. заиста навршило 60 година, како је Коста ступио на јавност” (Милан Савић).

После те прославе 1861. отпутовао је паробродом до Пеште а затим „железницом и ’делижанцом’ на Ријеку, да ступи у морнарску школу”.

Коста Трифковић је имао велику духовну моћ апсорбовања, али више пасивну него активну. Волео је да прима без прекида, као што се прима музика, и да то примљено похрани у себи. Као што се музика увлачи у душу, и кад престане, навали у облику речи. Та особина је Трифковићу дошла од музике.

Трифковићеви први радови на драмском пољу, на његовом правом пољу, биле су шаљиве игре и на том пољу је остао. Коста је био ведрa природа, бонвиванске ћуди, склон романтици али и шали, досеткама, нарочито сатири, иронији, сарказму. Природно је што је пошао за хумором, кад је имао и дара и воље за драмско песништво. На тој природној основици никао је сав његов књижевни рад, ведар, неусиљен и допадљив. Романтични елемент истицао се рано у његовом раду, прешао је и у фантастику, као у недовршеном епу *Бисерко*, па се осећајна струна истицала у песми *Нема Раде њек осамнајстї леџа*. С тим двома песмама спеваним у току ријечног периода, завршио је осећајни, романтични правац коме се касније враћа — у новели *Иванчин гроб*, а с *Млејачким џамницама* завршава свој кратки, сјајни књижевни рад.

Главна заслуга Косте Трифковића је његов почетак с друштвеном драмом у нашој драмској књижевности, које није до тада било у нашој књижевности ни десетак комада, од којих је половина била застарела. У својим позоришним делима био је представник нове реалистичке школе, карактеристичне за тадашњу Европу. Његови су драмски преводи живи, zgodни за представу, покретни у спољашњем склопу. Језик је у њима лак и течан, карактеристика мека, а разговори примању својом простотом и природношћу. Французи су своје реалисте класификовали на идеалне и реалне. Коста Трифковић припада идеалним. Његова драмска дела имају вредности и за данашња времена, јер су огледало тадашњег друштвеног стања. Остварио је нови пут у друштвеној драми и шаљивој игри и стекао узвишено место у историји српске књижевности.

Коста Трифковић освојио је на јуриш сва три (наша) позоришта за кратко време својим драмским радом. Брз успех је постигао својим плодним радом, пишући шаљиве игре и друштвене драме. За четири године, од 1870. до 1874. (до пролећа кад се разболео) предао је Коста Трифковић управи Српског народног позоришта 12 позоришних комада, међу њима 9 оригиналних и 3 прерађена превода.

Зато се ваља подсетити текста у *Позоришту* (1897): „Коста Трифковић заслужио је потпуно, што је назван 'једним од првих драматских писаца на словенском југу'. Особе у његовим шаљивим играма нису дрвене лутке, већ живи људи. Све то, а нарочито свеж, здрав и природан хумор, подигло га у ред оних писаца, који ће живети, док им и народ истраје!”

Као писац комедија има узвишеније место у књижевној историји, јер како рече Исидора Секулић — „Трагика доноси катастрофе и

хаос, а хумор успоставља ред и мир у хаосу. То је онај моћни скривени процес који изводи метаморфозе и престилизовања, дакле уметникује, поетизира. Лепа реч гвоздена врата отвара, каже се; хумор је међу лепим речима најлепша. Питање хумора, питање како је хумор укомпонован у ткиво књижевности, у ситуације које чине живот — то је једно врховно питање при категоризацији писаца сваке врсте.”

Весна КРЧМАР

ИВАН АНТИЋ, рођен 1981. у Јагодина. Студент је треће године на Катедри за српску књижевност и језик на Филолошком факултету у Београду. Студира и филозофију на Филозофском факултету у Београду где је, такође, трећа година. До сада није објављивао.

ДОБРИЛО АРАНИТОВИЋ, рођен 1946. у Пљевљима. Књижевни историчар, есејиста, библиограф и преводилац с руског. Објавио преко 300 персоналних и тематских библиографија, превео више књига, чланака и есеја с руског језика. Приредио *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама* (популарно издање, коаутор Р. Меденица), 1987, *Пјеванију црногорску и херцеговачку* С. М. Сарајлије, 1990. и две књиге *Изабраних дела* Риста Ратковића: *Проза и Есејистика и књижевна кријтика*, 1991.

ЛАСЛО БЛАШКОВИЋ, рођен 1966. у Новом Саду. Пише поезију, прозу и књижевну критику. Књиге песама: *Гледаш*, 1986; *Златно доба*, 1987; *Првене бригаде*, 1989; *Ришам-машина*, 1991; *Животи баџача коцки*, 1997; *Јушарња даљина*, 2002; *Жене писаца*, 2006. Романи: *Имењак*, 1994; *Свадбени марш*, 1997; *Мртва природа са сајмом*, 2000; *Мадонин накић: по истинитој причи*, 2003; *Адамова јабучица*, 2005.

АЛЕКСА БУХА, рођен 1939. у Гацку, сада Република Српска. Универзитетски професор. Пише филозофске студије, огледе и расправе, превео с немачког више филозофских дела. Објављене књиге: *Карл Корш*, 1977; *Етика немачког класичног идеализма*, 1986; *Идеје версус историја*, 1990; *Аргументи за Републику Српску*, 1996; *Ка шемелим извјесносима*, 1999.

БРАНИСЛАВА ВАСИЋ-РАКОЧЕВИЋ, рођена 1977. у Новом Саду. Пише есеје и критике, објављује у периодици.

ПЕТКО ВОЈНИЋ ПУРЧАР, рођен 1939. у Суботици. Пише поезију, прозу, драме есеје и књижевну критику, бави се филмском режијом. Књиге песама: *Камено жићо*, 1980; *Сол у вјејру*, 1985; *Пушовање према Црноме мору*, 2002; *У недољед*, 2004. Књиге новела и прича: *Свијетови и сајмови*, 1967; *Пршћеновани гавран*, 1983; *Пућ у Еџипат*, 2003; *Михољско љето и друге приче*, 2003; *Култи корњаче*, 2005.

Романи: *Одлазак Паулине Плавшић*, 1969; *Дом, све даљи*, 1977; *Вечерње буђење*, 1987; *Црвенокошци*, 2002; *Љубави Бланке Колак*, 1979, 2005. Књига есеја: *Ойворени айле*, 2004. Књига позоришних драма: *Краћење живоја*, 1990.

КАМАЛУДИН СЕРАЖУДИНОВИЧ ГАЦИЈЕВ, доктор историјских наука, шеф секције теорије историје Руске академије наука. (Д. А.)

СЛАВКО ГОРДИЋ, рођен 1941. у Дабрици (Столац, Херцеговина). Пише прозу, књижевну критику и есејистику. Био је главни и одговорни уредник *Лешојиса* од 1992. до 2004. године. Књиге прозе: *Врховни силник*, 1975; *Друго лице*, 1998; *Ойиш*, 2004. Књиге есеја, критика и огледа: *У видуку сџиха*, 1978; *Слаѓање времена*, 1983; *Примарно и нијанса*, 1985; *Поезија и окружје*, 1988; *Образац и чин — огледи о роману*, 1995; „*Певач*” *Бошца Пејтровића*, 1998; *Огледи о Вељку Пејтровићу*, 2000; *Главни посао*, 2002; *Профили и ситуације*, 2004; *Размена дарова — огледи и зайиси о савременом српском њесништву*, 2006; *Савременост и наслеђе*, 2006.

НЕБОЈША ДЕВЕТАК, рођен 1955. у Малој Градуси код Сиска. Пише поезију. Књиге песама: *Пресудна жеђ*, 1980; *И друже болести*, 1980; *Нејожељни гостии*, 1984; *Заустављена пројекција*, 1988; *Кључаница*, 1991; *Жуђено војевање*, 1995; *Расуло*, 1997; *Разгђтање њейела* (ратни записи), 1998; *Кораци без одредишја* (изабране песме), 2004; *Лицем ѡрема наличју* (изабране и нове песме), 2004; *Боре и бразѓошине*, 2005. Приредио *Анђологију српског ѡјесништва у Хрватској двадесетог вијека*, 2003.

ЈОВАН ДЕЛИЋ, рођен 1949. у Борковићима код Плужина. Пише књижевну критику и есеје. Објављене књиге: *Критичареви ѡарадокси*, 1980; *Српски надреализам и роман*, 1980; *Пјесник „Пашешике ума”* (о ѡјесништву Павла Појовића), 1983; *Традиција и Вук Сџефановић Караџић*, 1990; *Хазарска ѡризма — ѡумачење ѡрозе Милорада Павића*, 1991; *Књижевни ѡогледи Данила Киша*, 1995; *Кроз ѡрозу Данила Киша*, 1997.

СТОЈАН ЂОРЂИЋ, рођен 1950. у Модричи. Пише књижевну критику, есеје и студије. Објављене књиге: *Надахнућа и значења*, 1978; *О ѡјесничким књижама*, 2001; *Превођење и чишање Андрића*, 2003; *Три критике*, 2004; *Песничка нараџија — књижевнокритички ѡорѡреп Радована Белог Марковића*, 2006.

ЖАНЕТА ЂУКИЋ-ПЕРИШИЋ, рођена у Београду. Дуги низ година бави се животом и делом Иве Андрића, а тренутно ради као руководилац Центра за документацију Андрићеве задужбине. Обја-

вљена књига: *Кавалер светио̄ духа. О једном недокршеном роману Иве Андрића*, 1992. Приредила је антологију прича аутора награђених Андрићевом наградом *Прича и причање*, 2001.

ЖАРКО БУРОВИЋ, рођен 1928. у Богмиловићима код Даниловграда. Пише поезију, прозу, есеје и сценарије за документарне филмове, члан је ЦАНУ. Књиге песама: *Нас њеш* (коаутор), 1951; *Предео без руба*, 1955; *Гора од мрамора*, 1957; *Пролегомена за ноћ*, 1964; *Понор и звоно*, 1965; *Тајна и дим*, 1969; *Дјечак и мјесечеве руке* (за децу), 1969; *Игра дана и ласћа* (за децу), 1970; *Пјице и несанице* (избор), 1971; *Светиковине* (за децу), 1972; *Неуротикон*, 1974; *Заручје светлосћи*, 1975; *Сан на вејавици*, 1975; *Удвојишћа*, 1976; *Раздан*, 1976; *Крилате даљине* (за децу), 1977; *Насџрам шуме и видика*, 1980; *Драгојлове џосланице и друге џесме*, 1981; *Безмирје* (избор), 1986; *Изусћице*, 1987; *Оркестџар џишца* (за децу), 1987; *Небојави*, 1990; *Хишнотички зонџ* (избор), 1992; *Цврчак на кларинетју* (за децу), 1993; *(Т)рамџа за (не)видело*, 1995; *Под расушћим небом*, 1995; *Сџазом неверноџ сна*, 1998; *Пресвлакџи*, 1998; *Чувар маџновења* (избор), 1998; *Расџ и смиџај*, 1999; *Изнад ноћне шетиве*, 2001; *Пчелињаци машће* (избор), 2005. Књиге приповедака: *Ишџалијански војници*, 1995; *Словаријум* (за децу), 1996. Остале књиге: *Изабрана дјела I—V* (*Салве сна*, *Ноћ носџалџије*, *Перџбрални џасијанс*, *Сунчев имендан* и *Мјера и шумачење*), 1994; *Небески излетници* (есеји), 1997; *Значења и домџти* (есеји), 1998; *Трн до џрна* (полемички текстови), 1998; *Чешљање илузија* (писма), 2000; *Свијетџ сигналџзма* (огледи и рецензије), 2001; *Визуре свџетова* (есеји), 2003.

МИЛОРАД ЖИВАНЧЕВИЋ, рођен 1933. у Макарској. Слависта, књижевни историчар, проучава хрватску књижевност, нарочито у XIX веку, а бави се и српско-хрватским и југословенско-пољским књижевним везама. Пише студије и прозу, преводи с пољског, руског, словеначког и немачког, приредио је за штампу више књига (Цанкар, Мажуранић, Воранц, Прџрадовић, Љџермонтов, Тургењев, Јесењин). Роман: *Ђукова воденица*, 1955. Књиге студија: *Иван Мажуранић*, 1964; *Прилози проучавању хрватске књижевности XIX века*, 1969; *Гробничко џоле — моноџрафија о Деметџру*, 1973; *Илиризам — џовјесџ хрватске књижевности*, 1976; „Смрџи Смаџл-аџе Ченџића” *Ивана Мажуранића*, 1982; „Сџљачка буна” *Ауџуста Шеное*, 1983; „*Повраџак Филџа Лаџиновића*” *Мирослава Крлеџе*, 1985; *Ѕлонџса — студије и расџправе из историје југословенско-џољских односа*, 1987.

СВЕТЛОЗАР ИГОВ, рођен 1945. у месту Радуил код Софије. Историчар књижевности, критичар, песник, романсијџер, есејиста, антологичар, преводилац и универзитетски профџсор. Завршио је словенске језике на Софијском универзитету, доктор је књижевних наука. Специјализирао је словенске књижевности у Загребу и Београду. Ра-

дио је као уредник у више књижевних часописа и као професор словенских књижевности на универзитетима у Софији и Пловдиву. Почео је да објављује 1960. године. Његови текстови превођени су на све европске и светске језике. Објавио је преко тридесет књига различитих жанрова од којих су најпознатије *Историја бугарске књижевности* (имала више верзија и више издања, а на српски је преведена 2004. године), *Ружни ѓачићи*, *Монографија о Иви Андрићу*, *Призори*, *Рани крај лећа*, *Јелени*. Саставио неколико антологија бугарске поезије и прича. Одлично познаје српску књижевност и активно преводи српске писце на бугарски (Милош Црњански, Владан Десница, Душан Матић, Васко Попа, Иван В. Лалић, Миодраг Павловић, Јован Христић, Бранко Миљковић, Драгослав Михаиловић и др.). Треба истаћи његов велики допринос целовитом представљању Иве Андрића у Бугарској.

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ, рођен 1930. у Бањалуци. Пише студије из књижевности, преводи с енглеског, академик. Објављене књиге: *Тријумф интелигенције*, 1963; *Хумор и мит*, 1968; *Наш јуначки ей*, 1974; *Пућеве речи*, 1978; *Ње Ерис in the King*, 1980; *Приповешке Иве Андрића*, 1983; *Енглеска књижевност 3*, 1984; *Виђења и сновиђења*, 1986; *Хирови романа*, 1988; *Приповешка 1945—1980*, 1991; *По белом свећу*, 1998; *Постање еја*, 1998; *Енглеско-српски речник* (коаутор И. Ђурић-Пауновић), 2000; *Енглески романсијери двадесетог века (1914—1960) — од Џејмса Џојса до Вилијама Голдинга*, 2003; *Вјечна зубља — одјеци усмене у писаној књижевности*, 2006.

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ, рођен 1932. у Ђали. Историчар, ужа специјалност српско-хрватски односи и историја Срба и Хрвата у Хрватској у XIX и XX веку, академик. Објављене књиге: *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, 1969; *Историја српске штиамје у Угарској 1791—1914*, 1980; *Српско-хрватски односи и југословенска идеја 1860—1873*, 1983; *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, 1988; *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848—1914*, 1991; *Из историје Срба и српско-хрватских односа*, 1994; *Срби и Хрвати — узроци сукоба*, 1997; *Знамениити Срби о Хрватима*, 1999; *Бискуп Штросмајер у свећу нових извора*, 2002; *Из прошлости Срема, Бачке и Баната*, 2003; *Бискуп Штросмајер — Хрват, великохрват или Југословен*, 2006.

ВЕСНА КРЧМАР, рођена 1954. у Фочи (данашње Србиње). Театролог, пише текстове о позоришту, објављује у периодици. Приредила више позоришних публикација.

АНДРИЈ ЛАВРИК (АНДРІЙ ЛАВРИК), рођен 1964. у Новом Саду. Пише кратку прозу, преводи с руског, белоруског и украјинског језика.

АЛЕКСАНДАР Б. ЛАКОВИЋ, рођен 1955. у Пећи. Пише поезију и књижевну критику. Књиге песама: *Ноћи*, 1992; *Заседа*, 1994; *Повраћак у Хиландар*, 1996; *Дрво слепог ђаврана*, 1997; *Док нам кров прокишњава*, 1999; *Ко да нам врати лица усјуи иззубљена* (избор), 2004. Студије: *Од шопема до сродника: митолошки свет Словена у српској књижевности*, 2000; *Хиландарски љућојиси*, 2002; *Токови ван шокова — ауентични песнички постојци у савременој српској поезији*, 2004.

ЗОРАН М. МАНДИЋ, рођен 1950. у Владичином Хану. Пише поезију, есеје и књижевну критику. Објављене књиге: *Кораци сумње*, 1971; *Пућник и његова невоља*, 1976; *Ојекотина*, 1980; *Ујучство за ојетанак*, 1982; *Каринска пројства*, 1987; *Чишаоница*, 1989; *Нишан*, 1990; *Крај сезоне*, 1991; *Бизарна математика*, 1991; *Цишаши*, 1992; *Радови на љућу*, 1993; *Насрам чуда*, 1994; *Нисам никада написао песму коју сам могао да напишем*, 1997; *Ајашин и песме од ње*, 1998; *Усекине, ѡрозор*, 2000; *Мали наслови*, 2003; *Не се грижам за надежта* (Не бринем за наду, изабране песме), 2004; *Несиварни шшафелај*, 2005; *Мали (и)ољеди*, 2006.

ТОМИСЛАВ МАРИНКОВИЋ, рођен 1949. у Липолисту код Шапца. Пише поезију. Књиге песама: *Двојник*, 1983; *Извесно време*, 1986; *Стихови*, 1991; *Сумња у ољедало*, 1996; *Школа шрајања*, 2003.

РАДМИЛА МЕЧАНИН, рођена 1953. у Котражи, Драгачево. Пише књижевну критику и преводи с руског (О. Фрејденберг, С. Соколов, В. Шаламов, В. Војнович, Е. Лимонов, А. Гуревич, А. Штејнберг, С. Довлатов, Ј. Мелетински, В. Иванов, Љ. Пољаков, М. Епштејн, В. Јерофејев).

БУЛАТ ШАЛВОВИЧ ОКУЦАВА (1924—1997), руски књижевник, писао је песме, приповетке и историјске романе. Његова поезија и проза тематски је везана за противречности рата и других облика угрожавања човекове слободе. У својим романима разматра проблем сукоба личности и епохе и облика принуде којима друштво угрожава јединку. Књиге поезије: *Ошрва*, *Весели добошар*, *Марш великодушни*, *Арбаје*, *мој Арбаје!*. Књиге прозе: *Жив био, ђаче!*, *Јадни Авросимов*, *Мерси*, или *Шийовљеве љустоловине*, *Пућовање дилетанаша*, *Сасјанак с Бонајаршом*.

ЉИЉАНА ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, рођена 1954. у Фекећи у Бачкој. Пише радове о народној књижевности, историји књижевности, драми и позоришту. Објављене књиге: *Послови и дани српске песничке традиције* (коаутор З. Карановић), 1994; *Змај Десиош Вук — мит, историја, песма*, 2002.

АЛЕК ПОПОВ, рођен 1966. у Софији. Савремени бугарски прозни писац и есејиста. Дипломирао на Катедри за бугарску филологију на Софијском универзитету, а школовао се и у САД. Превођен на стране језике, радио у дипломатији, уређивао књижевне часописе, потпреседник је бугарског ПЕН центра. Пише и радио драме и сценарије за документарне и игране филмове. Роман: *Мисија Лондон*, 2001 (на српски преведен 2004). Књиге приповедака: *Друга смрт*, 1992; *Прљави снови*, 1994; *Игра чаролија*, 1995; *Циклус куйуса*, 1997; *Пуш ка Сиракузи*, 1998; *Ниво за најредне*, 2003.

МИЛЕТА ПРОДАНОВИЋ, рођен 1959. у Београду. Пише поезију, прозу, путописе, есеје и ликовну критику, академски сликар. Књига песама: *Мијазма*, 1994. Романи: *Вечера код Светије Ајлолоније*, 1983; *Нови Клини*, 1989; *Пас пребјене кичме*, 1993; *Плеши, чудовишће, на моју нежну музику*, 1996; *Црвена марама, сва од свиле*, 1999; *Ово би могао бити Вац срећан дан*, 2000; *Врт у Венецији*, 2002; *Елиџа у земљи светињих џарана*, 2003; *Колекција*, 2006. Књиге прича: *Путописи по сликама и етикетима*, 1993; *Небеска ојера*, 1995. Књига путописа: *Око на љуш*, 2000. Књига есеја: *Сћарији и леици Београд*, 2001.

УГЉЕША РАЈЧЕВИЋ, рођен 1931. у Београду. Историчар уметности, пише поезију и прозу. Књиге песама: *Песме из Мале Луке*, 1955; *Корен у камењу*, 1958; *Казивања за аутобиографију*, 1993; *Зайис о стирљивом умирању*, 1993; *Горка швар*, 1994; *Похвала Господару*, 1994; *Биљани пџтак*, 1996; *Изабрane пџсме*, 1996; *Молишве*, 1997; *Мој последњи рај*, 2000; *Треће лице множине*, 2001. Књиге приповедака: *Приче са Савинца*, 2003; *Фреске с урушеног зида*, 2005. Монографије: *Новија културна и уметничка прошлости Крушевца*, 1988; *Прошосинђел Никодим Бркић (1912—1969)*, 1995; *Рафаило (Георгије Момчиловић), монах, сликар, мученик (1875—1941)*, 1998; *Сликар Никола Милојевић (1865—1942)*, 1999; *Затирано и затрјто — оскрнављени и унишћени српски сјоменици на џлу пребходне Југославије*, 2001.

ДРАГИЊА РАМАДАНСКИ, рођена 1953. у Сенти. Магистрирала и докторирала на наративним стратегијама В. Розанова односно Ф. Достојевског. Од 1980. прати одређене ствараоце из руске књижевности, преводџи и коментаришући њихова дела (*Дневник М. Башкирцеве*, *Сеновише приче Ф. Сологуба*, *Скакач В. Шкловског*, *Пацоловац М. Цветајеве*, есејистика М. Епштејна и А. Гениса, представници руског концептуализма, поезија Ј. Бродског, теоријска продукција Ј. Тињанова итд.). Осим превода с руског, мађарског и енглеског, у књижевној периодици објављује чланке и приказе.

БОЈАН САМСОН, рођен 1978. у Осијеку. Пише поезију и прозу, објављује у периодици.

ОЛГА МИХАЈЛОВНА ФРЕЈДЕНБЕРГ (1890—1955), руска научница, студије завршила на Петроградском универзитету, прва је жена доктор филолошких наука у СССР-у и оснивач Катедре за класичне језике. Гл. дела: *Поетика сјжеа и жанра, Слика и појам, Мит и античка књижевност* и др.

МИЛЕНКО ФРЖОВИЋ, рођен 1954. у Сињу. Живи и ради у Новом Саду као слободни уметник, песник и сликар. Књиге песама: *Дан и ноћ*, 1978; *Песма великог срца*, 1981; *Сјазе*, 1988; *Дошао сам из нејознатних лејих крајева*, 1991; *Кружећи око сунца*, 2003; *Беслајино буђење — 365 и још једна хаику песма*, 2005; *Чудесна лопта*, 2006.

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ, рођен 1926. у Тителу. Пише и објављује радове из културне и књижевне историје од средњег века до половине XIX века. Објављене књиге: *Српске књиге и српски писци XVIII века*, 1988; *Казивања о Библиотеци Мајнице српске*, 1996; *Књига о Захарији Орфелину*, 2002; *Исходи и сјазе српских књига 18. века*, 2006. Приредио: *Хронолошка роспис славјанских књи*, 1972; зборник *Орфелиново Житије Петра Великог*, 1972; зборник *Штампања у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, 1976; Орфелинове *Песме*, 1983; Орфелинов *Искусни подрумар*, 1986. и др.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ